

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१८५७

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा नद्यः समुद्रान् गच्छन्ति तथैवान्तरिक्षस्थाच्छब्द समुद्राद्वाचो विचरन्ति । यथा समुद्रस्य तरङ्गाश्चलन्ति यथा च व्याधाद्गीता मृगा धावन्ति तथैव सर्वेषां प्राणिनां शरीरस्थेन विज्ञानेन पवित्राः सत्यो वाण्यः प्रचरन्ति ये शास्त्राभ्याससत्यवचनादिभिर्वाचः पवित्रयन्ति त एव शुद्धा जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अन्तः, हृद्) शरीर के बीच में (मनसा) शुद्ध अन्तःकरण से (पूयमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सरितः) नदियों के (न) सगान (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्रवन्ति) प्रवृत्त होती हैं उन को जो (एते) ये वाणी के द्वारा (धृतस्य) प्रकाशित आन्तरिक ज्ञान की (ऊर्ध्वयः) लहरें (क्षिपणोः) हिंसक जन के मय से (ईषमाणाः) भागते हुए (मृगाश्च) हरियों के तुल्य (अर्षन्ति) उठती तथा सब को प्राप्त होती हैं उन को भी तुम लोग जानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमा और वाचकलु०—जैसे नदी समुद्रों को जाती हैं वैसे ही आकाशस्थ शब्द समुद्र से आकाश का शब्द गुण है इस से वाणी विचरती हैं तथा जैसे समुद्र की तरङ्गें चलती हैं वा जैसे बहेलिये से डरपे हुए मृग इधर उधर भागते हैं वैसे ही सब प्राणियों की शरीरस्थ विज्ञान से पवित्र हुई वाणी प्रचार को प्राप्त होती हैं जो लोग शास्त्र के अभ्यास और सत्य वचन आदि से वाणियों को पवित्र करते हैं वे ही शुद्ध होते हैं ॥ १४ ॥

सिन्धोरित्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूधनासो वातप्रमियः पतय-

न्ति यद्वाः । घृतस्य धारां अरुषो न वाजीकाष्ठां
भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

सिन्धोरिवेति सिन्धोःइव । प्राध्वन इति प्रऽ-
अध्वने । शूघनासः । वातप्रमिय इति वातऽप्रमियः ।
पतयन्ति । यद्वाः । घृतस्य । धाराः । अरुषः । न ।
वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिरित्यूर्मिऽभिः ।
पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(सिन्धोरिव) नद्या इव (प्राध्वने) प्रकृष्टश्वासा-
वध्वा च तस्मिन् । सप्तम्यर्थे चतुर्थी (शूघनासः) क्षिप्रगमनाः
शूघनास इति क्षिप्रना० निघं० २ । १५ (वातप्रमियः) वातेन
प्रमातुं ज्ञातुं योग्याः (पतयन्ति) पतन्ति गच्छन्ति चुरादित्वात् स्वा-
र्थेऽपिच् (यद्वाः) महत्यः । यद्धइति महत्ता० निघं० ३ । ३ (घृतस्य)
विज्ञानस्य (धाराः) वाचः (अरुषः) यच्छच्छत्यध्वानं सः (न)
इव (वाजी) वेगवानश्वः (काष्ठाः) संग्राम प्रदेशान् । काष्ठा
इति संग्रामना० निघं० २ । १७ (भिन्दन्) विदारयन् (ऊर्मिभिः)
शत्रूभेदनोद्यमस्वेदोदकैः (पिन्वमानः) सिञ्चन् ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः प्राध्वने सिन्धोरिव शूघनासो वातप्र-
मियः काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिर्भूमिं पिन्वमानोऽरुषो वाजी नद्या यद्वा
घृतस्य धाराः पतयन्ति ता यूयं विजानीत ॥ ९५ ॥

भावार्थः—अवाप्युपमाह्वयम्—ये नदीवत् कार्यसिद्धये तूर्ण-
गामिनोऽश्ववद् वेगवन्तः सर्वासु दिक्षु प्रवृत्तकीर्तियोजनाः परोप-
पकारायोपदेशेन महान्ति दुःखानि सहन्ते ते तेषां श्रोतारश्च ज-
गत्स्वामिनो भवन्ति नेतरे ॥ ९५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्राध्वने) जल चलने के उत्तम मार्ग में सिन्धोरिव
नदी की जैसे (शूवनाप्तः) शीघ्र चलने वाली (वातप्रविशः) वायु से जानने
योग्य लहरें गिरे और (न) जैसे (काष्ठाः) संग्राम के प्रदेशों को (भिन्दन्) विदीर्ण
करता तथा (ऊर्मिभिः) शत्रुओं को मारने के श्रम से उठे पसीने रूप जल से
पृथिवी को (पिन्वमानः) सींचता हुआ (अरुपः) आलाक (वार्जा) वेगवान्
घोड़ा गिरे वैसे जो (यद्वाः) बड़ी गंभीर (घृतस्य) विज्ञान की (धाराः) धारा
(पतयन्ति) उपदेशक के मुख से निकल के श्रोताओं पर गिरती हैं उन को तुम
जानो ॥ ९५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में भी दो उपमालं०—जो नदी के समान कार्य सिद्धि के
लिये शीघ्र धावने वाले वा घड़े के समान वेग वाले जन जिन की सब दिशाओं में की-
र्ति प्रत्तिमान हो रही है और परोपकार के लिये उपदेश से बड़े २ दुःख सहते हैं वे
तथा उन के श्रोतान्न संसार के स्वामी होते हैं और नहीं ॥ ९५ ॥

अभिप्रवन्तेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदार्षी तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

अभिप्रवन्त सप्तनेव योषाः कल्याणयुः स्मयन्मा-
नासोऽग्निम् । घृतस्य धाराः समिधौ न सन्त ता
जुषाणो हर्षति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

१८६०

सप्तदशोऽध्यायः ॥

अभि । प्रवन्त । समने वेति समनाऽइव । यो-
षाः । कल्याण्युः । स्मयमानासः । अग्निम् । घृत-
स्य । धाराः । समिधऽइति समऽइधः । नसन्त ।
ताः । जुषाणः हर्यति । जातवेदाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अभि) (प्रवन्त) गच्छन्ति । लङ्घ्यडभावः ।
(समनेव) समानं मनो यासां ता इव । सुपां सुलुगिति विभ-
क्तेर्डादेशः (योषाः) स्त्रियः (कल्याण्यः) कल्याणाचरणशीलाः
(स्मयमानासः) किञ्चिद्भासेन प्रसन्नताकारिण्यः (अग्निम्)
तेजस्विनं विद्वांसम् (घृतस्य) शुद्धस्य ज्ञानस्य (धाराः) वाचः
(समिधः) शब्दार्थसंबन्धैः सम्यग् दीपिताः (नसन्त) प्राप्नुवन्ति ।
नसत इति गतिकर्मा निघं० २।१४ (ताः) (जुषाणः) सेवमानः
(हर्यति) कामयते । हर्यतीति कान्तिकर्मा० निघं० २।६ (जा-
तवेदाः) जातं वेदो विज्ञानं यस्य सः ॥ १६ ॥

अन्वयः—स्मयमानासः कल्याण्यः समनेव योषा याः स-
मिधो घृतस्य धारा अग्निमभिप्रवन्त नसन्त च ता जुषाणो जा-
तवेदा हर्यति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा प्रसन्नचित्ता हर्षं प्राप्ताः सौ-
भाग्यवत्यः स्त्रियः स्वस्वपतीन् प्राप्नुवन्ति तथैव विद्या विज्ञानाभ-
रणभूषिता वाचो विद्वांसं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(स्मयमानासः) किञ्चित् हंसने से प्रसन्नता करने (कल्याण्यः)
कल्याण के लिये आचरण करने तथा (समनेव, योषाः) एक से चित्त वाली

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१८३१

स्त्रियां जैसे पतियों को प्राप्त हों वैसे जो (समिधः) शुद्ध अर्थ और सम्बन्धों से सम्यक् प्रकाशित (वृत्त्य) शुद्ध ज्ञान की (धाराः) वाणी (अग्निम्) तेजस्वी विद्वान् को (अभि, प्रवन्त) सब ओर से पहुँचती और (नसन्त) प्राप्त होती हैं (ताः) उन वाणियों का (जुषाणः) सेवन करता हुआ (ज्ञातवेदाः) ज्ञानी विद्वान् (हर्षति) कान्ति को प्राप्त होता है ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपभालं०—जैसे प्रसन्नचित्त आनन्द को प्राप्त सौभाग्यवती स्त्रियाँ अपने २ पतियों को प्राप्त होती हैं वैसे ही विद्या तथा विज्ञानरूप आभूषण से शोभित वाणी विद्वान् पुरुष को प्राप्त होती हैं ॥ ९६ ॥

कन्या इवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कन्याइव वहतुमेतवाउ अञ्ज्यञ्जानाऽअभि चा
कशीमि । यत्र सोमः सुयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा
अभि तत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

कन्याऽइवेति कन्याऽइव । वहतुम् । एतवै ।
ऊँइत्यै । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशी-
मि । यत्र । सोमः । सुयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य ।
धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९७ ॥

१८६२

सप्तदशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(कन्याइव) कुमार्यइव (वहतुम्) वहति प्राप्नोति स्त्रियमिति वहतुर्मर्त्ता तम् (एतवै) एतुं प्राप्तुम् (उ) वितर्के (अञ्जि) कमनीयरूपम् (अञ्जानाः) ज्ञापयन्तः (अभि) (चाकशीमि) पुनः पुनः प्राप्नोमि (यत्र) (सोमः) ऐश्वर्यसमूहः (सूयते) उत्पद्यते (यत्र) (यज्ञः) (घृतस्य) विज्ञानस्य (धाराः) (अभि) सर्वतः (तत्) (पवन्ते) पविर्ताभवन्ति ॥ १७ ॥

अन्वयः—अञ्जयञ्जाना वहतुमेतवै कन्याइव यत्र सोमः सूयते उ यत्र च यज्ञस्तथा घृतस्य धारा अभिपवन्ते ता अहमभिचाकशीमि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—यथा कन्याः स्वयंवरविधानेन स्वाभीष्टान् पतीन् स्वीकृत्य शोभन्ते तथा ऐश्वर्योत्पत्त्यवसरे यज्ञममृद्धौ च विदुषां वाचः पवित्रास्तद्यः शोभन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अञ्जि) चाहने योग्य रूप को (अञ्जानाः) प्रकट करती हुई (वहतुम्) प्राप्त होने वाले पति को (एतवै) प्राप्त होने के लिए (कन्याइव) जैसे कन्या शोभित होती हैं वैसे (यत्र) जहां (सोमः) बहुत ऐश्वर्य (सूयते) उत्पन्न होता (उ) और (यत्र) जहां (यज्ञः) यज्ञ होता है (तत्) वहां जो (घृतस्य) ज्ञान की (धाराः) वाणी (अभि, पवन्ते) सब ओर से पवित्र होती हैं उन को मैं (अभिचाकशीमि) अच्छे प्रकार बारबार प्राप्त होता हूं ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है जैसे कन्या स्वयंवर के विधान से अपनी इच्छा के अनुकूल पतियों का स्वीकार करके शोभित होती हैं वैसे ऐश्वर्य उत्पन्न होने के अवसर और यज्ञ सिद्धि में विद्वानों की वाणी पवित्र हुई शोभायमान होती हैं ॥ १७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१८६३

अभ्यर्षतेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षा विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विवाहितैः स्त्रीपुरुषैः किं कार्यमित्याह ॥

विवाहित स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्र
विणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवतां नो घृतस्य
धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमिति सुऽ
स्तुतिम् । गव्यम् । आजिम । अस्मासु । भद्रा ।
द्रविणानि । धत्त । इमम् । यज्ञम् । नयत । देवतां ।
नः । घृतस्य । धाराः । मधुमदिति मधुऽमत् ।
पवन्ते ॥ ९८ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः (अर्षत) प्राप्नुन (सुष्टुतिम्)
शोभनां प्रशंसाम् (गव्यम्) गवि वाचि भवं बोधं धेनौ भवं
दुग्धादिकं वा (आजिम) अजन्ति जानन्ति सुकर्माणि येन तं
संग्रामम् । इणजादिभ्य इतीण् प्रत्ययः (अस्मासु) (भद्रा)
कल्याणकराणि (द्रविणानि) (धत्त) (इमम्) (यज्ञम्)
संगन्तव्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (नयत) प्रापयत (देवता) विद्वांसः
अत्र सुपां सुलुगिति जसो लुक् (नः) अस्मान् (घृतस्य) अदीप्तस्य
विज्ञानस्य सम्बन्धिन्यः (धाराः) सुशिक्षिता वाचः (मधुमत्)
बहु मधु विद्यते यस्मिंस्तद् यथास्यात्तथा (पवन्ते) प्राप्नुवन्ति ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयमुत्तमाचारेण सुष्टुतिमार्जिं गव्यं

१८६४

सप्तदशोऽध्यायः ॥

चाभ्यर्षत देवतास्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त न इमं यज्ञं नयत या
घृतस्य धारा विदुषो मधुमत्पवन्ते ता अस्मान्नयत ॥ ९८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः सखिभिर्भूत्वा जगति प्रख्यातैर्भवितव्यम् ।
यथा स्वेभ्यस्तथान्येभ्योऽपि कल्याणकारकाणि द्रव्याण्युन्नेयानि
परमपुरुषार्थेन गृहाश्रमस्य शोभा कर्त्तव्या । वेदविद्या ज्ञातं
प्रचारणीया च ॥ ९८ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो तुम उत्तम वर्त्ताव से (सुष्ठुतिम्) अच्छी
प्रशंसा तथा (आजिम्) जिस से उत्तम कामों को जानते हैं उस संग्राम और (ग-
व्यम्) वाणी में होने वाले बोध वा गौ में होने वाले दूध दही वी आदि को (अ-
भ्यर्षत) सब ओर से प्राप्त होओ (देवता) विद्वान् जन (अस्मासु) हम लोगों में
(भद्रा) अति आनन्द कराने वाले (द्रविणानि) धनों को (धत्त) स्थापित करो
(नः) हम लोगों को (इमम्) इस (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य गृहाश्रम व्यवहार
को (नयत) प्राप्त करावें जो (घृतस्य) प्रकाशित विज्ञान से युक्त (धाराः) अ-
च्छी शिक्षायुक्त वाणी विद्वानों को (मधुमत्) मधुर आलाप जैसे हो वैसे (पवन्ते)
प्राप्त होती हैं उन वाणियों को हम को प्राप्त करो ॥ ९८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि परस्पर मित्र होकर संसार में विख्यात
होवें जैसे अपने लिये वैसे औरों के लिये भी अत्यन्त सुख करने वाले धनों को उ-
न्नति युक्त करें परम पुरुषार्थ से गृहाश्रम की शोभा करें और वेद विद्या का निरन्तर
प्रचार करें ॥ ९८ ॥

धामन्नित्यस्य वामदेवऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

स्वराडार्षी तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरराज विषयमाह ॥

अब ईश्वर और राजा का वि० ॥

धामैस्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे ह-
द्यन्तरायुषि । अपामनीके समिथे य आभृतस्तम-
श्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१८६५

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रि-
 तम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तरित्यन्तः ।
 आयुषि । अपाम् । अनीके । समिथऽइति समऽ-
 इथे । यः । आभृतऽइत्याऽभृतः । तम् । अश्याम् ।
 मधुमन्तमिति मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(धामन्) दधाति यस्मिन्स्तस्मिन् (ते) तव
 (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) भवन्ति भूतानि यस्मिन् (अधि)
 (श्रितम्) (अन्तः) मध्ये (समुद्रे) आकाशमिव व्याप्त-
 स्वरूपे (हृदि) हृदये (अन्तः) मध्ये (आयुषि) जीवनहेतौ
 (अपाम्) प्राणानाम् (अनीके) सैन्ये (समिथे) संग्रामे (यः)
 संभारः (आभृतः) समन्ताद्धृतः (तम्) (अश्याम्) प्राप्नुयाम
 (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणोपेतम् (ते) तव (ऊर्मिम्)
 बोधम् ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे जगदीश यस्य तेऽधामन्तः समुद्रे विश्वं भुव-
 नमधिश्रितं तद्वयमश्याम हे सभापते तेऽपामन्तर्हृद्यायुष्यपामनीके
 समिथे यः संभार आभृतस्तं मधुमन्तमूर्मिं च वयमश्याम ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगदीश्वरसृष्टौ परमप्रयत्नेन सख्युन्नतिः
 कार्या सर्वाः सामग्रीधृत्वा युक्ताहारविहारेण शरीरारोग्यं संतत्य
 स्वेषामन्येषां चोपकारः कार्य इति शम् ॥ ९९ ॥

अत्र सूर्यमेघगृहाश्रममगणितविद्येश्वरादिपदार्थविद्यावर्णना-
 देतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति बोद्ध-
 व्यमिति ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिस (ते) आप के (घामन्) जिस में कि समस्त पदार्थों को आप धरते हैं (अन्तः, समुद्रे) उस आकाश के तुल्य सब के बीच व्याप्त स्वरूप में (विश्वम्) सब (भुवनम्) प्राणियों की उत्पत्ति का स्थान संसार (अवि, श्रितम्) आश्रित हो के स्थित है उस को हम लोग (अश्याम) प्राप्त होवें । हे सभापते (ते) तेरे (अपाम्) प्राणों के (अन्तः) बीच (हृदि) हृदय में तथा (आयुषि) जीवन के हेतु प्राणधारियों के (अनीके) सेना और (समिधे) संग्राम में (यः) जो भार (आभृतः) भली भांति धरा है (तम्) उस को तथा (मधुमन्तम्) प्रशंसा युक्त मधुर गुणों से भरे हुए (ऊर्मिम्) बोध को हम लोग प्राप्त होवें ॥६६॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जगदीश्वर की सृष्टि में परम प्रयत्न से मित्रों की उन्नति करें और समस्त सामग्री को धारण कर के यथायोग्य आहार और विहार अर्थात् परिश्रम से शरीर की आरोग्यता का विस्तार कर अपना और पराया उपकार करें ॥ ९९ ॥

इस अध्याय में सूर्य भेष गृहाश्रम और गणित की विद्या तथा ईश्वर आदि की पदार्थविद्या के वर्णन से इस अध्याय के अर्थ की पिछले अध्याय के अर्थ के साथ एकता है यह समझना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयु-
तविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्द्यानन्द-
सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृताऽऽर्यभाषा-
भ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वानिदेव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

वाजश्चम इत्यस्य देवा ऋषयः । अग्निर्देवता ।

शक्करी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तत्रादौ मनुष्यैर्पूजेन किं किं साधनीयमित्याह ॥

अब अठाहरवें अध्याय का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को ईश्वर
वा धर्मानुष्ठानादि से क्या २ सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च
मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे इलोकश्च मे
श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम ॥ १ ॥

वाजः । च । मे । प्रसवऽइति प्रसुवः । च ।
मे । प्रयतिरिति प्रयतिः । च । मे । प्रसितिरिति प्र-
सितिः । च । मे । धीतिः । च । मे । क्रतुः । च ।

१८६८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

मे । स्वरः । च । मे । श्लोकः । च । मे । श्रवः ।
च । मे । श्रुतिः । च । मे । ज्योतिः । च । मे स्वरिति-
स्वः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (च) विज्ञानादिकम् (मे)
मम (प्रसवः) ऐश्वर्यम् (च) तत्साधनानि (मे) (प्रयतिः)
प्रयतते येन सः । अत्र सर्वधातुभ्यः । इत्यौणादिक इप्रत्ययः (च)
तत्साधनम् (मे) (प्रसितिः) प्रबन्धः (च) रक्षणम् (मे)
(धीतिः) धारणा (च) ध्यानम् (मे) (क्रतुः) प्रज्ञा (च)
उत्साहः (मे) (स्वरः) स्वयंराजमानं स्वातंत्र्यम् (च) परं तपः
(मे) (श्लोकः) प्रशंसिता शिक्षिता वाक् । श्लोक इति वाङ्
ना० निर्घ० १ । ११ । (च) वक्तृत्वम् (मे) (श्रवः) श्र-
वणम् (च) श्रावणम् (मे) (श्रुतिः) शृण्वन्ति सकला
विद्या यथा सा वेदाख्या (च) तदनुकूला स्मृतिः (मे) (ज्यो-
तिः) विद्याप्रकाशः (च) अन्यस्मै विद्याप्रकाशनम् (मे) (स्वः)
सुखम् (च) परमसुखम् (मे) (यज्ञेन) पूजनीयेन परमेश्वरेण
जगदुपकारकेण व्यवहारेण वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—मे वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसिति-
श्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च श्रवश्च मे
श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युष्माभिरन्नाद्येन सर्वसुखाय यज्ञउपास-
नीयं साधनीयश्च यतः सर्वेषां मनुष्यादीनामुन्नतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वाजः) अन्न (च) विशेषज्ञान (मे) मेरा (प्र-
सवः) ऐश्वर्य्य (च) और उस के ढंग (मे) मेरा (प्रयतिः) जिस व्यवहार से
अच्छा यज्ञ बनना है सो (च) और उस के साधन (मे) मेरा (प्रसितिः) प्रच-
न्ध (च) और रक्षा (मे) मेरी (धीतिः) धारणा (च) और ध्यान (मे)
मेरी (क्रतुः) श्रेष्ठबुद्धि (च) उत्साह (मे) मेरी (स्वरः) स्वतन्त्रता (च) उत्त-
म तेज (मे) मेरी (श्लोकः) पदरचना करने वाली (च) कहना (मे)
मेरा (श्रवः) सुनना (च) और सुनाना (मे) मेरी (श्रुतिः) जिस से समस्त
विद्या सुनी जाती हैं वह वेदविद्या (च) और उस के अनुकूल स्मृति अर्थात् धर्मशा-
स्त्र (मे) मेरी (ज्योतिः) विद्या का प्रकाश होना (च) और दूसरे की विद्या का
प्रकाश करना (मे) मेरा (स्वः) सुख (च) और अन्य का सुख (यज्ञेन) से-
वन करने योग्य परमेश्वर वा जगत् के उपकारी व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ
होवें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को अन्न आदि पदार्थों से सब के सुख के लिये
ईश्वर की उपासना और जगत् के उपकारक व्यवहार की सिद्धि करनी चाहिये जिस
से सब मनुष्यादिकों की उन्नति हो ॥ १ ॥

प्राणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे
चित्तं च मेऽआधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे
चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

१८७०.

अष्टादशोऽध्यायः ॥

प्राणः । च । मे । अपानऽइत्यपप्राणः । च ।
 मे । व्यानऽइति विऽप्राणः । च । मे । असुः । च ।
 मे । चित्तम् । च । मे । आधीतमित्याऽधीतम् । च ।
 मे । वाक् । च । मे । मनः । च । मे । चक्षुः । च ।
 मे । श्रोत्रम् । च । मे । दक्षः । च । मे । बलम् ।
 च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्राणः) हृदिस्थो वायुः (च) उदानः कण्ठ-
 देशस्थः पवनः (मे) (अपानः) नाभेरधोगामी वातः (च)
 समानो नाभिसंस्थितो वायुः (मे) (व्यानः) शरीरस्य सर्वेषु
 संधिषु व्याप्तः पवनः (च) धनंजयः (मे) (असुः) नागा-
 दिर्मरुत् (च) अन्ये वायवः (मे) (चित्तम्) स्मृतिः (च)
 बुद्धिः (मे) (आधीतम्) समंताद्धृतिर्निश्चयवृत्तिः (च) रक्षि-
 तम् (मे) (वाक्) वाणी (च) श्रवणम् (मे) (मनः)
 संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिः (च) अहंकारः (मे) (चक्षुः)
 चक्षे पश्यामि येन तच्चेतम् (च) प्रत्यक्षप्रमाणम् (मे) (श्रो-
 त्रम्) शृणोमि येन तत् (च) आगमप्रमाणम् (मे) (दक्षः)
 चातुर्घ्यम् (च) सामयिकं भानम् (मे) (बलम्) (च)
 पराक्रमः (मे) (यज्ञेन) धर्मानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २ ॥

अन्वयः—मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं
 च मे आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे
 दक्षश्च मे बलं च यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याः ससाधनान् प्राणादीन् धर्मानुष्ठानाय नियोजयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (प्राणः) हृदय जीवन मूल (च) और कण्ठ देश में रहने वाला पवन (मे) मेरा (अपानः) नाभि से नीचे को जाने (च) और नाभि में ठहरने वाला पवन (मे) मेरे (व्यानः) शरीर की सन्धियों में व्याप्त (च) और धनंजय जो कि शरीर के रुधिर आदि को बढ़ाता है वह पवन (मे) मेरा (असुः) नाग आदि प्राण का भेद (च) तथा अन्य पवन (मे) मेरी (चित्तम्) स्मृति अर्थात् सुधि रहनी (च) और बुद्धि (मे) मेरा (आधीतम्) अच्छे प्रकार किया हुआ निश्चित ज्ञान (च) और रक्षा किया हुआ विषय (मे) मेरी (वाक्) वाणी (च) और सुनना (मे) मेरी (मनः) संकल्प विकल्प रूप अन्तःकरण की वृत्ति (च) अहंकार वृत्ति (मे) मेरा (चक्षुः) जिस से कि मैं देखता हूँ वह नेत्र (च) और प्रत्यय प्रमाण (मे) मेरा (श्रोत्रम्) जिस से कि मैं सुनता हूँ वह कान (च) और प्रत्येक विषय पर वेद का प्रमाण (मे) मेरी (दक्षः) चतुराई (च) और तत्काल भान होना तथा (मे) मेरा (बलम्) बल (च) और पराक्रम ये सब (यज्ञेन) धर्म के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग साधनों के सहित अपने प्राण आदि पदार्थों को धर्म के आचरण करने में संयुक्त करें ॥ २ ॥

ओजश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराडतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ओजश्च मे सहश्चमऽआत्मा च मे तनूश्च मे
शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे पुरुश्च
षि च मे शरीराणि च मेऽआयुश्च मे जरा च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

१८७२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

ओजः । च । मे । सहः । च । मे । आत्मा ।
 च । मे । तनूः । च । मे । शर्म । च । मे । वर्म ।
 च । मे । अङ्गानि । च । मे । अस्थीनि । च । मे ।
 परूष्णि । च । मे । शरीराणि । च । मे । आ-
 युः । च । मे । जरा । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ओजः) शरीरस्थं तेजः (च) सेना (मे)
 (सहः) शरीरं बलम् (च) मानसम् (मे) (आत्मा) स्वस्व-
 रूपम् (च) स्वसामर्थ्यम् (मे) (तनूः) शरीरम् (च) स-
 म्बन्धिनः (मे) (शर्म) गृहम् (च) गृह्याः पदार्था (मे)
 (वर्म) रत्नकं कवचम् (च) शस्त्रास्त्राणि (मे) अङ्गानि
 (च) उपाङ्गानि (मे) (अस्थीनि) (च) अन्यान्तरंगाणि
 (मे) (परूष्णि) मर्मस्थलानि (च) जीवन निमित्तानि (मे)
 (शरीराणि) मत्सम्बन्धिनां देहाः (च) सूक्ष्मा देहावयवाः (मे)
 (आयुः) जीवनम् (च) जीवनसाधनानि (मे) (जरा)
 वृद्धावस्था (च) युवावस्था (मे) (यज्ञेन) सत्कर्तव्येन पर-
 मात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः—मे ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनुश्च मे
 शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूष्णि च मे शरी-
 राणि च मे आयुश्च मे जरा च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सबलाः सेनादयो धार्मिकरक्षणाय दु-
 ष्टताडनाय च प्रवर्तनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ओजः) शरीर का तेज (च) और मेरी सेना (मे) मेरे (सहः) शरीर का बल (च) तथा मन (मे) मेरा (आत्मा) स्वरूप और (च) मेरा सामर्थ्य (मे) मेरा (तनूः) शरीर (च) और सम्बन्धीजन (मे) मेरा (शर्म) घर (च) और घर के पदार्थ (मे) मेरी (वर्म) रक्षा जिस से हो वह वस्तु (च) और शस्त्र अस्त्र (मे) मेरे (अङ्गानि) शिरआदि अङ्ग (च) और अङ्गुली आदि प्रत्यङ्ग (मे) मेरे (अस्थीनि) हाड़ (च) और भीतर के अङ्ग प्रत्यङ्ग अर्थात् हृदय मांस नसें आदि (मे) मेरे (पङ्क्ति) मर्मस्थल (च) और जीवन के कारण (मे) मेरे (शरीराणि) सम्बन्धियों के शरीर (च) और अत्यन्त छोटे २ देह के अंग (मे) मेरी (आयुः) उमर (च) तथा जीवन के साधन अर्थात् जिन से जीते हैं (मे) मेरा (जरा) बुढ़ापा (च) और उवानी ये सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्कार के योग्य परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि धार्मिक सज्जनों की रक्षा और दुष्टों को दण्ड देने के लिये बली सेना आदि जनों को प्रवृत्त करें ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ज्यैष्ठ्यं च म॒ऽआधिपत्यं च मे म॒न्युश्च मे भाम॑-
श्च मेऽम॑श्च मेऽम्भश्च मे जे॒मा च मे महि॑मा च
मे वरि॑मा च मे प्रथि॑मा च मे वर्षि॑मा च मे द्रावि॑-
मा च मे वृ॒द्धं च मे वृ॒द्धिश्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥४॥

ज्यैष्ठ्यम् । च । मे । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् ।
 च । मे । मन्युः । च । मे । भामः । च । मे । अ-
 मः । च । मे । अम्भः । च । मे । जेमा । च ।
 मे । महिमा । च । मे । वरिमा । च । मे । प्रथिमा ।
 चे । मे । वर्षिमा । च । मे । द्राघिमा । च । मे ।
 वृद्धम् । च । मे । वृद्धिः । च । मे । यज्ञेन । क-
 ल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ज्यैष्ठ्यम्) प्रशस्यस्य भावः (च) उत्तमा-
 नि वस्तूनि (आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (च) अधिपतिः (मे)
 (मन्युः) अभिमानः (च) शान्तिः (मे) (भामः) क्रोधः । भामइ-
 ति क्रोधना० निघं० २ । १३ (च) सुशीलम् (मे) (अमः) न्यायेन
 प्राप्तो गृहादिपदार्थः (च) प्राप्तव्यः (मे) (अम्भः) उदकम् ।
 अम्भइत्युदकना० निघं० १ । १२ (च) दुग्धादिकम् (मे)
 (जेमा) जेतुर्भावः (च) विजयः (मे) (महिमा) महतो भावः
 (च) प्रतिष्ठा (मे) (वरिमा) वरस्य श्रेष्ठस्य भावः (च) उत्तमा-
 चरणम् (मे) (प्रथिमा) पृथीर्भावः (च) विस्तीर्णाः पदार्थाः
 (मे) (वर्षिमा) वृद्धस्य भावः (च) बाल्यम् (मे) (द्राघिमा)
 दीर्घस्य भावः (च) ह्रस्वत्वम् (मे) (वृद्धम्) प्रभूतं बहुरूपं
 धनादिकम् (च) स्वल्पमपि (मे) (वृद्धिः) वर्द्धन्ते यया सत्क्रियया
 सा (च) तज्जन्यं सुखम् (मे) (यज्ञेन) धर्मपालनेन
 (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ४ ॥

अन्वयः—मे जैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सखायो जना यूयं यज्ञसिद्धये सर्वस्य जगतो हिताय च प्रशंसितानि वस्तूनि संयुङ्गध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—[मे] मेरी [ज्यैष्ठ्यम्] प्रशंसा [च] और उत्तम पदार्थ [मे] मेरा [आधिपत्यम्] स्वामीपन [च] और स्वकीय द्रव्य [मे] मेरा [मन्युः] अभिमान [च] और शान्ति [मे] मेरा [भामः] क्रोध [च] और उत्तम शील [मे] मेरा [अमः] न्याय से पाये हुए गृहादि [च] और पाने योग्य पदार्थ [मे] मेरा [अम्भः] जल [च] और दूध दही घी आदि पदार्थ [मे] मेरा [जेमा] जीत का होना [च] और विजय [मे] मेरा [महिमा] बड़प्पन [च] प्रतिष्ठा [मे] मेरी [वरिमा] बड़ाई [च] और उत्तम वर्त्ताव [मे] मेरा [प्रथिमा] फैलाव [च] और फैले हुए पदार्थ [मे] मेरा [वर्षिमा] बुढ़ापा [च] और लड़काई [मे] मेरी [द्राघिमा] बड़वार [च] और छुटाई [मे] मेरा [वृद्धम्] प्रभुता को पाए हुए बहुत प्रकार का धन आदि पदार्थ [च] और थोड़ा पदार्थ तथा [मे] मेरी [वृद्धिः] जिस अच्छी क्रिया से वृद्धि को प्राप्त होते हैं वह [च] और उस से उत्पन्न हुआ सुख उक्त समस्त पदार्थ [यज्ञेन] धर्म की रक्षा करने से [कल्पन्ताम्] समर्थित होंगे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मित्रजनो तुम यज्ञ की सिद्धि और समस्त जगत् के हित के लिये प्रशंसित पदार्थों को संयुक्त करो ॥ ४ ॥

सत्यञ्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगत् च मे धनं च मे
विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं
च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यम् । च । मे । श्रद्धा । च । मे । जगत् । च ।
मे । धनम् । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः ।
च । मे । क्रीडा । च । मे । मोदः । च । मे । जा-
तन् । च । मे । जनिष्यमाणम् । च । मे । सूक्त-
मिति सुऽउक्तम् । च । मे । सुकृतमिति सुऽकृतम् ।
च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सत्यम्) यथार्थम् (च) सर्वहितम् (मे)
(श्रद्धा) श्रुत सत्यं दधाति यया सा । श्रदिति सत्यना० निघं०
३ । १० (च) एतत् साधनानि (मे) (जगत्) यद्गच्छति
तत् (च) एतन्स्थाः सर्वे पदार्थाः (मे) (धनम्) सुवर्णादि-
कम् (च) धान्यम् (मे) (विश्वम्) सर्वम् (च) अखि-
लोपकरणम् (मे) (महः) महस्त्वयुक्तं पूज्यं वस्तु (च)
सत्कारः (मे) (क्रीडा) विहारः (च) एतत्साधनम् (मे)
(मोदः) हर्षः (च) परमानन्दः (मे) (जातम्) यावदुत्प-
न्नम् (च) यावदुत्पद्यते तावत् (मे) (जनिष्यमाणम्) उत्प-

तस्यमानम् (च) यावत्तत्सम्बन्धि (मे) (सूक्तम्) सुष्ठुकायि-
तम् (च) सुविचारितम् (मे) (सुकृतम्) पुण्यात्मकं सु-
ष्ठुनिष्पादितं कर्म (च) एतत्साधनानि (मे) (यज्ञेन)
सत्यधर्मोन्नतिकरणेनोपदेशाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे
विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनि-
ष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याध्ययनध्यापनश्रवणोपदेशान् कु-
र्वन्ति कारयन्ति च ते नित्यमुन्नता जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (सत्यम्) यथार्थ विषय (च) और सब का हित
करना (मे) मेरी (श्रद्धा) श्रद्धा अर्थात् जिस के सत्य को धारण करते हैं (च)
और उक्त श्रद्धा की सिद्धि देने वाले पदार्थ (मे) मेरा (जगत्) चेतन सन्तान
आदि वर्ग (च) और उस में स्थिर हुए पदार्थ (मे) मेरा (धनम्) सुवर्ण आदि
धन (च) और धान्य अर्थात् अनाज आदि (मे) मेरा (विश्वम्) सर्वस्व (च)
और सभी पर उपकार (मे) मेरी (महः) बड़ाई से भरी हुई प्रशंसा करने योग्य
वस्तु (च) और सत्कार (मे) मेरा (क्रीडा) खेलना विहार (च) और उस के
पदार्थ (मे) मेरा (मोदः) हर्ष (च) और अति हर्ष (मे) मेरा (जातम्) उ-
त्पन्न हुआ पदार्थ (च) तथा जो होता है (मे) मेरा (जनिष्यमाणम्) जो उत्पन्न
होने वाला (च) और जितना उस से सम्बन्ध रखने वाला (मे) मेरा (सूक्तम्) अच्छे
प्रकार कहा हुआ (च) और अच्छे प्रकार विचारा हुआ (मे) मेरा (सुकृतम्) उत्तमता
से किया हुआ काम (च) और उस के साधन ये उक्त सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्य
और धर्म की उन्नति करने रूप उपदेश से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या का पठन पाठन श्रवण और उपदेश करते
वा कराते हैं वे नित्य उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

१८७८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

ऋतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगति-
शकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे
जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं
च मे सुखं च मे शयनं च मे सुषाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतमाचामे । अमृतम् । च । मे । अयक्ष्मम् ।
च । मे । अनामयत् । च । मे । जीवातुः । च । मे ।
दीर्घायुत्वमिति दीर्घायुस्त्वम् । च । मे । अनमित्रम् ।
च । मे । अभयम् । च । मे । सुखमिति सुस्वम् ।
च । मे । शयनम् । च । मे । सुषा इति सुऽउषाः ।
च । मे । सुदिनमिति सुऽदिनम् । च । मे । यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (ऋतम्) यथार्थविज्ञानम् (च) एतत्साधकम् ।
(मे) (अमृतम्) स्वस्वरूपं मुक्तिसुखं यज्ञशिष्टमन्नं वा (च)
(पेयम्) (मे) (अयक्ष्मम्) यक्षमादिरोगरहितं शरीरादिकम्
(च) एतत्साधकं कर्म (मे) (अनामयत्) रोगादि रहितम्
(च) एतत्साधकमौषधम् (मे) (जीवातुः) येन जीवन्ति
यज्जीवयति वा (च) पथ्यादिकम् (मे) (दीर्घायुत्वम्) चि-

रायुषो भावः (च) ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिकम् (मे) (अन-
मित्रम्) अविद्यमानशत्रुः (च) पक्षपातरहितं कर्म (मे)
(अभयम्) भयराहित्यम् (च) शौर्यम् (मे) (सुखम्)
परमानन्दः प्रसन्नता (च) एतत्साधकं कर्म (मे) (शयनम्)
(च) एतत्साधनम् (मे) (सूषाः) शोभना उषा यस्मिन् स
कालः (च) एतत्संबन्धि कर्म (मे) (सुदिनम्) शोभनम्
च तद्दिनं च तत् (च) एतदुपयोगि कर्म (मे) (यज्ञेन)
सत्यभाषणादिव्यवहारेण (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ६ ॥

अन्वयः—मे ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयश्च
मे जीवतुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च
मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यभाषणादीनि कर्माणि कुर्वन्ति ते
सर्वदा सुखिनो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऋतम्) यथार्थ विज्ञान (च) और उस की
सिद्धि करने वाला पदार्थ (मे) मेरा (अमृतम्) आत्मस्वरूप वा यज्ञ से बचा
हुआ अन्न (च) तथा पीने योग्य रस (मे) मेरा (अयक्ष्मम्) यक्ष्मा आदि रोगों
से रहित शरीर आदि (च) और रोगविनाशक कर्म (मे) मेरा (अनामयत्)
रोग आदि रहित आयु (च) और इस की सिद्धि करने वाली ओषधियां (मे)
मेरा (जिवातुः) जिस से जीते हैं वा जो जिलाता है वह व्यवहार (च) और पथ्य
भोजन (मे) मेरा (दीर्घायुत्वम्) अधिक आयु का होना (च) ब्रह्मचर्य और
इन्द्रियों को अपने वश में रखना आदि कर्म (मे) मेरा (अनमित्रम्) मित्र (च)
और पक्षपात को छोड़ के काम (मे) मेरा (अभयम्) न डरपना (च) और
शूरपन (मे) मेरा (सुखम्) अति उत्तम आनन्द (च) और इस को सिद्ध करने
वाला (मे) मेरा (शयनम्) सो जाना (च) और उस काम की सिद्धि कराने
वाला पदार्थ (मे) मेरा (सूषाः) वह समय कि जिस में अच्छी प्रातः काल की वेला
हो (च) और उक्त काम का संबन्ध करने वाली क्रिया तथा (मे) मेरा (सुदिनम्)
सुदिन (च) और उपयोगी कर्म ये सब (यज्ञेन) सत्य वचन बोलने आदि व्यवहारों
से (कल्पन्ताम्) समर्थित होंगे ॥ ६ ॥

१८८०.

अष्टादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्यभाषण आदि कामों को करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

यन्ताचेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । निचृद्
भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च
मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ता । च । मे । धर्ता । च । मे । क्षेमः । च ।
मे । धृतिः । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः । च ।
मे । संविदिति सम्ऽवित् । च । मे । ज्ञात्रम् । च ।
मे । सूः । च । मे । प्रसूरिति प्रऽसूः । च । मे ।
सीरम् । च । मे । लयः । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यन्ता) नियमकर्ता (च) नियतः मे (धर्ता)
धारकः (च) धृतः (मे) क्षेम रक्षणम् (च) रक्षकः (मे) (धृतः)
धरन्ति यथा सा (च) ज्ञमा (मे) (विश्वम्) अखिलं जगत्

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१८८१

(च) एतदनुकूला क्रिया (मे) (महः) महत् (च) महान्
 (मे) (संवित्) प्रतिज्ञा (च) विज्ञातम् (मे) (ज्ञात्रम्)
 जानामि येन (च) ज्ञातव्यम् (मे) (सूः) या सुषति प्रेरयति
 सा (च) उत्पन्नम् (प्रसूः) या प्रसूतं उत्पादयति सा (च)
 प्रसवः (मे) (सीरम्) कृषिसाधकं हलादिकम् (च) कृषी-
 वलाः (मे) (लयः) लीयन्ते यस्मिन्तः (च) लीनम् (मे)
 (यज्ञेन) सुनियमानुष्ठानारूपेण (कल्पन्ताम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—मे यन्ता च मे धर्ता च मे ज्ञेमश्च मे धृतिश्च मे
 विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञातं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे
 सीरं च मे लयश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये शमदमादिगुणान्विताः सुनियमान्पालयेयुस्ते
 स्वाभीष्टानि साधयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (यन्ता) नियम करने वाला (च) और नियमित
 पदार्थ (मे) मेरा (धर्ता) धारण करने वाला (च) और धारण किया हुआ
 पदार्थ (मे) मेरी (ज्ञेमः) रक्षा (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरी (धृतिः)
 धारणा (च) और सहनशीलता (मे) मेरे संबन्ध का (विश्वम्) जगत् (च)
 और उस के अनुकूल मर्यादा (मे) मेरा (महः) बड़ा कर्म (च) और बड़ा
 व्यवहार (मे) मेरी (संवित्) प्रतिज्ञा (च) और जाना हुआ विषय (मे) मेरा
 (ज्ञात्रम्) जिस से ज्ञानता हूं वह ज्ञान (च) और जानने योग्य पदार्थ (मे) मेरी
 (सूः) प्रेरणा करने वाली चित्त की वृत्ति (च) और उत्पन्न हुआ पदार्थ (मे)
 मेरी (प्रसूः) जो उत्पत्ति कराने वाली वृत्ति (च) और उत्पत्ति का विषय (मे)
 मेरे (सीरम्) खेती की सिद्धि कराने वाले हल आदि (च) और खेती करने वाले
 तथा (मे) मेरा (लयः) लय अर्थात् जिस में एकता को प्राप्त होना हो वह विषय
 (च) और जो मुझ में एकता को प्राप्त हुआ वह विद्यादि गुण ये उक्त सब (यज्ञेन)
 अच्छे नियमों के आचरण से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ७ ॥

१८८२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जो शम दम आदि गुणों से युक्त अच्छे १ नियमों को भली भाँति पालन करें वे अपने चाहें हुए कामों को सिद्ध करावें ॥ ७ ॥

शं चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

भुरिक् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे का-
मश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे
भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शम् । च । मे । मयः । च । मे । प्रियम् । च ।
मे । अनुकामऽ इत्यनुऽकामः । च । मे । कामः ।
च । मे । सौमनसः । च । मे । भगः । च । मे ।
द्रविणम् । च । मे । भद्रम् । च । मे । श्रेयः । च ।
मे । वसीयः । च । मे । यशः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) कल्याणम् (च) (मे) (मयः) ऐहि-
कं सुखम् (च) (मे) (प्रियम्) प्रीतिकारकम् (च) (मे)
(अनुकामः) धर्मानुकूला कामना (च) (मे) (कामः)

काम्यते येन यस्मिन् वा (च) (मे) (सौमनसः) शोभनं च
तन्मनः सुमनस्तस्य भावः (च) (मे) (भगः) ऐश्वर्यसंघा-
तः (च) (मे) (द्रविणम्) बलम् (च) (मे) (भद्रम्)
भन्दनीयं सुखम् (च) (मे) (श्रेयः) मुक्तिसुखम् (च)
(मे) (वसीयः) अतिशयेन वस्तु वसीयः (च) (मे)
(यशः) कीर्तिः (च) (मे) (यज्ञेन) सुखसिद्धिकरेणेश्वरेण
(कल्पन्ताम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—मे शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे का-
मश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेय-
श्च मे वसीयश्च मे यशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेन कर्मणा सुखादयो वर्द्धिरस्तदेव कर्म स-
ततं सेवनीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (शम्) सर्व सुख (च) और सुख की सब सामग्री
(मे) मेरा (मयः) प्रत्यक्ष आनन्द (च) और इस के साधन (मे) मेरा (प्रियम्)
पियारा (च) और इस के साधन (मे) मेरी (अनुकामः) धर्म के (अनुकूल) कामना (च)
और इस के साधन (मे) मेरा (काम) काम अर्थात् जिस से वा जिस में कामना करें
(च) तथा (मे) मेरा (सौमनसः) चित्त का आच्छा होना (च) और इस
के साधन (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य का समूह (च) और इस के साधन
(मे) मेरा (द्रविणम्) बल (च) और इस के साधन (मे) मेरा (भद्रम्)
अति आनन्द देने योग्य सुख (च) और सुख के साधन (मे) मेरा (श्रेयः)
मुक्ति सुख (च) और इस के साधन (मे) मेरा (वसीय) अतिशय करके
बसने वाला (च) और इस की सामग्री (मे) मेरी (यशः) कीर्ति (च) और
इस के साधन (यज्ञेन) सुख की सिद्धि करने वाले ईश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ
होंगे ॥ ८ ॥

१८८४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस काम से सुख आदि की वृद्धि हो उस काम का निरन्तर सेवन करें ॥ ८ ॥

ऊर्क् चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

शक्री छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

ऊर्क् च मे सूनृतां च मे पर्यश्च मे रसश्च मे
घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे
कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च सुऽश्रौद्रिद्यं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् । च । मे । सूनृतां । च । मे । पर्यः । च ।
मे । रसः । च । मे । घृतम् । च । मे । मधु । च ।
मे । सग्धिः । च । मे । सपीतिरिति सऽपीतिः ।
च । मे । कृषिः । च । मे । वृष्टिः । च । मे । जै-
त्रम् । च । मे । श्रौद्रिद्यमित्योत्सभिद्यम् । च ।
मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऊर्क्) सुसंस्कृतमजम् (च) सुगन्ध्यादियुक्तम्
(मे) (सूनृता) प्रिया वाक् (च) सत्या (मे) (पर्यः)
दुग्धम् (च) उत्तमं पक्वमौषधम् (मे) (रसः) सर्वद्रव्यसार (च)
महौषधीभ्यो निष्पादितः (मे) (घृतम्) आज्यम् (च) सुसंस्कृतम्
(मे) (मधु) क्षौद्रम् (च) शर्करादिकम् (मे) (सग्धिः)

समानभोजनम् (च) भक्ष्यादिकम् (मे) (सपीतिः) स-
माना पीतिः पानं यस्यां सा (च) चूष्यम् (मे) (कृषि)
भूमिकर्षणम् (च) शस्यविशेषाः (मे) (वृष्टिः) जलवर्ष-
णम् (च) आहुतिभिः संस्क्रिया (मे) (जैत्रम्) जेतुं शी-
लम् (च) सुशिक्षितं सेनादिकम् (मे) (औद्भिद्यम्) उ-
द्भिदां पृथिवीं भित्वा जातानां भावम् (च) फलादिकम् (मे)
(यज्ञेन) सर्वरसपदार्थवर्द्धकेन कर्मणा (कल्पन्ताम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—म ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे
जैत्रञ्च म औद्भिद्यं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सर्वानुत्तमरसयुक्तान् पदार्थान् संचित्य
तान् यथाकालं होमाद्युत्तमेषु व्यवहारेषु नियोजयेयुः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऊर्क्) अच्छा संस्कार किया अर्थात् बनाया हुआ
अन्न (च) और सुगन्धि आदि पदार्थों से युक्त व्यञ्जन (मे) मेरी (सूनृता)
प्रियवाणी (च) और सत्य वचन (मे) मेरा (पयः) दूध (च) और उत्तम
पकाये औषधि आदि पदार्थ (मे) मेरा (रसः) सब पदार्थों का सार (च) और
बड़ी २ औषधियों से निकाला हुआ रस (मे) मेरा (घृत) घौ (च) और उस का
संस्कार करने तपाने आदि से सिद्ध हुआ पक्का (मे) मेरा (मधु) सहत
(च) और खांड गुड़ आदि (मे) मेरा (सग्धिः) एकसा भोजन (च) और उ-
त्तमभोग साधन (मे) मेरी (सपीतिः) एकसा जिस में जल का पान (च) और
जो चूषने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (कृषिः) भूमि की जुताई (च) और गेहूं आदि अन्न
(मे) मेरी (वृष्टिः) वर्षा (च) और होम की आहुतियों से पवन आदि की शुद्धि
करना (मे) मेरा (जैत्रम्) जीतने का स्वभाव (च) और अच्छे शिक्षित सेना

१८८६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

आदि जन तथा (मे) मेरे (औद्भिद्यम्) भूमि को तोड़ फोड़ के निकालने वाले वृक्षों
वा वनस्पतियों का होना (च) और फूल फल ये सब पदार्थ (यज्ञेन) समस्त रस
और पदार्थों की बढ़ती करने वाले कर्म से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्य समस्त उत्तम रस युक्त पदार्थों को इकट्ठा करके उन को
पुण्य २ के अनुकूल होमादि उत्तम व्यवहारों में लगावे ॥ ९ ॥

रयिश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टिश्च मे पुष्टिश्च मे
विभुश्च मे प्रभुश्च मे पूर्णश्च मे पूर्णतरश्च मे कुर्यवश्च
मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुत्तं मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ १० ॥

— रयिः । च । मे । रायः । च । मे । पुष्टम् । च ।
मे । पुष्टिः । च । मे । विभ्विति विभु । च । मे । प्र-
भ्विति प्रभु । च । मे । पूर्णम् । च । मे । पूर्ण-
तरमिति पूर्णतरम् । च । मे । कुर्यवम् । च । मे ।
अक्षितम् । च । मे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् ।
च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(रयिः) विद्याश्रीः (च) पुरुषार्थः (मे) (रायः)
प्रशस्तलक्ष्म्यः (च) पकानादिकम् (मे) (पुष्टम्) (च)
आरोग्यम् (मे) (पुष्टिः) पुष्टिकरणम् (च) (सुपथ्यम्) (मे)

(विभु) अखिलविषयेषु व्याप्तं मन आदि (च) परमात्म-
 ध्यानम् (मे) (प्रभु) समर्थम् (च) सर्वसामर्थ्यम् (मे) (पूर्णम्)
 अलंकारि (च) एतत्साधनम् (मे) (पूर्णतरम्) अतिशयेन-
 पूर्णमाभरणादिकम् (च) सर्वमुपकरणम् (मे) (कुयवम्)
 कुरितैर्यवैर्वियुक्तम् (च) ब्रीह्यादिकम् (मे) (अक्षितम्)
 क्षयरहितम् (च) तृप्तिः (मे) (अन्नम्) अन्नं योग्यम् (मे)
 व्यञ्जनम् (मे) (अक्षुत्) क्षुधो राहित्यम् (च) तृप्तिराहित्यम्
 (मे) (यज्ञेन) प्रशस्तधनप्रापकेणेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ १० ॥

अन्वयः—मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु
 च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च
 मेऽन्नं च मेऽक्षुत् यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परम पुरुषार्थेन जगदीश्वरभक्तिप्रार्थना-
 भ्यां च विद्यादिकं धनं लब्ध्वा सर्वोपकारः साधनीयः ॥ १० ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (रयिः) विद्या की कान्ति (च) और पुरुषार्थ
 (मे) मेरे (रायः) प्रशंसित धन (च) और पक्वान्न आदि (मे) मेरे (पुष्टम्)
 पुष्ट पदार्थ (च) और आरोग्यपन (मे) मेरी (पुष्टिः) पुष्टि (च) और पथ्य
 भोजन (मे) मेरा (विभु) सब विषयों में व्याप्त मन आदि (च) परमात्मा का
 ध्यान (मे) मेरा (प्रभु) समर्थ व्यवहार (च) और सब सामर्थ्य (मे) मेरा
 (पूर्णम्) पूर्ण काम का करना (च) और उस का साधन (मे) मेरे (पूर्णतरम्)
 आभूषण गौ भैंस घोड़ा छेरी तथा अन्न आदि पदार्थ (च) और सब का उपकार
 करना (मे) मेरा (कुयवम्) निंदित यवों से न मिला हुआ अन्न (च) और धान
 चावल आदि अन्न (मे) मेरा (अक्षितम्) अक्षय पदार्थ (च) और तृप्ति (मे)
 मेरा (अन्नम्) खाने योग्य अन्न (च) और मसाला आदि तथा (मे) मेरी

१८८८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(अनुत्) लुधा की तृप्ति (च) और प्यास आदि की तृप्ति ये सब पदार्थ (यज्ञेन) प्रशंसित धनादि देने वाले परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परम पुरुषार्थ और ईश्वर की भक्ति प्रार्थना से विद्या आदि धन पाकर सब का उपकार सिद्ध करना चाहिये ॥ १० ॥

वित्तं चेत्यस्य देवा ऋषयः । श्रीमदात्मा देवता ।

भुरिक् शक्करी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
सुगं च मे सुपथ्यं च मऽऋद्धं च मऽऋद्धिश्च
मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

वित्तम् । च । मे । वेद्यम् । च । मे । भूतम् ।
च । मे । भविष्यत् । च । मे । सुगमिति सुगम् ।
च । मे । सुपथ्यमिति सुपथ्यम् । च । मे । ऋद्धम् ।
च । मे । ऋद्धिः । च । मे । क्लृप्तम् । च । मे ।
क्लृप्तिः । च । मे । मतिः । च । मे । सुमतिरिति
सुमतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(वित्तम्) विचारितम् (च) विचारः (मे)
 (वेद्यम्) विचार्यम् (च) विचारकर्त्ता (मे) (भूतम्) अ-
 तीतम् (च) वर्त्तमानम् (मे) (भविष्यत्) आगामि (च)
 सर्वसामयिकम् (मे) (सुगम्) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिँस्तत् (च)
 उचितं कर्म (मे) (सुपथ्यम्) शोभनस्य पथो भावम् (च)
 निदानम् (मे) (ऋद्धम्) समृद्धम् (च) सिद्धयः (मे)
 (ऋद्धिः) योगेन प्राप्ता समृद्धिः (च) तुष्टयः (मे) (कृ-
 तम्) समर्थितम् (च) कल्पना (मे) (कृतिः) समर्थोहा
 (च) तर्कः (मे) (मतिः) मननम् (च) विवेचनम् (मे)
 (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (च) उत्तमा निष्ठा (मे) (यज्ञेन)
 शमदमादियुक्तेन योगाभ्यासेन (कल्पन्ताम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः—मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
 सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे कृप्तं च मे कृ-
 प्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये शमादियुक्ताः संयता योगमभ्यस्यन्त्वृद्धिसिद्धिस-
 हिताश्च भवन्ति तेऽन्यानपि समर्द्धयितुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वित्तम्) विचारा हुआ विषय (च) और वि-
 चारा (मे) मेरा (वेद्यम्) विचारने योग्य विषय (च) और विचारने वाला (मे)
 मेरा (भूतम्) व्यतीत हुआ विषय (च) और वर्त्तमान (मे) मेरा (भविष्यत्)
 होने वाला (च) और सब समय का उत्तम व्यवहार (मे) मेरा (सुगम्) सुगम
 मार्ग (च) और उचित कर्म (मे) मेरा (सुपथ्यम्) सुगम युक्ताहार विहार
 का होना (च) और सब कामों में प्रथम कारण (मे) मेरा (ऋद्धम्) अच्छी
 वृद्धि को प्राप्त पदार्थ (च) और सिद्धि (मे) मेरी (ऋद्धिः) योग से पाई हुई

१८६०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अच्छी वृद्धि (च) और तुष्टि अर्थात् सन्तोष (मे) मेरा (कृप्तम्) सामर्थ्य को प्राप्त हुआ काम (च) और कल्पना (मे) मेरी (कृप्तिः) सामर्थ्य की कल्पना (च) और तर्क (मे) मेरा (मतिः) विचार (च) और पदार्थ २ का विचार करना (मे) मेरी (सुमतिः) उत्तम बुद्धि तथा (च) अच्छी निष्ठा ये सब (यज्ञेन) शम दम आदि नियमों से युक्त योगाभ्यास से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो शम आदि नियमों से युक्त संयम को प्राप्त योग का अभ्यास करते और ऋद्धि सिद्धि को प्राप्त हुए हैं वे औरों को भी अच्छे प्रकार ऋद्धि सिद्धि दे सकते हैं ॥ ११ ॥

ब्रीहयश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । धान्यदा आत्मा देवता ।

भुरिगतिशक्री छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च
मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽर्णवश्च
मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मः
सूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

ब्रीहयः । च । मे । यवाः । च । मे । माषाः ।
च । मे । तिलाः । च । मे । मुद्गाः । च । मे । ख-
ल्वाः । च । मे । प्रियङ्गवः । च । मे । अर्णवः । च ।
मे । श्यामाकाः । च । मे । नीवाराः । च । मे । गो-
धूमाः । च । मे । मसूराः । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ब्रीहयः) तण्डुलाः (च) षष्टिकाः (मे)
 (यवाः) (च) आढक्यः (मे) (माषाः) (च) कलायः
 (मे) (तिलाः) (च) नारिकेलः (मे) (मुद्गाः) (च)
 तत्संस्काराः (मे) (खल्वाः) चणकाः (च) तत्साधनम्
 (मे) (प्रियङ्गवः) धान्यविशेषाः (च) अन्यानि क्षु-
 द्रानानि (मे) (अणवः) सूक्ष्मतण्डुलाः (च) तत्पाकः
 (मे) (श्यामाकाः) (च) (मे) (नीवाराः) विना वपने-
 नोत्पन्नाः (च) एतत्संस्कणम् (मे) (गोधूमाः) (च) ए-
 तत्संस्कणम् (मे) (मसूराः) (च) एतत्सम्बन्धि (मे)
 (यज्ञेन) सर्वान्नप्रदेन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—मे ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च
 मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे श्यामा-
 काश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ब्रह्मादिभ्यः सुसंस्कृतानोदनादीन् संपाद्य ते-
 ऽग्नौ होतव्या भोक्तव्या अन्ये भोजयितव्याश्च ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ब्रीहयः) चावल (च) और साठी के धान (मे)
 मेरे (यवाः) जौ (च) और अरहर (मे) मेरे (माषाः) उरद (च) और
 मटर (मे) मेरा (तिलाः) तिल (च) और नारियल (मे) मेरे (मुद्गाः) मूंग
 (च) और उस का बनाना (मे) मेरे (खल्वाः) चणें (च) और उन का सिद्ध
 करना (मे) मेरी (प्रियङ्गवः) कंगुनी (च) और उस का बनाना (मे) मेरे
 (अणवः) सूक्ष्म चावल (च) और उन का पाक (मे) मेरा (श्यामाकाः)
 समा (च) और महुआ पटेरा चेना आदि छोटे अन्न (मे) मेरा (नीवाराः)

१८६२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पसाई के चावल जो कि बिना बोए उत्पन्न होते हैं (च) और इन का पाक (मे) मेरे (गोधूमाः) गेहूं (च) और उन का पकाना तथा (मे) मेरी (मसूराः) मसूर (च) और इन का संबंधी अन्य अन्न ये सब (यज्ञेन) सब अन्नों के दाता परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि चावल आदि से अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए भात आदि को बना अग्नि में होम करें तथा आप खावें औरों को खवावें ॥ १२ ॥

अश्माचेत्यस्य देवा ऋषयः । रत्नवान्धनवानात्मा देवता ।

भुरिगतिशक्वरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्मां च मे मृत्तिका च मे गिर्यंश्च मे पर्व-
ताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं
ञ्च मेऽयंश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे
त्रपुं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मां । च । मे । मृत्तिका । च । मे । गिर-
यः । च । मे । पर्वताः । च । मे । सिकताः । च ।
मे । वनस्पतयः । च । मे । हिरण्यम् । च । मे ।
अयः । च । मे । श्यामम् । च । मे । लोहम् । च । मे ।
सीसम् । च । मे । त्रपुं । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (अश्मा) पाषाणः (च) हीरकादीनि) रत्नानि
 (मे) (मृत्तिका) प्रशंसिता मृत् (च) साधारणामृत् (मे)
 (गिरयः) मेघाः (च) अक्षादि (मे) (पर्वताः) ह्रस्वा
 महान्तः शैलाः (च) सर्वधनम् (मे) (सिकताः) (च) तत्र-
 स्थाः पदार्थाः सूक्ष्मा बालुकाः (मे) (वनस्पतयः) वटादयः
 (च) आम्नादयो वृक्षाः (मे) (हिरण्यम्) (च) रजतादि (मे)
 (अयः) (च) शस्त्राणि (मे) (श्यामम्) श्याममणिः
 (च) शुक्ल्यादि (मे) (लोहम्) सुवर्णम् । लोहमिति सुवर्ण-
 ना० निघं० १ । २ (च) कान्तिसारादिः (मे) (सीसम्) (च)
 जतु (मे) (त्रपु) (च) रङ्गम् (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयो-
 ग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—मेऽश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
 मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं
 च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिवीस्थान् पदार्थान्सुपरीक्ष्यै तैभ्यो
 रत्नानि धातूँश्च प्राप्य सर्वहितायोपयुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अश्मा) पत्थर (च) और हीरा आदि रत्न
 मेरी (मृत्तिका) अच्छी माटी (च) और साधारण माटी (मे) मेरे (गिरयः)
 मेघ और (च) बदल (मे) मेरे (पर्वताः) बड़े छोटे पर्वत (च) और पर्वतों में हो-
 ने वाले पदार्थ (मे) मेरी (सिकताः) बड़ी बालू (च) और छोटी २ बालू (मे)
 मेरे (वनस्पतयः) बड़ आदि वृक्ष (च) और आम आदि वृक्ष (मे) मेरा
 (हिरण्यम्) सब प्रकार का धन (च) तथा चांदी आदि (मे) मेरा (अयः)
 लोहा (च) और शस्त्र (मे) मेरा (श्यामम्) नीलमणि वा लहसुनिआ आदि (च)
 और चन्द्रकान्तमणि (मे) मेरा (लोहम्) सुवर्ण (च) तथा कान्तीसार आदि

१८६४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(मे) मेरा (सीसम्) सीसा (च) और लाख (मे) मेरा (त्रपु) जस्ता (च)
और पीतल आदि ये सब (यज्ञेन) संग करने योग्य व्यवहार से (कल्पन्ताम्)
समर्थ हों ॥ १३ ॥

भवार्थः—मनुष्य लोग पृथिवीस्थ पदार्थों को अच्छी परीक्षा से जान कै
इन से रत्न और अच्छे २ धातुओं को पाकर सब के हित के लिये उपयोग
में लावें ॥ १३ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादियुक्त आत्मा देवता ।

भुरिगण्डिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

धुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽआपश्च मे वीरुध॑श्च म॒ऽओषधय॑-
श्च मे कृष्टप॒च्याश्च मेऽकृष्टप॒च्याश्च मे ग्रा॒-
म्याश्च मे प॒शव॑ आ॒र॒ण्याश्च मे वि॒त्तं च मे
वि॒त्तिश्च मे भू॒तं च मे भू॒तिश्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्प॒-
न्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । वीरुधः । च ।
मे । ओषधयः । च । मे । कृष्टप॒च्याऽइति॑ कृष्ट
ऽप॒च्याः । च । मे । अ॒कृष्टप॒च्याऽइत्य॑कृष्टऽप॒च्याः ।
च । मे । ग्रा॒म्याः । च । मे । प॒शवः । आ॒र॒ण्याः ।
च । मे । वि॒त्तम् । च । मे । वि॒त्तिः । च । मे ।
भू॒तम् । च । मे । भू॒तिः । च । मे । य॒ज्ञेन॑ । क॒-
ल्प॒न्ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) वह्निः (च) विद्युदादिः (मे) (आपः) जलानि (च) जलरत्नानि (मे) (वीरुधः) गुल्मविशेषाः (च) तृणशाकादि (मे) (ओषधयः) यवसोमलतायाः (च) सर्वोषधादि (मे) (कृष्टपच्याः) या कृष्टेषु क्षेत्रेषु पच्यन्ते ताः (च) उत्तमानि शस्यादीनि (मे) (अकृष्टपच्याः) या अकृष्टेषु जंगलादिषु पच्यन्ते ताः (च) पर्वतादिषु पक्तव्याः (मे) (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (च) नगरस्थाः (मे) (पशवः) गवायाः (आरण्याः) आरण्ये वने भवाः मृगादयः (च) सिंहादयः (मे) (वित्तम्) लब्धम् (च) सर्वं धनम् (मे) (वित्तिः) प्राप्तिः (च) प्राप्तव्यम् (मे) (भूतम्) रूपम् (च) नानाविधम् (मे) (भूतिः) ऐश्वर्यम् (च) एतत्साधनम् (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १४ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च म आरण्याश्च पशवो मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पावकादिविद्यया संगन्तव्यं शिल्पयज्ञं साध्नुवन्ति त ऐश्वर्यं लभन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) अग्नि (च) और बिजुली आदि (मे) मेरे (आपः) जल (च) और जल में होने वाले रत्न मोती आदि (मे) मेरे (वीरुधः) लता गुच्छा (च) और शाक आदि (मे) मेरी (ओषधयः) सोम लता आदि ओषधि (च) और फल पुष्पादि (मे) मेरे (कृष्टपच्याः) खेतों में पकते हुए अन्न आदि (च) और उत्तम अन्न (मे) मेरे (अकृष्टपच्याः) जो जङ्गल

१८६६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

में पकते हैं वे अन्न (च) और जो पर्वत आदिस्थानों में पकने योग्य हैं वे अन्न (मे) मेरे (ग्राम्याः) गांव में हुए गौ आदि (च) और नगर में ठहरे हुए तथा (मे) मेरे (आरण्याः) वन में होने हारे मृग आदि (च) और सिंह आदि (पशवः) पशु (मे) मेरा (वित्तम्) पाया हुआ पदार्थ (च) और सब धन (मे) मेरी (वित्तिः) प्राप्ति (च) और पाने योग्य (मे) मेरा (भूतम्) रूप (च) और नाना प्रकार का पदार्थ तथा (मे) मेरा (भूतिः) ऐश्वर्य्य (च) और उस का साधन ये सब पदार्थ (यज्ञेन) मेल करने योग्य शिल्प विद्या से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि आदि की विद्या से संगति करने योग्य शिल्प विद्या रूप यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे ऐश्वर्य्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

वसुचेत्यस्य देवा ऋषयः । धनादियुक्त आत्मा देवता ।

निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वसुं च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च मे एमश्च मेऽइत्या च मे गतिश्च मे य-
ज्ञेन कल्पताम् ॥ १५ ॥

वसुं । च । मे । वसतिः । च । मे । कर्म । च ।
मे । शक्तिः । च । मे । अर्थः । च । मे । एमः । च ।
मे । इत्या । च । मे । गतिः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(वसु) वस्तु (च) प्रियम् (मे) (वसतिः)
यत्न वसन्ति सा (च) सामन्ता (मे) (कर्म) अभीप्सिततमा
क्रिया (च) कर्त्ता (मे) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (च) प्रेम (मे)

(अर्थः) सकलपदार्थसंचयः (च) संचेता (मे) (एमः)
 एति येन स प्रयत्नः (च) बोधः (मे) (इत्या) एमि जाना-
 मि यथा रीत्या सा (च) युक्तिः (मे) (गतिः) गमनम्
 (च) उत्क्षेपणादि कर्म (मे) (यज्ञेन) पुरुषार्थानुष्ठानेन
 (कल्पन्ताम्) ॥ १५ ॥

अन्यथः—मे वस्तु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
 मेऽर्थश्च मएमश्च मइत्या च मे गतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये जनाः सर्वे सामर्थ्यादिकं सर्वहिंता-
 यैव कुर्वन्ति त एव प्रशंसिता भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वस्तु) वस्तु (च) और प्रिय पदार्थ वा पियारा
 काम (मे) मेरी (वसतिः) जिस में वसते हैं वह वस्ती (च) और मृत्यु (मे)
 मेरा (कर्म) काम (च) और करने वाला (मे) मेरा (शक्तिः) सामर्थ्य (च)
 और प्रेम (मे) मेरा (अर्थः) सब पदार्थों का इकट्ठा करना (च) और इकट्ठा
 करने वाला (मे) मेरा (एमः) अच्छा यत्न (च) और बुद्धि (मे) मेरी (इ-
 त्या) वह रीति जिस से व्यवहारों को जानता हूं (च) और युक्ति तथा (मे)
 मेरी (गतिः) चाल (च) और उड़लना आदि क्रिया ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पुरुषार्थ के
 अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो मनुष्य समस्त अपना सामर्थ्य आदि सब के हित
 के लिये ही करते हैं वे ही प्रशंसा युक्त होते हैं ॥ १५ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवाः ऋषयः । अग्न्यादिविद्याविदात्मा

देवता । निचृदतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुमस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
 सविता च म॒ऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च

१८६८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

मे पूषा च मऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मऽइन्द्रश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अग्निः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । सोमः । च ।
मे । इन्द्रः । च । मे । सविता । च । मे । इन्द्रः ।
च । मे । सरस्वती । च । मे । इन्द्रः । च । मे ।
पूषा । च । मे । इन्द्रः । च । मे । बृहस्पतिः ।
च । मे । इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ता-
म् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (अग्निः) सूर्यः प्रसिद्धस्वरूपः (च) भौमः
(मे) (इन्द्रः) विद्युत् (च) वायुः (मे) (सोमः) सोम्य-
गुणसंपन्नो जनः पदार्थो वा (च) वृष्टिः (मे) (इन्द्रः) अन्याय-
विदारकः समेशः (च) सभ्याः (मे) (सविता) ऐश्वर्ययुक्तः
(च) एतत्साधनानि (मे) (इन्द्रः) सकलाऽविद्याछेदको-
ऽध्यापकः (च) विद्यार्थिनः (मे) (सरस्वती) प्रज्ञास्तबोधः शि-
क्षायुक्ता वाणी वा (च) सत्यवक्ता (मे) (इन्द्रः) विद्या-
र्थिनो जाड्यविच्छेदक उपदेशकः (च) श्रोतारः (मे) (पू-
षा) पोषकः (च) युक्ताहारविहारौ (मे) (इन्द्रः) यः पु-
ष्टिकरणाविद्यायां रमते (च) वैद्यः (मे) (बृहस्पतिः) बृ-
हता व्यवहाराणां रक्षकः (च) राजा (मे) (इन्द्रः) सकलै-
श्वर्यवर्द्धकः (च) सेनेशः (मे) (यज्ञेन) विधैश्वर्योन्नतिकरणेन
(कल्पन्ताम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे
सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युस्माभिः सुविचारेण स्वकीयाः सर्वे
पदार्थाः श्रेष्ठपालनाय दुष्टशिक्षणाय च सततं योजनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—[मे] मेरा [अग्निः] प्रसिद्ध सूर्यरूप अग्नि [च] और
पृथिवी पर मिलने वाला भौतिक [मे] मेरा [इन्द्रः] विजुलीरूप अग्नि [च] तथा
पवन [मे] मेरा [सोमः] शान्तिगुण वाला पदार्थ वा मनुष्य [च] और वर्षा मेघ
जल [मे] मेरा [इन्द्रः] अन्याय को दूर करने वाला समापति [च] और सभा-
सद [मे] मेरा [सविता] ऐश्वर्य युक्त काम [च] और इस के साधन [मे]
मेरा [इन्द्रः] समस्त अविद्या का नाश करने वाला अध्यापक [च] और विद्या-
र्थी [मे] मेरा [सरस्वती] प्रशंसित बोध वा शिक्षा से भरी हुई वाणी [च] और
और सत्य बोलने वाला [मे] मेरे [इन्द्रः] विद्यार्थी की जड़ता का विनाश कर
ने वाला उपदेशक [च] और सुनने वाले [मे] मेरा [पूषा] पुष्टि करने वाला
[च] और योग्य आहार भोजन विहार सोना आदि [मे] मेरा जो [इन्द्रः] पुष्टि
करने की विद्या में रम रहा है वह [च] और वैद्य [मे] मेरा [बृहस्पतिः] बड़े २
व्यवहारों की रक्षा करने वाला [च] और राजा तथा [मे] मेरा [इन्द्रः] समस्त-
ऐश्वर्य का बढ़ा देने वाला उद्योगी और [च] सेनापति ये सब [यज्ञेन] विद्या और
ऐश्वर्य की उत्पत्ति करने से [कल्पन्ताम्] समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को अच्छे विचार से अपने सब पदार्थ उत्तमों
का पालन करने और दुष्टों को शिक्षा देने के लिये निरन्तर युक्त करने चाहिये ॥ १६ ॥

मित्रश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । मित्रैश्वर्यसहित आत्मा

देवता । स्वराट् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे

१६००

अष्टादशोऽध्यायः ॥

धा॒ता च॑ म॒इन्द्र॑श्च मे॒ त्वष्टा॑ च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ म॒-
रुत॑श्च॒ म॒ इन्द्र॑श्च मे॒ विश्वे॑ च॒ मे॒ दे॒वा इन्द्र॑श्च मे॒
य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मि॒त्रः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ वरु॑णः । च॒ ।
मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । धा॒ता । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ ।
मे॒ । त्वष्टा॑ । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । म॒रुतः॑ ।
च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । विश्वे॑ । च॒ । मे॒ । दे॒वाः ।
इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मित्रः) प्राणः (च) समानः (मे) (इन्द्रः)
वियुत (च) तेजः (मे) (वरुणः) उदानः । प्राणोदानौमि-
तावरुणौ श० ३ । १ । १३ (च) व्यानः (मे) (इन्द्रः)
सूर्यः (च) धृतिः (मे) (धाताः) धर्ता (च) धैर्यम् (मे)
(इन्द्रः) परमैश्वर्यप्रापकः (च) न्यायः (मे) (त्वष्टा)
विच्छेदकोऽग्निः (च) पुरुषार्थः (मे) (इन्द्रः) शत्रुविदारको राजा
(च) शिल्पम् (मे) (मरुतः) ब्रह्माण्डस्था अन्ये वायवः (च)
शारीरा धातवः (मे) (इन्द्रः) सर्वाभिव्यापिका तडित् (च)
एतत्प्रयोगः (मे) (विश्वे) सर्वे (च) सर्वस्वम् (मे) (देवाः)
दिव्यगुणाः पृथिव्यदियः (इन्द्रः) परमैश्वर्यदाता (च) एतदु-
पयोगः (मे) (यज्ञेन) वायुविद्याविधानेन (कल्पन्ताम्) ॥ १७ ॥

अन्वयः—मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे
धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे
विश्वे च देवा म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्याः प्राणविद्युद्दिग्धां विज्ञापितयोः सर्वत्राभिव्या-
प्तिं च ज्ञात्वा दीर्घजीवनं सम्पादयेयुः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (मित्रः) प्राण अर्थात् हृदय में रहने वाला पवन
(च) और समान नाभिस्थ पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) विजुली रूप अग्नि (च)
और तेज (मे) मेरा (वरुणः) उदान अर्थात् कण्ठ में रहने वाला पवन (च)
और समस्त शरीर में विचरने हारा पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) सूर्य (च) और
धारणाकर्षण (मे) मेरा (धाता) धारण करने हारा (च) और धीरज (मे)
मेरा (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का प्राप्त कराने वाला (च) और न्याययुक्त पुरुषार्थ
(मे) मेरा (त्वष्टा) पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला अग्नि (च) और शिल्प
अर्थात् कारीगरी (मे) मेरा (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने हारा राजा (च)
तथा कारीगरी (मे) मेरे (मरुतः) इस ब्रह्माण्ड में रहने वाले और पवन (च)
और शरीर के धातु (मे) मेरी (इन्द्रः) सर्वत्र व्यापक विजुली (च) और
उस का काम (मे) मेरे (विश्वे) समस्त पदार्थ (च) और सर्वस्व (देवाः)
उत्तम गुण युक्त पृथिवी आदि (मे) मेरे लिये (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का दाता
(च) और उस का उपयोग ये सब (यज्ञेन) पवन की विद्या के विधान करने से
(कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्य प्राण और विजुली की विद्या को जान और इन की सब
जगह सब ओर से व्याप्ति को जान कर अपने बहुत जीवन को सिद्ध करें ॥ १७ ॥

पृथिवी चेत्यस्य देवा ऋषयः । राज्यैश्वर्यादियुक्ततमा

देवता । भुरिक्षकरी छन्दः । धैवतः स्वरः॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृथिवी च मऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मऽइन्द्रश्च
मे द्यौश्च मऽइन्द्र मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्रा-
णि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिवी । च । मे । इन्द्रः । च । मे । अन्तरि-
क्षम् । च । मे । इन्द्रः । च । मे । द्यौः । च । मे । इन्द्रः ।
च । मे । समाः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । नक्ष-
त्राणि । च । मे । इन्द्रः । च । मे । दिशः । च । मे ।
इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) विस्तीर्णा भूमिः (च) अत्रस्थाः
पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) विद्युत्क्रिया (च) बलप्रदा (मे)
(अन्तरिक्षम्) अक्षयमाकाशकम् (च) अत्रस्थाः पदार्थाः (मे)
(इन्द्रः) सर्वेश्वर्याधारः (च) एतत्प्रयोगः (मे) (द्यौः)
प्रकाशकर्मा (च) एतत्साधकाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) स-
कल्पपदार्थविच्छेत्ता (च) विच्छेद्याः पदार्थाः (मे) (समाः)
संवत्सराः (च) क्षणादयः (मे) (इन्द्रः) कालज्ञाननिमित्तः
(च) गणितम् (मे) (नक्षत्राणि) यानि कारणरूपेण न
क्षीयन्ते तानि भुवनानि (च) एतत्संबन्धिनः (मे) (इन्द्रः)
लोकलोकान्तरस्था विद्युत् (च) (मे) (दिशः) पूर्वाद्याः

(च) एतत्स्थानि वस्तूनि (मे) (इन्द्रः) दिग्ज्ञापकः (च)
ध्रुवतारा (मे) (यज्ञेन) पृथिवीकालविज्ञापकेन (कल्पन्ताम्) ॥ १८ ॥

अन्ययः—मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च
मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च
मे दिशश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिव्यादिपदार्थास्तस्त्रस्थां विद्युतं च या-
वन्न जानन्ति तावदैश्वर्यं न ह्याप्नुवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (पृथिवी) विस्तारयुक्त भूमि (च) और उस में
स्थित जो पदार्थ (मे) मेरी (इन्द्रः) बिजुलीरूप क्रिया (च) और बल देने
वाली व्यायाम आदि क्रिया (मे) मेरा (अन्तरिक्षम्) विनाशरहित आकाश (च)
और आकाश में ठहरे हुए सब पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त ऐश्वर्य का
आधार (च) और उस का करना (मे) मेरी (द्यौः) प्रकाश के काम कराने
वाली विद्या (च) और उस के सिद्ध करने वाले पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) सब पदार्थों को
छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य आदि (च) और छिन्न भिन्न करने योग्य पदार्थ (मे)
मेरी (समाः) वर्ष (च) और क्षण, पल, विपल, घटी, मुहूर्त, दिन आदि (मे)
मेरा (इन्द्रः) समय के ज्ञान का निमित्त (च) और गणितविद्या (मे) मेरे (न-
क्षत्राणि) नक्षत्र अर्थात् जो कारण रूप से स्थिर रहते किन्तु नष्ट नहीं होते वे
लोक (च) और उन के साथ संबन्ध रखने वाले प्राणी आदि (मे) मेरी (इन्द्रः)
लोक लोकान्तरों में स्थित होने वाली बिजुली (च) और बिजुली से संयोग करते
हुए उन लोकों में रहने वाले पदार्थ (मे) मेरी (दिशः) पूर्व आदि दिशा (च)
और उन में ठहरी हुई वस्तु तथा (मे) मेरा (इन्द्रः) दिशाओं के ज्ञान का देने
वाला (च) और ध्रुव का तारा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पृथिवी और समय के वि-
शेष ज्ञान देने वाले काम से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवी आदि पदार्थों और उन में ठहरी हुई बि-
जुली आदि को जबतक नहीं जानते तबतक ऐश्वर्य को नहीं प्राप्त होते ॥ १८ ॥

१६०४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथंशुश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पदार्थविदात्मा देवता ।

निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथंशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपति-
श्च म उपाथंशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऽऐन्द्रवायवश्च
मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च
मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१९॥

अथंशुः । च । मे । रश्मिः । च । मे । अदा-
भ्यः । च । मे । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च ।
मे । उपाथंशुरित्युपऽअथंशुः । च । मे । अन्तर्या-
मऽइत्यन्तऽयामः । च । मे । ऐन्द्रवायवः । च । मे ।
मैत्रावरुणः । च । मे । आश्विनः । च । मे । प्रति-
प्रस्थानऽइति प्रतिऽप्रस्थानः । च । मे । शुक्रः ।
च । मे । मन्थी । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१९॥

पदार्थः—(अंशुः) व्याप्तिमान् सूर्यः । अत्राशूङ्ख्याप्तांवि-
त्यस्माद्वाहुलकेनौणादिक उः प्रत्ययो नुगागमश्च (च) प्रतापः
(मे) (रश्मिः) येनाश्नाति सः । अत्राश भोजने धातोर्वाहुलकान्
मिः प्रत्ययो रशादेशश्च । उ० ४ । ४६ (च) विविधम्
(मे) (अदाभ्यः) उपक्षयरहितः (च) रक्तकः (मे)
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) अध्यस्तम् (मे) (उपां-
शुः) उपगतांशवो यत् स उपांशुर्जपः (च) रहस्यविचारः
(मे) (अन्तर्यामः) योऽन्तर्मध्ये याति स वायुः (च) बलम्
(मे) (ऐन्द्रवायवः) इन्द्रो विद्युदायुश्च तयोरयं सम्बन्धी
(च) जलम् (मे) (मैत्रावरुणः) प्राणोदानयोरयं सहचारी
(च) व्यानः (मे) (आश्विनः) अश्विनोः सूर्याचन्द्रमसो-
रयं मध्यवर्ती (च) प्रभावः (मे) (प्रतिप्रस्थानः) यः प्र-
प्रस्थानं गमनं प्रति वर्तते सः (च) भ्रमणम् (मे) (शुक्रः)
शुद्धस्वरूपः (च) वीर्यकरः (मे) (मन्थी) मथितुं शीलः
(च) पयः काष्ठादिः (मे) (यज्ञेन) अग्निपदार्थोपयोगेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—मेऽशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च
मउपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च
मआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः सूर्यप्रकाशादिभ्योऽप्युपकारं गृह्णी-
युस्तर्हि विद्वांसो भूत्वा क्रियाकौशलं कुतो न प्राप्नुयुः ॥ १९ ॥

१६०६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अंशुः) व्याप्ति वाला सूर्य (च) और उस का प्रताप (मे) मेरा (रश्मिः) भोजन करने का व्यवहार (च) और अनेक प्रकार का भोजन (मे) मेरा (अदाभ्यः) विनाश रहित (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरा (अधिपतिः) स्वामी (च) और जिस में स्थिर हो वह स्थान (मे) मेरा (उपांशुः) मन में जप का करना (च) और एकान्त का विचार (मे) मेरा (अन्तर्यामः) मध्य में जाने वाला पवन (च) और बल (मे) मेरा (ऐन्द्रवायवः) बिजुली और पवन के साथ सम्बन्ध करने वाला काम (च) और जल (मे) मेरा (मैत्रावरुणः) प्राण और उदान के साथ चलने हारा वायु (च) और व्यान पवन (मे) मेरा (आश्विनः) सूर्य चन्द्रमा के बीच में रहने वाला तेज (च) और प्रभाव (मे) मेरा (प्रतिप्रस्थानः) चलने २ के प्रति वर्त्ताव रखने वाला (च) भ्रमण (मे) मेरा (शुक्रः) शुद्धस्वरूप (च) और वीर्य करने वाला तथा (मे) मेरा (मन्थी) विलोने के स्वभाव वाला (च) और दूध वा काष्ठ आदि ये सब पदार्थ (यज्ञेन) अग्नि के उपयोग से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यप्रकाशादिकों से भी उपकारों को लेवे तो विद्वान् हो कर क्रिया की चतुराई को क्यों न पावे ॥ १९ ॥

आग्रयणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठानात्मा देवता ।

स्वराडतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वा-
नरश्च मे ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्व-
तीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्व-
तश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजुनश्च मे यज्ञेन क-
ल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आग्रयणः । च । मे । वैश्वदेवऽइति वैश्वदेवः ।
 च । मे । ध्रुवः । च । मे । वैश्वानरः । च । मे ।
 ऐन्द्राग्नः । च । मे । महावैश्वदेवऽइति महावै-
 श्वदेवः । च । मे । मरुत्वतीयाः । च । मे । नि-
 ष्केवल्यः । निःऽकेवल्यऽइति निःऽकेवल्यः । च ।
 मे । सावित्रः । च । मे । सारस्वतः । च । मे ।
 पात्नीवतऽइति पात्नीवतः । च । मे । हारियोज-
 नऽइति हारिऽयोजनः । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
 न्ताम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(आग्रयणः) मार्गशीर्षादिमासनिष्पन्नो यज्ञविशेषः
 (च) (मे) (वैश्वदेवः) विश्वेषां देवानामयं सम्बन्धी (च)
 (मे) (ध्रुवः) निश्चलः (च) (मे) (वैश्वानरः)
 विश्वेषां सर्वेषां नराणामयं सत्कारः (च) (मे) (ऐन्द्राग्नः)
 इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युच्च ताभ्यां निर्वृत्तः (च) (मे) (महावैश्व-
 देवः) महतां विश्वेषां सर्वेषामयं व्यवहारः (च) (मे) (म-
 रुत्वतीयाः) मरुतां सम्बन्धिनो व्यवहाराः (च) (मे) (नि-
 ष्केवल्यः) नितरां केवलं सुखं यस्मिँस्तस्मिन् भवः (च) (मे)
 (सावित्रः) सवितुः सूर्यस्यायं प्रभावः (च) (मे) (सारस्वतः)
 सरस्वत्या वाण्या अयं सम्बन्धी (च) (मे) (पात्नीवतः)
 प्रशस्ता पत्नी यज्ञसम्बन्धिनी तद्वतोऽयम् (च) (मे) (हारियो-
 जनः) हरीणामश्वानां योजयिता तस्यायमनुक्रमः (च) (मे)
 (यज्ञेन) संगतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ २० ॥

अन्वयः—मग्नाग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वान-
रश्च मऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्के-
वत्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियो-
जनश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्सामयिकीं क्रियां विद्वत्संगं चाश्रित्य
विवाहितस्त्रीव्रता भवेयुस्ते पदार्थविद्यां कुतो न जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (आग्रयणः) अगहन आदि महीनों में सिद्ध हुआ
यज्ञ (च) और इस की सामग्री (मे) मेरा (वैश्वदेवः) समस्त विद्वानों से संबन्ध
करने वाला विचार (च) और इस का फल (मे) मेरा (ध्रुवः) निश्चल व्यवहार
(च) और इस के साधन (मे) मेरा (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का सत्कार (च)
तथा सत्कार करने वाला (मे) मेरा (ऐन्द्राग्नः) पवन और बिजुली से सिद्ध काम
(च) और इस के साधन (मे) मेरा (महावैश्वदेवः) समस्त बड़े लोगों का यह
व्यवहार (च) इन के साधन (मे) मेरे (मरुत्वतीयाः) पवनों का संबन्ध करने
हारे व्यवहार (च) तथा इन का फल (मे) मेरा (निष्केवत्यः) निरंतर केवल
सुख हो जिस में वह काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (सावित्रः) सूर्य
का यह प्रभाव (च) और इस से उपकार (मे) मेरा (सारस्वतः) वाणी संबन्धी
व्यवहार (च) और इन का फल (मे) मेरा (पात्नीवतः) प्रशंसित यज्ञ संबन्धिनी
स्त्री वाले का काम (च) इस के साधन (मे) मेरा (हारियोजनः) घोड़ों का
रथ में जोड़ने वाले का यह आरम्भ (च) इस की सामग्री (यज्ञेन) पदार्थों के
मेल करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कार्यकाल की क्रिया और विद्वानों के संग का आ-
श्रय ले कर विवाहित स्त्री का नियम किये हों वे पदार्थ विद्या को क्यों न जानें ॥ २० ॥

सुवश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञाङ्गावानात्मा देवता ।

विराड्धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रो-
णकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च
मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च
मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

स्रुचः । च । मे । चमसाः । च । मे । वायव्यानि ।
च । मे । द्रोणकलशऽ इति द्रोणऽकलशः । च । मे ।
ग्रावाणः । च । मे । अधिषवणे । अधिसवनेऽइत्य-
धिऽसवने । च । मे । पूतभृदिति पूतऽभृत् । च । मे ।
आधवनीयऽइत्याऽधवनीयः । च । मे । वेदिः । च ।
मे । बर्हिः । च । मे । अवभृथऽइत्यवऽभृथः । च ।
मे । स्वगाकारऽइति स्वगाऽकारः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(स्रुचः) जुह्वादयः (च) तच्छुद्धिः (मे)
(चमसाः) होमभोजनपात्राणि (च) उपकरणानि (मे)
(वायव्यानि) वायुषु साधूनि (च) पवनशुद्धिकराणि (मे)

१६१०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(द्रोणकलशः) द्रोणश्चासौ कलशश्च पात्रविशेषः (च) परि-
 माणविशेषाः (मे) (ग्रावाणः) शिलाफलकादयः (च)
 मुशालोलूखले (मे) (अधिषवणे) सोमलताद्योषधिसाधके
 (च) कुट्टनपेषणक्रिया (मे) (पूतभृत्) येन पूतं विभक्तिं त-
 च्छुद्धिकरं सूर्यादिकम् (च) मार्जन्यादिकम् (मे) (आधवनी-
 यः) आधवनसाधनपात्रविशेषः (च) मल्लिकादयः (मे) (वेदिः)
 यत्र हूयते (च) चतुष्कादिः (मे) (बर्हिः) उपवर्धको दर्म
 समूहः (च) तद्योग्यम् (मे) (अवभृथः) यज्ञान्तःस्नानादि-
 कम् (च) सुगन्धलेपनम् (मे) (स्वगाकारः) येन स्वान्
 पदार्थान् गाते तं करोतीति (च) पवित्रीकरणम् (मे) (यज्ञेन)
 हवनादिना (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—मे स्नुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणक-
 लशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च म आध वनीयश्च मे
 वेदिश्च बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—त एव मनुष्या यज्ञं कर्तुं नशकुवन्ति ये साधनोप-
 साधनसामग्रीरलंकुर्वन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (स्नुचः) स्नुवा आदि (च) और उन की शुद्धि (मे)
 मेरे (चमसाः) यज्ञ वा पाक बनाने के पात्र (च) और उन के पदार्थ (मे) मेरे
 (वायव्यानि) पवनों में अच्छे पदार्थ (च) और पवनों की शुद्धि करने वाले काम
 (मे) मेरा (द्रोणकलशः) यज्ञ की क्रिया का कलश (च) और विशेष परिमाण
 (मे) मेरे (ग्रावाणः) शिलवट्टा आदि पत्थर (च) और उखली मूशल (मे) मेरे
 (अधिषवणे) सोमवल्ली आदि ओषधि जिन से कूटी पीसी जावे साधन (च) और

कूटना पीसना (मे) मेरा (पूतभृत्) पवित्रता जिस से मिलती हो वह सूप आदि (च) और बुहारी आदि (मे) मेरा (आधवनीयः) अच्छे प्रकार घोने आदि का पात्र (च) और नलिका आदि यन्त्र अर्थात् जिस नली नरकुल की चोगी आदि से तारागणों को देखते हैं वह (मे) मेरी (वेदिः) होम करने की वेदि (च) और चौकोना आदि (मे) मेरा (बर्हिः) समीप में वृद्धि देने वाला वा कुशसमूह (च) और जो यज्ञसमय के योग्य पदार्थ (मे) मेरा (अवभृथः) यज्ञसमाप्तिसमय का स्नान (च) और चन्दन आदि का अनुलेपन करना तथा (मे) मेरा (स्वगाकारः) जिस से अपने पदार्थों को प्राप्त होते हैं उस कर्म को जो करे वह [च] और पदार्थ को पवित्र करना ये सब (यज्ञेन) होम करने की क्रिया से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य यज्ञ करने को समर्थ होते हैं जो साधन उपसाधनरूप यज्ञ के सिद्ध करने की सामग्री को पूरी करते हैं ॥ २१ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञवानात्मा देवता ।

भुरिक् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्रा-
णश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दि-
तिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुल्यः शक्ररयो दिशश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

अग्निः । च । मे । घर्मः । च । मे । अर्कः ।
च । मे । सूर्यः । च । मे । प्राणः । च । मे । अ-
श्वमेधः । च । मे । पृथिवी । च । मे । अदितिः ।

१६१२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

च । मे । दितिः । च । मे । द्यौः । च । मे । अङ्गु-
लयः । शक्रयः । दिशः । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अग्निः) पावकः (च) तत्प्रयोगः (मे) (धर्मः)
तापः (च) शान्तिः (मे) (अर्कः) पूजनीयसामग्रीविशेषः
(च) एतच्छुद्धिकरो व्यवहारः (मे) (सूर्यः) साविता (च)
जीविकाहेतुः (मे) (प्राणः) जीवनहेतुः (च) बाह्यो वायुः
(मे) (अश्वमेधः) राष्ट्रम् (च) राजनीतिः (मे) (पृथिवी)
भूमिः (च) एतत्स्थाः सर्वपदार्थाः (मे) (अदितिः) अखाण्डि-
ता नीतिः (च) जितेन्द्रियत्वम् (मे) (दितिः) अखाण्डिता
सामग्री (च) अनित्यं जीवनं शरीरादिकम् वा (मे) (द्यौः)
धर्म प्रकाशः (च) अहर्निशम् (मे) (अङ्गुलयः) अङ्गान्ति
प्राप्नुवन्ति यामिस्ताः (शक्रयः) शक्तयः (दिशः) (च) (उप-
दिशः) (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन परमात्मना (कल्प-
न्ताम्) ॥ २२ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे
प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च
मेऽङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये प्राणिसुखाय यज्ञमनुतिष्ठन्ति ते महाशयाः स-
न्तीति वेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (अग्निः) आग (च) और उस का काम में लाना
 (मे) मेरा (धर्मः) धाम (च) और शान्ति (मे) मेरी (अर्कः) सत्कार
 करने योग्य विपेश सामग्री (च) और उस की शुद्धि करने का व्यवहार (मे)
 मेरा (सूर्यः) सूर्य (च) और जीविका का हेतु (मे) मेरा (प्राणः) जीवन
 का हेतु वायु (च) और बाहर का पवन (मे) मेरे (अश्वमेधः) राज्यदेश (च)
 और राजनीति (मे) मेरी (पृथिवी) भूमि (च) और इस में स्थिर सब पदार्थ
 (मे) मेरी (अदितिः) अखण्ड नीति (च) और इन्द्रियों को वश में रखना (मे)
 मेरी (दितिः) खण्डितसामग्री (च) और अनित्य जीवना वा शरीर आदि (मे)
 मेरे (द्यौः) धर्म का प्रकाश (च) और दिन रात (मे) मेरा (अंगुलयः) अंगु-
 ली (शक्रयः) शक्ति (दिशः) पूर्व उत्तर पश्चिम दक्षिण दिशा (च) और ई-
 शान वायव्य नैऋत्य आग्नेय उपदिशा ये सब (यज्ञेन) मेल करने योग्य परमा-
 त्मा से (कल्पन्ताम्) सामर्थ्य हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो प्राणियों के सुख के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करते हैं वे
 महाशय होते हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ २२ ॥

व्रतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । कालविद्याविदात्मा

देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

व्रतं च मऽऋतवश्च मे तपश्च मे सँव्वत्सरश्च
 मेऽहोरात्रेऽऊर्वष्टीवि बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतम् । च । मे । ऋतवः । च । मे । तपः । च ।
 मे । सँव्वत्सरः । च । मे । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे ।

ऊर्वष्ठीवेऽइत्यूर्वष्ठीवे । बृहद्रथन्तरेऽइति बृहत्स्रथ-
न्तरे । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(व्रतम्) सत्याचरणनियमपालनम् (च) सत्य-
कथनं सत्योपदेशश्च (मे) (ऋतवः) वसन्ताद्याः (च)
अयनम् (मे) (तपः) प्राणायामो धर्मानुष्ठानं वा (च) शीतो-
ष्णादिद्वन्द्वसहनम् (मे) (संवत्सरः) द्वादशभिर्मासैरलंकृतः (च)
कल्पमहाकल्पादि (मे) (अहोरात्रे) (ऊर्वष्ठीवे) ऊरूचाष्ठी-
वन्तौ च ते । अत्र अचतुरवि० । अ० ५। ४ । ७७। इति निपातः
(बृहद्रथन्तरे) बृहच्च रथन्तरं च ते (च) वोढून् (मे) (यज्ञेन)
कालचक्रज्ञानधर्माद्यनुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—मे व्रतं च मऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च
मेऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये नियतसमये कार्याणि सततं धर्मं चाचरन्ति तेऽ-
भीष्टसिद्धिमाप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (व्रतम्) सत्य आचरण के नियम की पालना (च)
और सत्य कहना और सत्य उपदेश (मे) मेरे (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु
(च) और उत्तरायण दक्षिणायन (मे) मेरा (तपः) प्राणायाम (च) तथा
धर्म का आचरण शीत उष्ण आदि का सहना (मे) मेरा (संवत्सरः) साल (च)
तथा कल्प महाकल्प आदि (मे) मेरे (अहोरात्रे) दिन रात (ऊर्वष्ठीवे) जंघा और
घोंटू (बृहद्रथन्तरे) बड़ा पदार्थ अत्यन्त सुन्दर रथ तथा (च) वोड़े वा बैल (य-
ज्ञेन) धर्मज्ञान आदि के आचरण और कालचक्र के भ्रमण के अनुष्ठान से (क-
ल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष नियम किये हुए समय में काम और निरन्तर धर्म का आचरण करते हैं वे चाही हुई सिद्धि को पाते हैं ॥ २३ ॥

एकाचेत्यस्य देवा ऋषयः । विषमाङ्कगणितविद्याविदात्मा देवता ।

पूर्वार्द्धस्य संकृतिश्छन्दः । एकविंशतिश्चेत्युत्त-

रस्य विराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अब गणितविद्याया मूलमुपदिश्यते ॥

अब गणित विद्या के मूल का उप० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे
 पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव
 च मऽएकादश च मऽएकादश च मे त्रयोदश च मे त्र-
 योदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश
 च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मऽए-
 कविंशतिश्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोविं-
 शतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च
 मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे
 सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविं-
 शतिश्च मऽएकत्रिंशच्च मऽएकत्रिंशच्च मे त्रय-
 स्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

एकाः । च । मे । तिस्रः । च । मे । तिस्रः ।
 च । मे । पञ्च । च । मे । पञ्च । च । मे । सप्त । च ।
 मे । सप्त । च । मे । नव । च । मे । नव । च । मे । एकादश ।
 च । मे । एकादश । च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश ।
 च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश । च । मे । पञ्च-
 दशेति पञ्चऽदश । च । मे । पञ्चदशेति पञ्चऽदश ।
 च । मे । सप्तदशेति सप्तऽदश । च । मे । सप्तदशेति
 सप्तऽदश । च । मे । नवदशेति नवऽदश । च । मे ।
 नवदशेति नवऽदश । च । मे । एकविंशतिरित्येकऽवि-
 ंशतिः । च । मे । एकविंशतिरित्येकऽविंशतिः ।
 च । मे । त्रयोविंशतिरिति त्रयःऽविंशतिः । च ।
 मे । त्रयोविंशतिरिति त्रयःऽविंशतिः । च । मे ।
 पञ्च विंशतिरिति पञ्चऽविंशतिः । च । मे । प-
 ञ्चविंशतिरिति पञ्चऽविंशतिः । च । मे । स-
 प्तविंशतिरिति सप्तऽविंशतिः । च । मे । सप्त-
 विंशतिरिति सप्तऽविंशतिः । च । मे । नवविं-
 शतिरिति नवऽविंशतिः । च । मे । नवविंशति-
 रिति नवऽविंशतिः । च । मे । एकत्रिंशदित्येकऽ-

त्रिंशत् । च । मे । एकत्रिंशदित्येकं ऽत्रिंशत् । च ।
 मे । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः ऽत्रिंशत् । च । मे ।
 यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(एका) एकत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे)
 (तिस्रः) त्रित्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिस्रः) (च)
 (मे) (पञ्च) पञ्चत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (पञ्च)
 (च) (मे) (सप्त) सप्तत्वविशिष्टा गणना (च) (मे)
 (सप्त) (च) (मे) (नव) नवत्वविशिष्टा संख्या (च)
 (मे) (नव) (च) (मे) (एकादश) एकाधिका दश (च) (मे)
 (एकादश) (च) (मे) (त्रयोदश) त्रयोधिका दश (च)
 (मे) (त्रयोदश) (च) (मे) (पञ्चदश) पञ्चोत्तरा दश
 (च) (मे) (पञ्चदश) (च) (मे) (सप्तदश) सप्ता-
 धिका दश (च) (मे) (सप्तदश) (च) (मे) (नवदश)
 नवोत्तरा दश (च) (मे) (नवदश) (च) (मे) (एक-
 विंशतिः) एकाधिका विंशतिः (च) (मे) (एकविंशतिः)
 (च) (मे) (त्रयोविंशतिः) त्रयोधिका विंशतिः (च) (मे)
 (त्रयोविंशतिः) (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) पञ्चाधिका
 विंशतिः (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) (च)
 (मे) (सप्तविंशतिः) सप्ताधिका विंशतिः (च) (मे) (स-
 त्तविंशतिः) (च) (मे) (नवविंशतिः) नवाधिका विंशतिः
 (च) (मे) (नवविंशतिः) (च) (मे) (एकत्रिंशत्)
 एकाधिका त्रिंशत् (च) (मे) (एकत्रिंशत्) (च) (मे)

१६१८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(त्रयस्त्रिंशत्) (च) (मे) उपधिकास्त्रिंशत् (च) (मे) य-
(यज्ञेन) संगतिकरणेन योगेन दानेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन म एका संख्या च—हे मे ति-
स्त्रः, च—पुनर्मे तिस्रश्च—हे मे पञ्च, च—पुनर्मे पञ्च च—हे मे
सप्त, च—पुनर्मे सप्त—च—हे मे नव, च—पुनर्मे नव च—हे मे एका-
दश, च—पुनर्मे एकादश च—हे मे त्रयोदश, च—पुनर्मे त्रयोदश च—हे
मे पञ्चदश, च—पुनर्मे पञ्चदश च—हे म सप्तदश, च—पुनर्मे स-
प्तदश च—हे मे नवदश, च—पुनर्मे नवदश च—हे म एकविंशतिः,
च—पुनर्मे एकविंशतिश्च—हे मे त्रयो विंशतिः, च—पुनर्मे त्रयोविंश-
तिश्च—हे मे पञ्चविंशतिः, च—पुनर्मे पञ्चविंशतिश्च—हे मे स-
प्तविंशतिः, च—पुनर्मे सप्तविंशतिश्च—हे मे नवविंशतिः, च—पुनर्मे
नवविंशतिश्च—हे म एकत्रिंशच्च—पुनर्मे एकत्रिंशच्च—हे मे त्रयस्त्रिंश-
च्चादग्रेऽप्येवं संख्याः कल्पन्ताम् ॥ इत्ये को योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः पक्षः ॥

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः
संगृहीताश्चान्यान्या संख्या द्वयोर्वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मे
त्रयस्त्रिंशच्च—द्वयोर्दानेन वियोगेन म एकत्रिंशत्, च—पुनर्मे ममैक-
त्रिंशच्च—द्वयोर्वियोगेन मे नवविंशतिः, च—पुनर्मे नवविंशति-
श्च—द्वयोर्वियोगेन मे सप्तविंशतिरेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेनान्तरेण
द्वितीयः पक्षः ॥

अथ तृतीयः ॥

म एका च मे तिस्रश्च, मे तिस्रश्च मे पञ्च च, मे पञ्च

च मे सप्त च, मे सप्त च मे नव च, मे नव च म एकादश चैवं-
विधाः संख्याः अग्रेपि यज्ञेन उक्तपुनःपुनर्योगेन गुणेन कल्पन्तां
समर्था भवन्तु ॥ इति गुणनविषये तृतीयः पक्षः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अस्मिन् मन्त्रे यज्ञेनेति पदेन योगवियोगौ गृह्येते
कुतो यजधातोर्हि यः सङ्गतिकरणार्थस्तेन सङ्गतिकरणं कस्याश्चित्
संख्यायाः कयाचिद्योगकरणं यश्च दानार्थस्तेनैवं संभाव्यं कस्या-
श्चिद्दानं व्ययीकरणमिदमेवान्तरमेवं गुणनभागवर्गवर्गमूलघनघन-
मूलभागजातिप्रभागजातिप्रभृतयो ये गणितभेदाः सन्ति ते योगवि-
योगाभ्यामेवोत्पद्यन्ते कुतः कांचित् संख्यां कयाचित् संख्याया सकृत्
संयोजयेत् स योगो भवति यथा $२ + ४ = ६$ द्वयोर्मध्ये चत्वारो
युक्ताः षट्संपद्यन्ते । इत्थमनेकवारं चेत् संख्यायां संख्यां योजयेत्तर्हि
तद्गुणनमाहुः । यथा $२ + ४ = ८$ अर्थात् द्विरूपां संख्यां चतुर्वारं
पृथक् पृथक् योजयेद्वा द्विरूपां संख्यां चतुर्भिर्गुणयेत्तदाष्टौ जायन्ते ।
एवं चत्वारश्चतुर्वारं युक्ता वा चतुर्भिर्गुणितास्तदा चतुर्णां वर्गः
षोडश संपद्यन्ते । इत्थमन्तरेण भाग-वर्गमूल-घनमूलाद्याः क्रिया
निष्पद्यन्ते । अर्थात् यस्यां कस्यां चित्संख्यायां कांचित्संख्यां यो-
जयेद्वा केनचित्प्रकारान्तरेण वियोजयेदित्यनेनैव योगेन वियोगेन
वा बुद्धिमतां यथा मतिकल्पनया व्यक्ताव्यक्ततराः सर्वा गणितक्रिया
निष्पद्यन्तेऽतोऽत्र मन्त्रे द्वयोर्योगेनोत्तरोत्तरा द्वयोर्वियोगेन वा पूर्वा
पूर्वा विषम संख्या प्रदर्शिता तथा गुणनस्यापि कश्चित्प्रकारः प्रद-
र्शितइति वेदितव्यम् ॥ २४ ॥

१६२०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने से (मे) मेरी (एका) (एक) संख्या (च) और दो (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (तिस्रः) तीन (च) और दो (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) फिर (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) और दो (मे) मेरी (सप्त) सात, (च) फिर (मे) मेरी (सप्त) सात (च) और दो (मे) मेरी (नव) नौ (च) फिर (मे) मेरी (नव) नौ (च) और दो (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) फिर (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह, (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चदश) पन्द्रह, (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चदश) पन्द्रह (च) और दो (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) फिर (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) और दो (मे) मेरी (नवदश) उन्नीश, (च) फिर (मे) मेरी (नवदश) उन्नीश (च) और दो (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीश, (च) फिर (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीश (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईश, (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईश (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीश, (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीश (च) और दो (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईश, (च) फिर (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईश (च) और दो (मे) मेरी (नवविंशति) उनतीश, (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीश (च) और दो (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश, (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) और दो (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीश (च) और आगे भी इसी प्रकार संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों । यह एक योग पद्धति है ॥

अब दूसरा पक्ष

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और संख्या दो के वियोग अर्थात् अन्तर से (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीश संख्या (च) दोके देने अर्थात् वियोग से (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीश, (च) फिर (मे)

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६२?

मरी (नवविंशतिः) उनतीश (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईस समर्थ हो ऐसे सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥

अथ तीसरा ॥

(मे) मेरी (एका) एक संख्या (च) और (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) और (मे) मेरी (पञ्च) पाँच संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (पञ्च) पाँच संख्या (च) और (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) और (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) और (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह संख्या (च) परस्पर गुणित इस प्रकार अन्य संख्या (यज्ञेन) उक्त वार २ योग अर्थात् गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणन विषय से तीसरा पक्ष है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में (यज्ञेन) इस पद से जोड़ना घटाना लिये जाते हैं क्योंकि जो यज्ञ धातु का संगतिकरण अर्थ है उस से संग कर देना अर्थात् किसी संख्या को किसी संख्या से योग कर देना वा यज्ञधातु का जो दान अर्थ है उस से ऐसी संभावना करनी चाहिये कि किसी संख्या का दान अर्थात् व्यय करना निकाल डालना यही अन्तर है इस प्रकार गुणन, भाग, वर्ग, वर्गमूल, घन, घनमूल, भागजाति, प्रभागजाति आदि जो गणित के भेद हैं वे योग और अन्तर ही उत्पन्न होते हैं क्योंकि किसी संख्या को किसी संख्या से एक वार मिला दे तो योग कहाता है जैसे $२+४=६$ अर्थात् २ में ४ जोड़े तो ६ होते हैं ऐसे यदि अनेक वार संख्या में संख्या जोड़े तो उस को गुणन कहते हैं जैसे $२ \times ४ = ८$ अर्थात् २ को ४ वार अलग २ जोड़े वा २ को ४ चार से गुणे तो ८ होते हैं । ऐसे ही ४ को ४ चौगुना कर दिया तो ४ का वर्ग १६ हुए ऐसे ही अन्तर से भाग, वर्गमूल, घनमूल आदि निष्पन्न होते हैं अर्थात् किसी संख्या में किसी संख्या को जोड़ देवे वा किसी प्रकारान्तर से घटा देवे इसी योग वा वियोग से बुद्धिमानों को यथामति कल्पना से व्यक्त अव्यक्त अङ्क

१६२२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

गणित और बीज गणित आदि समस्त गणित क्रिया उत्पन्न होती हैं इस कारण इस मंत्र में दो के योग से उत्तरोत्तर संख्या वा दो के वियोग से पूर्व २ संख्या अच्छे प्रकार दिखलाई हैं वैसे गुणन का भी कुछ प्रकार दिखलाया है यह जानना चाहिये ॥२४॥

चतस्रश्चेत्यस्य पूर्वदेवा ऋषयः । समाङ्कगणितविद्या
विदात्मा देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । चतुर्विंशति-
श्चेत्युत्तरस्याकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ समाङ्कगणितविषयमाह ॥

अब हम अङ्कों के गणित वि० ॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे
द्वादश च मे षोडश च मे षोडशच मे विंशतिश्च
मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशति-
श्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंश-
श्च मे द्वात्रिंशश्च मे षट्त्रिंशश्च मे षट्त्रिंशश्च मे
चत्वारिंशश्च मे चत्वारिंशश्च मे चतुश्चत्वारिंशश्च
मे चतुश्चत्वारिंशश्च मेऽष्टाचत्वारिंशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥२५॥

चतस्रः । च । मे । अष्टौ । च । मे । अष्टौ ।
च । मे । द्वादश । च । मे । द्वादश । च । मे । षो-
डश । च । मे । षोडश । च । मे । विंशतिः ।

च । मे । विंशतिः । च । मे । चतुर्विंशतिरितिः
 चतुःऽविंशतिः । च । मे । चतुर्विंशतिरिति चतुः-
 ऽविंशतिः । च । मे । अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविं-
 शतिः । च । मे । अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविंश-
 तिः । च । मे । द्वात्रिंशत् । च । मे । द्वात्रिंशत् ।
 च । मे । षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत् । च । मे ।
 षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत् । च । मे । चत्वारिं-
 शत् । च । मे । चत्वारिंशत् । च । मे । चतुश्च-
 त्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत् । च । मे । चतुश्च-
 त्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत् । च । मे । अष्टाच-
 त्वारिंशदित्यष्टाऽचत्वारिंशत् । च । मे । यज्ञेन ।
 कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(चतस्रः) चतुष्ट्वविशिष्टा संख्या (च) (मे)
 (अष्टौ) अष्टत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (अष्टौ) (च) (मे)
 (द्वादश) द्वयधिका दश (च) (मे) (द्वादश) (च) (मे)
 (षोडश) षडधिका दश (च) (मे) (षोडश) (च) (मे)
 (विंशतिः) (च) (मे) (विंशतिः) (च) (मे) (चतुर्विंशतिः)

चतुरधिका विंशतिः (च) (मे) (चतुर्विंशतिः) (च) (मे)
 (अष्टाविंशतिः) अष्टाधिका विंशतिः (च) (मे) (अष्टा-
 विंशतिः) (च) (मे) (द्वाविंशत्) द्व्यधिकाविंशत् (च) (मे) (द्वात्रिं-
 शत्) (च) (मे) (षट्त्रिंशत्) षडुत्तराविंशत् (च) (मे)
 (षट्त्रिंशत्) (च) (मे) (चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (चत्वारिंशत्) (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) चतुरधिका-
 चत्वारिंशत् (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (अष्टाचत्वारिंशत्) अष्टाधिकाचत्वारिंशत् (च) (मे) (यज्ञेन)
 योगेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ २५ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन मे चतस्रः—चतुःसंख्या
 च—चतस्रोमेऽष्टौ, च—पुनर्मे अष्टौ—च—चतस्रो मे द्वादश, च
 पुनर्मे द्वादश च—चतस्रो मे षोडश, च—पुनर्मे षोडश च—च-
 तस्रो मे विंशतिः, च—पुनर्मे विंशतिश्च—चतस्रो मे चतुर्विंशतिः,
 च—पुनर्मे चतुर्विंशतिश्च—चतस्रो मेऽष्टाविंशतिः, च—पुनर्मेऽष्टा-
 विंशतिश्च—चतस्रो मे द्वाविंशत्, च—पुनर्मे द्वाविंशच्च—चतस्रो
 मे षट्त्रिंशच्च—पुनर्मे षट्त्रिंशच्च—चतस्रो मे चत्वारिंशत्, च—पु-
 नर्मे चत्वारिंशच्च चतस्रो मे चतुश्चत्वारिंशत्, च पुनर्मे चतुश्च-
 त्वारिंशच्च—चतस्रो मेऽष्टाचत्वारिंशत् चादग्रेऽपि पूर्वोक्तविधिना
 संख्या कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

इत्ये को योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः ॥

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः संगृहीताश्चान्यान्यासंख्या चतुर्णां वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मेऽष्टाचत्वारिंशच्च-चतुर्णां दानेन वियोगेन मे चतुश्चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च चतुर्णां वियोगेन मे चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चत्वारिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे शट्त्रिंशत्, च-पुनर्मे षट्त्रिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे द्वात्रिंशदेवं सर्वत्र ॥

इति वियोगेन द्वितीयः पक्षः ॥ २५ ॥

अथ तृतीयः ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च, मेऽष्टौ च मे द्वादश च, मे द्वादश च मे षोडश च, मे षोडश च मे विंशतिश्चैवं विधाः संख्या अग्रेपि यज्ञेन उक्त पुनः पुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । इति गुणन विषयेण तृतीयः पक्षः ॥ २५ ॥

भावार्थः—पूर्वस्मिन्नेकां संख्यां संगृह्य द्वयोर्योगवियोगाभ्यां विषमाः संख्याः प्रतिपादिताः । अतः पूर्वत्र क्रमेणागतैकद्वि-संख्या विहायात्र मन्त्रे चतसृणां योगेन वियोगेन वा चतुः संख्या-मारभ्य समसंख्याः प्रतिपादिताः । अनेन मन्त्रद्वयेन विषमसंख्यानां समसंख्यानाञ्च भेदान् विज्ञाय यथाबुद्धिकल्पनया सर्वा गणित-विद्या विज्ञातव्याः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने में (मे) मेरी (चतस्रः) चार संख्या (च) और चारि संख्या (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या (च) और चारि (मे) मेरी (द्वादश) बारह, (च) फिर (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और चारि (मे) मेरी (षोडश)

सोलह (च) फिर (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और चारि (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) फिर (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) और चारि (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः) चौबीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः) चौबीस (च) और चारि (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अठ्ठाईस (च) फिर (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अठ्ठाईस (च) और चारि (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) वत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) वत्तीस (च) और (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) और चारि (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) और चारि (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) और चारि (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीस (च) और आगे भी उक्तविधि से संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों यह प्रथम योग पक्ष है ॥ २५ ॥

अब दूसरा ॥

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और २ संख्या चारि के वियोग से जैसे (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीस (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (द्वात्रिंशत्) वत्तीस इस प्रकार सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ २५ ॥ यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥ २६ ॥

अब तीसरा पक्ष ॥

(मे) मेरी (चतस्रः) चारि संख्या (च) और (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) परस्पर गुणी (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) और (मे) मेरी द्वादश बारह (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) परस्पर गुणी (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) परस्पर गुणी इस प्रकार संख्या आगे भी (यज्ञेन) उक्त वार २ गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणनविषय से तीसरा पक्ष है ॥ २६ ॥

भावार्थः—पिछिले मन्त्र में एक संख्या को लेकर दो के योग वियोग से विषम संख्या कहीं इस से पूर्व मन्त्र में क्रम से आई हुई एक दो और तीन संख्या को छोड़ इस मन्त्र में चारि के योग वा वियोग से चौथी संख्या को लेकर सम संख्या प्रतिपादन किई ॥ इन दोनों मन्त्रों से विषम संख्या और समसंख्याओं का भेद जान के बुद्धि के अनुकूल कल्पना से सब गणित विद्या जाननी चाहिये ॥ २५ ॥

अथ विश्वेत्यस्य देवा ऋषयः । पशुविद्याविदात्मा देवता ।

ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पशुपालनविषयमाह ॥

अब पशुपालन वि० ॥

अथ विश्व मे अथी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

अथ विश्वेति त्रिऽअविः । च । मे । अथीति त्रिऽअवी । च । मे । दित्यवाडिति दित्यवाट् । च । मे । दित्यौही । च । मे । पञ्चाविश्च पञ्चऽअविः । च । मे । पञ्चावीति पञ्चऽअवी । च । मे । त्रिवत्स इति त्रिवत्सः । च । मे । त्रिवत्सेति त्रिऽवत्सा । च । मे । तुर्यवाडिति तुर्यवाट् । च । मे । तुर्यौही । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अविः) तिस्रोऽवयो यस्य सः (च) अतो भिन्ना सामग्री (मे) (अवी) तिस्रोऽवयो यस्याः सा (च) एत-

जन्यं घृतादि (मे) (दित्यवाट्) दितौ खण्डितायां क्रियायां
 भवा दित्यास्तान्यो वहति पृथक् करोति सः (च) एतत्पालनम्
 (मे) (दित्यौही) तत्स्त्री (च) अन्यदपि (मे) (पञ्चाविः)
 पञ्चावयो यस्य सः (च) एतद्रक्षणम् (मे) (पञ्चावी) स्त्री
 (च) एतत्पालनम् (मे) (त्रिवत्सः) त्रयो वत्सा यस्य सः (च)
 एतच्छिक्षणम् (मे) (त्रिवत्सा) त्रयो वत्सा यस्याः सा (च)
 एतस्या रक्षा (मे) (तुर्यवाट्) यस्तुर्यं चतुर्यं वर्षं वहति प्राप्नोति
 स वृषभादिः । यस्य त्रीणि वर्षाणि पूर्णानि जातानि चतुर्यः प्रविष्टः
 स इत्यर्थः (च) अस्य शिक्षणम् (मे) (तुर्घ्यौही) पूर्वोक्तसदृशी
 गौः (च) अस्याः शिक्षा (मे) (यज्ञेन) पशुपालनविधिना
 (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः—मे ऽपविश्च मे ऽवी च मे दित्यवाट् च मे दि-
 त्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिव-
 त्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र गोजाविग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ये मनुष्याः
 पशून् वर्द्धयन्ति ते रसाढ्या जायन्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (व्यविः) तीन प्रकार का भेड़ों वाला (च) और
 इस से भिन्न सामग्री (मे) मेरी (व्यवी) तीन प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री
 (च) और इन से उत्पन्न हुए घृतादि (मे) मेरे (दित्यवाट्) खंडित क्रियाओं
 में हुए विधियों को पृथक् करने वाला (च) और इस के संबन्धी (मे) मेरी
 (दित्यौही) उन्हीं क्रियाओं को प्राप्त कराने वाली गाय आदि (च) और उस
 की रक्षा (मे) मेरा (पञ्चाविः) पांच प्रकार की भेड़ों वाला (च) और उस
 के घृतादि (मे) मेरी (पञ्चावी) पांच प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री (च) और इस
 के उद्योग आदि (मे) मेरा (त्रिवत्सः) तीन बछड़े वाला (च) और उस के

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६२६

बछड़े आदि (मे) मेरी (त्रिवत्सा) तीन बछड़े वाली गौ (च) और उस के वृ-
तादि (मे) मेरा (तुर्यावाट्) चौथे वर्ष को प्राप्त हुआ बैल आदि (च) और इस
को काम में लाना (मे) मेरी (तुर्यौही) चौथे वर्ष को प्राप्त गौ (च) और इस
की शिक्षा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पशुओं के पालन के विधान से (कल्पन्ताम्)
समर्थ होंगे ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में गौ ब्रह्म और भेड़ के उपलक्षण से अन्य पशुओं
का भी ग्रहण होता है । जो मनुष्य पशुओं को बढ़ाते हैं वे इन के रसों से आदर्य
होते हैं ॥ २६ ॥

पृष्ठवाट्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पशुपालनविधाविदात्मा
देवता । भुरिगार्भी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृष्ठवाट् च मे पृष्ठौही च मऽउक्षा च । मे व-
शा च मऽऋषभश्च मे वेहत् च मेऽनड्वान्श्च मे धेनु-
श्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पृष्ठवाडिति पृष्ठवाट् । च । मे । पृष्ठौही ।
च । मे । उक्षा । च । मे । वशा । च । मे । ऋषभः ।
च । मे । वेहत् । च । मे । अनड्वान् । च । मे ।
धेनुः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(पृष्ठवाट्) यः पृष्ठेन पृष्ठेन वहति सो हस्त्युष्ट्रादिः
(च) तत्सम्बन्धी (मे) (पृष्ठौही) बड़वादिः (च) हस्ति-

१६३०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

न्यादिभिरुत्थापिताः पदार्थाः (मे) (उक्ता) वीर्य सेचकः (च)
 वीर्यधारिकाः (मे) (वशा) बन्ध्या गौः (च) वीर्यहीनः (मे)
 (ऋषभ) बलिष्ठ (च) बलवती (मे) (वेहत) यस्य
 वीर्यं यस्या गर्भो वा विहन्यते स सा च (च) सामर्थ्यहीनः (मे)
 (अनड्वान्) हलशकटादिबहनसामर्थः (च) शकटवाही जनः
 (मे) (धेनुः) दुग्धदात्री (च) दोग्धा (मे) (यज्ञेन) पशुशिक्षारूपेन
 (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २७ ॥

अन्वयः—मे पण्डवाट् च मे पण्डौही च मे उक्ता च मे वशा
 च स ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनडवाँश्च मे धेनुश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—ये पशून् सुशिक्ष्य कार्येषु संयुज्जते ते सिद्धार्था
 जायन्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (पण्डवाट्) पीठ से भार उठाने हारे हाथी ऊंट आदि
 (च) और उन के संबंधी (मे) मेरी (पण्डौही) पीठ से भार उठाने हारी घोड़ी
 ऊंटनी आदि (च) और उन से उठाये गये पदार्थ (मे) मेरा (उक्ता) वीर्य
 सेचन मे समर्थ वृषभ (च) और वीर्य धारण करने वाली गौ आदि (मे) मेरी (वशा)
 बन्ध्या गौ (च) और वीर्य हीन बैल (मे) मेरा (ऋषभः) समर्थ बैल (च)
 और बलवती गौ (मे) मेरी (वेहत) गर्भ गिराने वाली (च) और सामर्थ्यहीन गौ
 (मे) मेरा (अनड्वान्) हल और गाड़ी आदि को चलाने में समर्थ बैल (च)
 और गाड़ीवान आदि (मे) मेरी (धेनुः) नवीन व्यानी दूध देने हारी गाय (च)
 और उस को दोहने वाला जन ये सब (यज्ञेन) पशुशिक्षारूप यज्ञकर्म से (कल्प-
 न्ताम्) समर्थ हों ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पशुओं को अच्छी शिक्षा दे के कार्यों में संयुक्त करते हैं वे
 अपने प्रयोजन सिद्ध करके सुखी होते हैं ॥ २७ ॥

वाजायेत्यस्य देवा ऋषयः । संग्रामादिविदात्मा देवता ।

पूर्वस्यनिचृदतिशक्री छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

इयमित्युत्तरस्यार्चा बृहती छन्दः ।

ऋषमः स्वरः ॥

अथ कीदृशी वाक् स्वीकार्येत्याह ॥

अब कैसी वाणी का स्वीकार करना चाहिये यह वि० ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा
 क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाहर्षतये स्वाहाहने मुग्धाय
 स्वाहा मुग्धायवैनं शिनाय स्वाहा विनंशि-
 नंऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा
 भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । इयं ते राणिमन्त्राय यन्तामि यमन ऊर्जे
 त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

वाजाय।स्वाहा। प्रसवायति प्रसवाय। स्वाहा।
 अपिजाय। स्वाहा। क्रतवे। स्वाहा। वसवे। स्वा-
 हा। अहर्षतये। स्वाहा। अहने। मुग्धाय।स्वाहा।

मुग्धाय । वै॒न॒शु॒शि॒नाय॑ । स्वाहा । वि॒न॒शु॒शि॒न
 इति॑ वि॒न॒शु॒शि॒ने । आ॒न्त्या॒य॒नाय॑ । स्वाहा । आ॒न्त्या॒य॒
 भौ॒व॒नाय॑ । स्वाहा । भु॒व॒न॒स्य॑ । प॒त॒ये । स्वाहा ।
 अ॒धि॒प॒त॒य॒ इत्य॑धि॒प॒त॒ये । स्वाहा । प्र॒जा॒प॒त॒य॒इति॑
 प्र॒जा॒प॒त॒ये । स्वाहा । इ॒य॒म् । ते । रा॒ट् । मि॒त्राय॑ ।
 य॒न्ता । अ॒सि॒ । य॒म॒नः । ऊ॒र्जे । त्वा । वृ॒ष्ट्यै॑ ।
 त्वा । प्र॒जा॒ना॒मि॒ति॑ प्र॒जा॒ना॒म् । त्वा । अ॒धि॒प॒त्या॒
 ये॒त्या॒धि॒प॒त्याय॑ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(वाजाय) संग्रामाय (स्वाहा) सत्या क्रिया
 (प्रसवाय) एश्वर्याय सन्तानोत्पादनाय वा (स्वाहा) पुरुषा-
 र्थवलयुक्ता सत्या वाक् (अपिजाय) स्वीकाराय (स्वाहा)
 साध्वी क्रिया (क्रतवे) विज्ञानाय (स्वाहा) योगाभ्यासादिक्रि-
 या (वसवे) वासाय (स्वाहा) धनप्राप्तिका क्रिया (अह-
 र्तये) अह्नां पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिता क्रिया
 (अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्रापितमोहाय (स्वाहा) वैराग्य
 युक्ता क्रिया (मुग्धाय) मोहं प्राप्ताय (वैनंशिनाय) विनष्टुं
 शीलं यस्य तस्याय बोधस्तस्मै (स्वाहा) सत्योपदेशिका वाक्
 (विनंशिने) विनष्टुं शालाय (आन्त्यायनाय) अन्ते भवमयनं

यस्य स अन्त्यायनः सएव तस्मै (स्वाहा) सत्या वाणी (आ-
 न्त्याय) अन्ते भवायान्त्याय (भौवनाय) भुवनानामयं सम्बन्धी
 तस्मै (स्वाहा) सुष्टूपदेशः (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मि-
 न्स्यस्य (पतये) स्वामिने (स्वाहा) उत्तमा वाक् (अधिपतये)
 पतीनां पालिकानामधिष्ठात्रे (स्वाहा) राजव्यवहारसूचिका क्रिया
 (प्रजापतये) प्रजारक्षकाय (स्वाहा) राजधर्मद्योतिका नीतिः
 (इयम्) नीतिः (ते) तव (राट्) या राजते सा (मित्राय) सु-
 हृदे (यन्ता) नियामकः (असि) (यमनः) यस्तद्गुणान् यं-
 च्छति सः (ऊर्जे) पराक्रमाय (त्वा) त्वाम् (वृष्ट्यै) वर्षणाय
 (त्वा) त्वाम् (प्रजानाम्) पालनीयानाम् (त्वा) त्वाम् (आ-
 धिपत्याय) अधिष्ठातृत्वाय ॥ २८ ॥

अन्वयः—येन विदुषा वाजायस्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय
 स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽर्हपतये स्वाहाऽहे मुग्धाय स्वा-
 हा मुग्धाय वैनाशिनाय स्वाहा वैनाशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्ऽऽत्याय
 भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा स्वीक्रियते यस्य ते तवेयं राडस्ति यो यमनस्त्वं मित्राय
 यन्तासि तं त्वा त्वामूर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानामाधिपत्याय च
 वयं स्वीकुर्वीमहि ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यवाक्क्रियाभ्यां सह प्रवर्तन्ते ते सु-
 खानि लभन्ते ये जितेन्द्रियास्ते राज्यं रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ २८ ॥

१६३४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—जिस विद्वान् में (वाजाय) संग्राम के लिये (स्वाहा) सत्य किया (प्रसवाय) ऐश्वर्य वा सन्तानोत्पत्ति के अर्थ (स्वाहा) पुरुषार्थ बलयुक्त सत्य वाणी (अपिनाय) ग्रहण करने के अर्थ (स्वाहा) उत्तम क्रिया (क्रतवे) विज्ञान के लिये (स्वाहा) योगाभ्यासादि क्रिया (वसवे) निवास के लिये (स्वाहा) धनप्राप्ति कराने हारी क्रिया (अहर्पतये) दिनों के पालन करने हारे के लिये (स्वाहा) कालविज्ञान को देने हारी क्रिया (अह्ने) दिन के लिये वा (मुग्धाय) मूढ़ जन के लिये (स्वाहा) वैराग्ययुक्त क्रिया (मुग्धाय) मोह को प्राप्त हुए के लिये (वैनांशिनाय) विनाशि अर्थात् विनष्ट होने हारे को जो बोध उस के लिये (स्वाहा) सत्यहितोपदेश करने वाली वाणी (विनांशिने) विनाश होने वाले स्वभाव के अर्थ वा (आन्त्यायनाय) अन्त में घर जिस का हो उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (आन्त्यायनाय) नीच वर्ण में उत्पन्न हुए (भौवनाय) भुवन संबन्धी के लिये (स्वाहा) उत्तम उपदेश (भुवनस्य) जिस संसार में सब प्राणी मात्र होते हैं उस के (पतये) स्वामी के अर्थ (स्वाहा) उत्तम वाणी (अधिपतये) पालने वालों को अधिष्ठाता के अर्थ (स्वाहा) राजव्यवहार को जनाने हारी क्रिया तथा (प्रजापतये) प्रजा के पालन करने वाले के अर्थ (स्वाहा) राजधर्म प्रकाश करने हारी नीति स्वीकार की जाती है तथा जिस (ते) आप की (इयम्) यह (राट्) विशेष प्रकाशमान् नीति है और जो (यमनः) अच्छे गुणों के ग्रहण कर्ता आप (मित्राय) मित्र के लिये (यन्ता) उचित सत्कार करने हारे (असि) हैं उन (त्वा) आप को (ऊर्जे) पराक्रम के लिये (त्वा) आप को (वृष्ट्य) वर्षा के लिये और (त्वा) आप को (प्रजानाम्) पालने के योग्य प्रजाओं के (आधिपत्याय) अधिपति होने के लिये हम स्वीकार करते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त वाणी और क्रिया से सहित वर्तमान रहते हैं वे सुखों का प्राप्त होते हैं और जो जितेन्द्रिय होते हैं वे राज्य के पालन में समर्थ होते हैं ॥ २८ ॥

आयुर्गज्ञेनेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठातात्मा देवता ।

पूर्वस्य स्वराड्विकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । स्तो-

मश्चेत्यस्य ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ किं २ यज्ञसिद्धये नियोजनीयमित्याह ॥

अथ क्या २ यज्ञ की सिद्धि के लिये युक्त करना चाहिये यह० ॥

आयुर्_{यज्ञेन} कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां
चक्षुर्_{यज्ञेन} कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन
कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां
ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्य-
ज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक्च सामं च
बृहच्च रथन्तरंच । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद् स्वाहा ॥ २९ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन ।
कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् । यज्ञेन । कल्पताम् ।
मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । आत्मा । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । ब्रह्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ज्योतिः ।
यज्ञेन । कल्पताम् । स्वः । यज्ञेन । कल्पताम् ।
पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् । यज्ञः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । स्तोमः । च । यजुः । च । ऋक् । च ।
सामं । च । बृहत् । च । रथन्तरमिति रथम्स्त-

रम् । च । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ।
 प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । प्रजा इति प्रजाः ।
 अभूम । वेष्ट । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(आयुः) एति जीवनं येन तत् (यज्ञेन) पर-
 मेश्वरस्य विदुषां च सत्कारेण (कल्पताम्) समर्थं भवतु (प्राणः)
 जीवनहेतुः (यज्ञेन) सङ्गतिकरणेन (कल्पताम्) (चक्षुः)
 नेत्रम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् (यज्ञेन)
 (कल्पताम्) (वाक्) वक्ति यथा सा वाणी (यज्ञेन) (क-
 ल्पताम्) (मनः) अन्तःकरणम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (आ-
 त्मा) अतति शरीरमिन्द्रियाणि प्राणांश्च व्याप्नोति सः (यज्ञेन)
 (कल्पताम्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदविहिद्वान् (यज्ञेन) (कल्पताम्)
 (ज्योतिः) न्यायप्रकाशः (यज्ञेन) (कल्पताम्) (स्वः)
 सुखम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (षष्ठम्) ज्ञातुमिच्छा (यज्ञेन)
 अध्ययनाख्येन (कल्पताम्) (यज्ञः) सङ्गन्तव्यो धर्मः (यज्ञेन)
 सत्यव्यवहारेण (कल्पताम्) (स्तोमः) स्तुवन्ति यस्मिन् सोऽ-
 थर्ववेदः (च) (यजुः) यजति येन स यजुर्वेदः (च) (ऋक्)
 ऋग्वेदः (च) (साम) सामवेदः (च) (बृहत्) महत्
 (च) (रथन्तरम्) सामस्तोत्रविशेषः (च) (स्वः) मोक्ष-
 सुखम् (देवाः) विद्वांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः)
 जन्ममरणदुःखरहिताः सन्तः (अभूम) भवेम (प्रजापतेः) सक-
 लसंसारस्य स्वामिनो जगदीश्वरस्य (प्रजाः) पालनीयाः (अ-
 भूम) भवेम (वेष्ट) सत्कियया (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ते तव प्रजानामाधिपत्यायायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन कल्पताम् । हे देवा विद्वांसो यथा वयममृताः स्वरगन्म प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद् स्वाहायुक्ताश्चाभूम तथा युयमपि भवत ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वमन्तात् (ते, आधिपत्याय) इति पदद्वयमनुवर्तते । मनुष्या धार्मिकविद्दनुकरणेन यज्ञाय सर्वं समर्प्य परमेश्वरं न्यायाधीशं राजानं च मत्वा सत्ततं न्यायपरायणा भूत्वा सुखिनः स्युः ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तेरे प्रजाजनों के स्वामी होने के लिये (आयुः) जिस से जीवन होता है वह आयुर्दा (यज्ञेन) परमेश्वर और अच्छे महात्माओं के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (प्राणः) जीवन का हेतु प्राण वायु (यज्ञेन) संग करने से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) परमेश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हों (वाक्) वाणी (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (मनः) संकल्पविकल्प करने वाला मन (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (आत्मा) जो कि शरीर इन्द्रिय तथा प्राण आदि पवनों को व्याप्त होता है वह आत्मा (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने वाला विद्वान् (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ज्योतिः) न्याय का प्रकाश (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्वः) सुख (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हों (पृष्ठम्) जानने की

१६३८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

इच्छा (यज्ञेन) पठन रूप यज्ञ से (कल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) पाने योग्य धर्म (यज्ञेन) सत्यव्यवहार से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्तोमः) जिस में स्तुति होती है वह अथर्ववेद (च) और (यजुः) जिस से जीव सत्कार आदि करता है वह यजुर्वेद (च) और (ऋक्) स्तुति का साधक ऋग्वेद (च) और (साम) सामवेद (च) और (बृहत्) अत्यन्त बड़ा वस्तु (च) और सामवेद का (रथन्तरम्) रथन्तर नाम वाला स्तोत्र (च) भी ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से समर्थ हो । हे (देवाः) विद्वानों जैसे हम लोग (अमृताः) जन्म मरण के दुःख से रहित हुए (स्वः) शीघ्र सुख को (अगन्म) प्राप्त हों वा (प्रजापतेः) समस्त संसार के स्वामी जगदीश्वर की (प्रजाः) पालने योग्य प्रजा (अभूम) हों तथा (वेत्) उत्तम क्रिया और (स्वाहा) सत्यवाणी से युक्त (अभूम) हों वैसे तुम भी होओ ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यहां पूर्व मन्त्र से (ते, आधिपत्याय) इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है । मनुष्य धार्मिक विद्वान् जनों के अनुकरण से यज्ञ के लिये सब समर्पण कर परमेश्वर और राजाको न्यायाधीश मान के न्याय परायण हो कर निरन्तर सुखी हों ॥ २६ ॥

वाजस्येत्यस्य देवा ऋषयः । राज्य दानात्मा देवता ।

स्वराड्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कस्य कथमुपासना कार्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे किस की उपासना करना चाहिये यह वि० ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिन्नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यान्नो देवः संविता धर्मं साविषत् ॥ ३० ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रसवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे । यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या-

ऽविवेशं । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्मं ।
साविषत् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविधोत्तमस्यान्नस्य (नु) एव (प्र-
सवे) उत्पादने (मातरम्) मान्यनिमित्ताम् (महीम्) महतीं
भूमिम् (अदितिम्) कारणरूपेण नित्याम् (नाम) प्रसिद्धौ (व-
चसा) वचनेन (करामहे) कुर्ष्याम् । अत्र विकरणव्यत्ययेन
शप् (यस्याम्) पृथिव्याम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (विश्वम्)
सर्वम् (भुवनम्) भवन्ति यस्मिँस्तत्स्थूलं जगत् (आविवेश)
आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः) शुद्ध-
स्वरूपः (सविता) सकलैश्वर्ययुक्त ईश्वरः (धर्म) धारणाम्
(साविषत्) सुवतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—वाजस्य प्रसवे नु वर्तमाना वयं मातरमदिति महीं
नाम वचसा करामहे यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां सवित्
देवो नो धर्मं साविषत् ॥ ३० ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण सर्वस्याधिकरणं या भूमिर्निर्मि-
ता सा सर्वं धरति सएव सर्वैर्मनुष्यैरुपपासनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविध प्रकार के उत्तम अन्न के (प्रसवे) उत्पन्न
करने में (नु) ही वर्तमान हम लोग (मातरम्) मान्य की हेतु (अदितिम्)
कारण रूप से नित्य (महीम्) भूमि को (नाम) प्रसिद्धि में (वचसा) वाणी से
(करामहे) श्रुत करें (यस्याम्) जिस पृथिवी में (इदम्) यह प्रत्यक्ष (विश्वम्)
समस्त (भुवनम्) स्थूल जगत् (आविवेश) व्याप्त है (तस्याम्) उस पृथिवी में
(सविता) समस्त ऐश्वर्य युक्त (देवः) शुद्ध स्वरूप ईश्वर (नः) हमारी (धर्म)
उत्तम कर्मों की धारणा को (साविषत्) उत्पन्न करे ॥ ३० ॥

१६४०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जिस जगदीश्वर ने सब का आधार जो भूमि बनाई और वह सब को धारण करती है वही ईश्वर सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य है ॥ ३० ॥

विश्वेऽथेत्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्राणिनां कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्र में प्राणियों के कर्तव्य वि० ॥

विश्वेऽथ मरुतो विश्वेऽऊती विश्वे भवन्व-
ग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु
विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽस्मे ॥ ३१ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे ।
भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइति सम्ऽइद्धाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम्
अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (अथ) (मरुतः) वायवः (विश्वे)
(ऊती) ऊर्या रक्षणदिना सह । अत्र सुपां मुलुगिति पूर्वसव-
र्णादेशः (विश्वे) (भवन्तु) (अग्नयः) पावकाइव (समि-
द्धाः) सम्यक् प्रदीप्ताः (विश्वे) (नः) अस्माकं (देवाः)
विद्वांसः (अवसा) पालनादिना (आ) समन्तात् (गमन्तु)
गच्छन्तु । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (विश्वम्) अखि-
लम् (अस्तु) प्राप्तं भवतु (द्रविणम्) धनम् (वाजः)
अन्तम् (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अस्यां पृथिव्यामद्य विश्वे मरुतो विश्वे प्राणिनः पदार्थाश्च विश्वे समिद्धा अग्नय इव न ऊती भवन्तु विश्वे देवा अवसाऽऽगमन्तु यतोऽस्मे विश्वं द्रविणं वाजश्चास्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आलस्यं विहाय विदुषः संगत्य पृथिव्या प्रयतन्ते ते समग्रानुत्तमान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—इस पृथिवी में (अद्य) आज (विश्वे) सब (मरुतः) पवन (विश्वे) सब प्राणी और पदार्थ (विश्वे) सब (समिद्धाः) अच्छे प्रकार लपट दे रहे हुए (अग्नयः) अग्नियों के समान मनुष्य लोग (नः) हमारी (ऊती) रक्षा आदि के साथ (भवन्तु) प्रसिद्ध हों (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अवसा) पालन आदि से सहित (आ, गमन्तु) आवें अर्थात् आ कर हम लोगों की रक्षा करें जिस से (अस्मे) हम लोगों के लिये (विश्वम्) समस्त (द्रविणम्) धन और (वाजः) अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आलस्य को छोड़ विद्वानों का संग कर इस पृथिवी में प्रयत्न करते हैं वे समस्त अतिउत्तम पदार्थों को पाते हैं ॥ ३१ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नवान् विद्वान् देवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वान् प्रजाश्च कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

अव विद्वान् और प्रजाजन कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

वाजो नः सुप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनं साताविहावतु ॥ ३२ ॥

वाजः । नः । सुप्त । प्रदिशऽइति प्रदिशः । च-

तस्रः । वा । परावतऽइति पराऽवतः । वाजः । नः ।
 विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धनऽसातौ । इह ।
 अवतु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नादिः (नः) अस्मान् (सप्त) (प्र-
 दिशः) प्रदिश्यन्ते ताः (चतस्रः) पूर्वाद्या दिशः (वा) चार्थे (परावतः)
 दूरस्थाः (वाजः) शास्त्रबोधो वेगो वा (नः) अस्माकम् (विश्वैः)
 अखिलैः (देवैः) विद्वद्भिः (धनसातौ) धनानां संविभक्तौ (इह)
 अस्मिन्ललोके (अवतु) रक्षतु प्राप्नोतु वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विश्वेर्देवैः सह वर्तमानो वाजइह
 धनसातौ नोऽवतु वा नो वाजः सप्त प्रदिशः परावतश्चतस्रो दि-
 शोऽवतु तथैता यूयं सततं रक्षत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुष्कलान्नेनस्वेषां पालनमस्यां पृथिव्यां
 सर्वासु दिक्षु सत्कीर्तिः स्यादिति सज्जना आदर्शव्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (विश्वैः) सब (देवैः) विद्वानों के साथ (वाजः)
 अन्नादि (इह) इस लोक में (धनसातौ) धन के विभाग करने में (नः) हम लोगों
 को (अवतु) प्राप्त होवे (वा) अथवा (नः) हमलोगों का (वाजः) शास्त्रज्ञान और
 वेग (सप्त) सात (प्रदिशः) जिन का अच्छे प्रकार उपदेश किया जाय उन लोक
 लोकान्तरों वा (परावतः) दूर २ जो (चतस्रः) पूर्व आदि चार दिशा उन को पाले
 अर्थात् उक्त सब पदार्थों की रक्षा करे वैसे इन की रक्षा तुम भी निरन्तर किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि बहुत अन्न से अपनी रक्षा तथा इस पृ-
 थिवी पर सब दिशाओं में अच्छी कीर्ति हो इस प्रकार सत्पुरुषों का सन्मान किया करें ॥ ३२ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं किमभीप्सितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या २ चाहने योग्य है यह वि० ॥

वाजो नोऽअद्य प्र सुवाति दानं वाजो देवाँः ॥
ऽऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजा-
न विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् ।
वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यूतुभिः । कल्पयाति ।
वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । जजान ।
विश्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाजपतिः ।
जयेयम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (नः) अस्मभ्यम् (अद्य)
अस्मिन्दिने (प्र) (सुवाति) प्रेरयेत् (दानम्) (वाजः)
(देवान्) विदुषो दिव्यान्गुणान् वा (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः
(कल्पयाति) समर्थयेत् (वाजः) (हि) खलु (मा) माम्
(सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात् तम् (जजान) जनयतु । अत
लोड्ये लिट् (विश्वाः) समग्राः (आशाः) दिशः (वाजपतिः)
अन्नाद्यधिष्ठाता (जयेयम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽद्य यद्वा जो नो दानं प्रसुवाति
वाज ऋतुभिर्देवान् कल्पयति यद्धि वाजः सर्ववीरं मा जनान ते-
नाहं वाजपतिर्भूत्वा विश्वा आशा जयेयम् । तथा यूयमपि जयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यावन्तीह खलु वस्तूनि संति तावतामन्नमेव श्रे-
ष्ठमस्ति यतोऽन्नवान् सर्वत्र विजयी जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे [अद्य] आज जो [वाजः] अन्न [नः] ह-
मारे लिये [दानम्] दान दूसरे को देना [प्रसुवाति] चित्तवै और [वाजः] वेग
रूपगुण [ऋतुभिः] वसन्त आदि ऋतुओं से [देवान्] अच्छे २ गुणों को [क-
ल्पयति] प्राप्त होने में समर्थ करे वा जो [हि] ही [वाजः] अन्न [सर्ववीरम्]
सब वीर जिस से हों ऐसे अतिबलवान् [मा] मुझ को [जनान] प्रसिद्ध करे उस
सब से ही मैं [वाजपतिः] अन्नादि का अधिष्ठाता हो कर [विश्वाः] समस्त [आशाः]
दिशाओं को [जयेयम्] जीतूँ वैसे तुम भी जीता करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जितने इस पृथिवी पर पदार्थ हैं उन सभी में अन्न ही अत्यन्त
प्रशंसा के योग्य है जिस से अन्नवान् पुरुष सब जगह विजय को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादित्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन्नमेव सर्वान्पालयतीत्याह ॥

अन्न ही सब की रक्षा करता है यह वि० ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नोवाजोदेवान् हविषा
वर्धयति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा
आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । वाजः ।
 देवान् । हविषा । वर्द्धयाति । वाजः । हि । मा ।
 सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । चकार । सर्वाः । आशाः ।
 वाजपतिरिति वाजपतिः । भवेयम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (पुरस्तात्) प्रथमतः (उत)
 अपि (मध्यतः) (नः) अस्मान् (वाजः) अन्नम् (देवान्)
 दिव्यान् गुणान् (हविषा) दानेनादानेन च (वर्द्धयाति) वर्द्ध-
 येत् (वाजः) (हि) किल (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे
 वीरा यस्य तम् (चकार) करोति (सर्वाः) (आशाः) दिशः
 (वाजपतिः) अन्नादिरक्षकः (भवेयम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—यद्वाजो हविषा पुरस्तादुत मध्यतो नो वर्द्धयाति
 यद्वाजो देवाँश्च वर्द्धयाति यद्धि वाजो मा सर्ववीरं चकार तेनाहं
 वाजपतिर्भवेयं सर्वा आशा जयेयं च ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्नमेव सर्वान् प्राणिनो वर्द्धयति । अन्नेनैव
 प्राणिनः सर्वासु दिक्षुभ्रमन्त्यन्नेन विना किमपि कर्तुं न शक्नु-
 वन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—जो (वाजः) अन्न (हविषा) देने लेने और खाने से (पुरस्तात्)
 पहिले (उत) और (मध्यतः) बीच में (नः) हम लोगों को (वर्द्धयाति) बढ़ावे
 तथा जो (वाजः) अन्न (देवान्) दिव्यगुणों को बढ़ावे जो (हि) ही (वाजः)
 अन्न (मा) मुझ को (सर्ववीरम्) सिस से समस्त वीर पुरुष होते हैं ऐसा (चकार)
 करता है उस से मैं (वाजपतिः) अन्न आदि पदार्थों की रक्षा करने वाला (भवे-
 यम्) होऊँ और (सर्वाः) सब (आशाः) दिशाओं को जीतूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्न ही सब प्राणियों को बढ़ाता है अन्न से ही प्राणी सब दिशाओं में भ्रमते हैं अन्न के बिना कुछ भी नहीं कर सकते ॥ ३४ ॥

संसासृजामीत्येष देवा ऋषयः । सविद्याविद्विद्वान्
देवता । स्वराडाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य क्या करें यह वि० ॥

सं मां सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मां सृजा-
म्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

सम् । मा । सृजामि । पयसा । पृथिव्याः ।
सम् । मा । सृजामि । अद्भिरित्युत्तुभिः । ओष-
धीभिः । सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् ।
अग्ने ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (मा) माम् (सृजामि)
संबध्नामि (पयसा) रसेन (पृथिव्याः) (सम्) (मा)
(सृजामि) (अद्भिः) संसाधितैर्जलैः (ओषधीभिः) सामलता-
दिभिः (सः) (अहम्) (वाजम्) अन्नम् (सनेयम्)
संभजेयम् (अग्ने) विद्वन् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेरसविद्याविद्विद्वन् योऽहं पृथिव्याः पयसा
मा संसृजामि । अद्भिरोषधीभिः सह च मा संसृजामि सोऽहं वाजं
सनेयमेवं त्वमप्याचर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथाऽहं वैद्यकशास्त्री-
त्याऽन्नपानादिकं कृत्वा सुखी भवामि तथा यूषमपि प्रयतध्वम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) रस विद्या के जानने हारे विद्वान् जो मैं (पृथिव्याः)
पृथिवी के (पयसा) रस के साथ (मा) अपने को (सं, सृजामि) मिलाता हूं
वा (अद्भिः) अच्छे शुद्ध जल और (ओषधीभिः) सोमलता आदि ओषधियों के
साथ (मा) अपने को (संसृजामि) मिलाता हूं (सः) सो (अहम्) मैं (वाज-
म्) अन्न का (सनेयम्) सेवन करूं इसी प्रकार तू भी आचरण कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे मैं वैद्यक शास्त्र की
रीति से अन्न और पान आदि को करके सुखी होता हूं वैसे तुम लोग भी प्रयत्न
किया करो ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यामित्यस्य देवा ऋषयः । रसविद्भिर्ज्ञान्देवन्ता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः जलरसविदः स्युरित्याह ॥

मनुष्य जल के रस को जानने वाले हों यह वि० ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

पयः । पृथिव्याम् । पयः । ओषधीषु । पयः । दिवि ।
अन्तरिक्षे । पयः । धाः । पयस्वतीः । प्रदिशः । इति-
प्रदिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पयः) जलरसश्च (पृथिव्याम्) (पयः) (ओषधीषु)
(पयः) (दिवि) शुद्धे प्रकाशे (अन्तरिक्षे) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये

(पयः) रसम् (धाः) दधीथाः (पयस्वतीः) पयो बहुरसो विद्यते
यासु ताः (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशः (सन्तु) (मह्यम्) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं पृथिव्यां यत्पय ओषधीषु यत्पयो दि-
व्यन्तरिक्षे यत्पयो धास्तत्सर्वपयोऽहमपि धरामि । याः प्रदिशः प-
यस्वती स्तुभ्यं सन्तु ता मह्यमपि भवन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जलादिसंयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्त-
मानान् रसांश्च संगृह्य खादन्ति पिवन्ति च तेऽरोगा भूत्वा
सर्वासु दिक्षु कार्यं साधुं गन्तुमागन्तुं वा शक्नुवन्ति दीर्घायुषश्च
जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् तूँ (पृथिव्याम्) पृथिवी पर जिस (पयः) जल वा
दुग्ध आदि के रस (ओषधीषु) ओषधियों में जिस (पयः) रस (दिवि) शुद्ध
भिर्मल प्रकाश वा (अन्तरिक्षे) सूर्य और पृथिवी के बीच में जिस (पयः) रस
को (धाः) धारण करता है उस सब (पयः) जल वा दुग्ध के रस को मैं भी धारण
करूँ जो (प्रदिशः) दिशा विदिशा (पयस्वतीः) बहुत रस वाली तेरे लिये (सन्तु)
हों वे (मह्यम्) मेरे लिये भी हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जल आदि पदार्थों से युक्त पृथिवी आदि से उत्तम
अन्न और रसों का संग्रह करके खाते और पीते हैं वे नीरोग हो कर सब दिशाओं
में कार्य की सिद्धि कर तथा जा आ सकते और बहुत आयु वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वेत्पस्य देवा ऋषयः । साम्राट् राजा देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं राजानं मन्येरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे को राजा मानें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो ब्राह्मण्यां पूष्णो

हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तु यन्त्रेणाग्नेः
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रेण ।
अग्नेः । साम्राज्येनेति साम्राज्येन । अभिषिञ्चा-
मीत्यभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(देवस्य) स्वप्रकाशस्येश्वरस्य (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) सकलैश्वर्यप्रापकस्य (प्रसवे) प्रसूते जगति (अश्विनोः)
सूर्याचन्द्रमसोः प्रतापशीतलत्वाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) भुजाभ्याम्
(पूष्णः) प्राणस्य धारणाकर्षणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) करा-
भ्याम् (सरस्वत्यै) सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तस्याः । अत्र
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (वाचः) वाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यन्त्रेण)
कलाकौशलतयोत्पादितेन (अग्नेः) विद्युदादेः (साम्राज्येन)
यः समग्राया भूमेर्मध्ये सम्यक् राजते स सम्राट् तस्य भावेन सा-
र्वभौमत्वेन (अभिषिञ्चामि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यथाऽहं त्वा सवितुर्देवस्य प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुरग्नेर्यन्त्रेण
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि तथा भवान्सुखेन मामभिषिञ्चतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सर्वविद्याविद्विर्भूत्वा सूर्यादिगुणकर्मसदृशस्वभावो राजा मन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जैसे मैं (त्वा) आप को (सवितुः) सकल ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारा जो (देवस्य) आप ही प्रकाश को प्राप्त परमेश्वर उसके (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए जगत् में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के प्रताप और शीतलपन के समान (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (पूष्णः) पुष्टि करने वाले प्राण के धारण और खींचने के समान (हस्ताभ्याम्) हाथों से (सरस्वत्यै) विज्ञान वाली (वाचः) वाणी के (धन्तुः) नियम करने वाले (अग्नेः) बिजुली आदि अग्नि की (यत्रेण) कारीगरी से उत्पन्न किये हुए (साम्राज्येन) सब भूमि के राजपन से (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूं अर्थात् अधिकार देता हूं वैसे आप सुख से मेरा अभिषेक करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि समस्त विद्या के जानने हारे होके सूर्य आदि के गुण कर्म सदृश स्वभाव वाले पुरुष को राजा मानें ॥ ३७ ॥

ऋताषाडित्यस्य देवा ऋषयः । ऋतुविद्याविद्दिहान्देवता ।

विराडार्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे यह वि० ॥

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सर-
सो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा वाट् ताभ्युः स्वाहा ॥ ३८ ॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यृतधामा । अग्निः । ग-
न्धर्वः । तस्य । औषधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ।

सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै ।
स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ऋताषाट्) य ऋतं सत्यं व्यवहारं सहते सः
(ऋतधामा) ऋतं यथार्थं धाम स्थित्यर्थं स्थानं यस्य सः (अग्निः)
पावकः (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (ओष-
धयः) (अप्सरसः) या अप्सु सरन्ति ताः (मुदः) मोदन्ते यासु
ताः (नाम) रूपातिः (सः) (नः) अस्माकम् (इदम्) (ब्रह्म)
ब्रह्मवित् कुलम् (क्षत्रम्) राजन्यकुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै)
(स्वाहा) सत्या वाणी (वाट्) येन वहति सः (ताभ्यः) (स्वाहा)
सत्या क्रिया ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋताषाडृतधामा गन्धर्वोऽग्निरिवास्ति
तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम सन्ति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहाऽस्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यो जनोऽग्निवच्छतुदाहक ओषधिवदानन्दकारी भ-
वेत् स एव सर्वं राज्यं रक्षितुं शक्नोति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (ऋताषाट्) सत्य व्यवहार को सहने वाला (ऋ-
तधामा) जिस के ठहरने के लिये ठीक २ स्थान है वह (गन्धर्वः) पृथिवी को धा-
रण करने हारा (अग्निः) आग के समान है वह (तस्य) उस की (ओषधयः)
ओषधि (अप्सरसः) जो कि जलों में पोंडती हैं वे (मुदः) जिन में आनन्द होता
है ऐसे (नाम) नाम वाली हैं (सः) वह (नः) हम लोगों के (इदम्) इस
(ब्रह्म) ब्रह्म को जानने वालों के कुल और (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रियों के कुल
की (पातु) रक्षा करे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) जिस

१६५२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

से कि व्यवहारों को यथायोग्य वर्त्ताव में लाता है और (ताम्यः) उक्त उन ओषधियों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान दुष्ट शत्रुओं के कुल को दुःखरूपी अग्नि में जलाने वाला और ओषधियों के समान आनन्द का करने वाला हो वही समस्त राज्य की रक्षा कर सकता है ॥ ३८ ॥

सं०हित इत्यस्य देवा ऋषयः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सं०हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सं०हित इति सम्०हितः । विश्वसामेति विश्वसामा । सूर्यः । गन्धर्वः । तस्य । मरीचयः । अप्सरसः । आयुवः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताम्यः । स्वाहा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सं०हितः) सर्वैर्भूतैर्द्रव्यैः सत्पुरुषैर्वा सह मिलितः (विश्वसामा) विश्वं सर्वं साम सन्निधौ समीपे यस्य सः (सूर्यः) सविता (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (मरीचयः)

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६५३

किरणाः । मृकणिभ्यामीचिः उ० ४ । ७० (अप्सरसः) या
 अप्सवन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः (आयुवः) समन्तात् सं
 योजका वियोजकाश्च (नाम) रूपातिः (सः) (नः)
 (इदम्) वर्तमानम् (ब्रह्म) विद्वत् कुलम् (क्षत्रम्) शूरीर
 कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) सत्यां क्रियाम् (वाट्)
 बहनम् (ताभ्यः) अप्सरोभ्यः (स्वाहा) सुष्टुक्रियया ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् भवान् यः संहितो सूर्यो गन्धर्वोऽस्ति
 तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम सन्ति ताभ्यो विश्वसामा स्वाहा
 कार्यसिद्धिं करोतु यस्त्वं तस्मै स्वाहा प्रयुङ्क्ष्वे स भवान् न इदं
 ब्रह्म क्षत्रं च वाट् पातु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सूर्याकिरणान् युक्त्या सेवित्वा विद्याशौर्यं
 वर्द्धयित्वा स्वप्रयोजनं साधयेयुः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जो (संहितः) सब मूर्तिमान् वस्तु वा सत्पुरुषों
 के साथ मिला हुआ (सूर्यः) सूर्य (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण करने वाला है
 (तस्य) उस की (मरीचयः) किरणें (अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाती आती
 हैं वे (आयुवः) सब ओर से संयोग और वियोग करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं
 अर्थात् जल आदि पदार्थों का संयोग करती और छोड़ती हैं (ताभ्यः) उन अन्त-
 रिक्ष में जाने आने वाली किरणों के लिये (विश्वसामा) जिस के समीप सामवेद वि-
 द्यमान वह आप (स्वाहा) उत्तम क्रिया से कार्यसिद्धि करो जिस से वे यथायोग्य काम
 में आवें जो आप (तस्मै) उस सूर्य के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया को अच्छे
 प्रकार युक्त करते हों (सः) वह आप (नः) हमारे (इदम्) इस (ब्रह्म) वि-
 द्वानों और (क्षत्रम्) शूरीरों के कुल तथा (वाट्) कामों के निर्वाह करने की
 (पातु) रक्षा करो ॥ ३९ ॥

१६५४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—मनुष्य सूर्य की किरणों का युक्ति के साथ सेवन कर विद्या और शूरवीरता को बड़ा के अपने प्रयोजन को सिद्ध करें ॥ ३६ ॥

सुषुम्णोऽत्यस्य देवा ऋषयः । चन्द्रमा देवता । निचृदाषी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्य उपकारो ग्राह्यइत्याह ॥

फिर मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से उपकार

लेना चाहिये यह वि० ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य न-
क्षत्राण्यप्सरसो भेकुर्यो नाम । स न इदं ब्रह्म
क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥४०॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइति सुऽसुम्नः । सूर्यरश्मि-
ति सूर्यऽरश्मिः । चन्द्रमाः । गन्धर्वः । तस्य । न-
क्षत्राणि । अप्सरसः । भेकुर्यः । नाम । सः ।
नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुषुम्णः) सु-शोभनं सुमं सुखं यस्मात्सः
(सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य रश्मयः किरणा दीप्तयो यस्मिन् सः (चन्द्रमाः)
यस्त्वान् चन्दत्याल्हादयति सः (गन्धर्वः) यो गाः सूर्यकिरणान्

धरति सः (तस्य) (नक्षत्राणि) अश्विन्यादीनि (अप्सरसः)
 आकाशगताः किरणाः (भेकुरयः) या मां दीप्तिं कुर्वन्ति ताः ।
 पृषोदरादिनाऽभीष्टरूपसिद्धिः (नाम) प्रसिद्धिः (सः) (नः)
 अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) अध्यापककुलम् (क्षत्रम्)
 दुष्टनाशकं कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्)
 (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सूर्यरश्मिः सुषुम्णो गन्धर्वश्चन्द्रमा
 अस्ति यास्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम सन्ति स यथा
 न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तथा विधाय तस्मै वाट् स्वाहा ताभ्यः
 स्वाहा युष्माभिः संप्रयोज्या ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्योऽपि तद्विद्यया सुखं साध-
 नीयम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो [सूर्यरश्मिः] सूर्य की किरणों वाला [सुषुम्णः]
 जिस से उत्तम सुख होता [गन्धर्वः] और जो सूर्य की किरणों को धारण किये
 है वह [चन्द्रमाः] सब को आनन्द युक्त करने वाला चन्द्रलोक है [तस्य] उस
 के जो [नक्षत्राणि] अश्विनी आदि नक्षत्र और [अप्सरसः] आकाश में विद्यमान
 किरणें [भेकुरयः] प्रकाश को करने वाली [नाम] प्रसिद्ध हैं वे चन्द्र की अप्सरा
 हैं [सः] वह जैसे [नः] हम लोगों के [इदम्] इस [ब्रह्म] पढ़ाने वाले
 ब्राह्मण और [क्षत्रम्] दुष्टों के नाश करने वाले क्षत्रिय कुल की [पातु] रक्षा
 करे [तस्मै] उक्त उस प्रकार के चन्द्रलोक के लिये [वाट्] कार्य निर्वाह पूर्वक
 [स्वाहा] उत्तम क्रिया और [ताभ्यः] उन किरणों के लिये [स्वाहा] उत्तम
 क्रिया तुम लोगों को प्रयुक्त करनी चाहिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से भी उन की विद्या से सुख
 सिद्ध करना चाहिये ॥ ४० ॥

१६५६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

इषिर इत्यस्य देवा ऋषयः । वातो देवता ।

ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्वातादिभ्य उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को पवन आदि से उपकार लेने चाहिये यह वि० ॥

इषिरो विश्वव्यं चा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअ-
प्सरस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

इषिरः । विश्वव्यं चाः । वातः । गन्धर्वः । तस्य ।
आपः । अप्सरसः । ऊर्जः । नाम । सः । नः ।
इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इषिरः) येनेच्छन्ति सः (विश्वव्यं चाः) वि-
श्वस्मिन् सर्वस्मिञ्जगति व्यचो व्याप्तिर्यस्य सः (वातः) वाति
गच्छतीति (गन्धर्वः) यः पृथिवीं किरणांश्च धरति सः (तस्य)
(आपः) जलानि प्राणा वा (अप्सरसः) य अन्तरिक्षे जलादौ
च सरन्ति गच्छन्ति ताः (ऊर्जः) बलपराक्रमप्रदाः (नाम)
संज्ञा (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) सर्वेषां
सत्योपदेशेन वर्द्धकं ब्रह्मकुलम् (क्षत्रम्) विद्यावर्द्धकं राजकुलम्
(पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इषिरो विश्वव्यचा गन्धर्वो वातोऽस्ति तस्य या आपोऽप्सरस ऊर्जो नाम वर्तन्ते यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा यूयमाचरत तस्मै स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहा संप्रयुङ्गध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीरे यावन्तश्चेष्टाबलपराक्रमा जायन्ते तावन्तो वायोः सकाशादेव जायन्ते वायव एव प्राणरूपा गन्धर्वाः सर्वधराः सन्तीति मनुष्यैर्वेद्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इषिरः) जिस से इच्छा करते (विश्वव्यचाः) वा जिस की सब संसार में व्याप्ति है वह (गन्धर्वः) पृथिवी और किरणों को धारण करता (वातः) सब जगह भ्रमण करने वाला पवन है (तस्य) उस के जो (आपः) जल और प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान आदि भाग हैं वे (अप्सरसः) अन्तरिक्ष जल में जाने आने वाले और (ऊर्जः) बल पराक्रम के देने वाले (नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) सत्य के उपदेश से सब की वृद्धि करने वाले ब्राह्मण कुल तथा (क्षत्रम्) विद्या के बढ़ाने वाले राजकुल की (पातु) रक्षा करे वैसे तुम लोग भी आचरण करो (तस्मै) और उक्त पवन के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति तथा (ताम्यः) उन जल आदि के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा उत्तम वाणी को युक्त करो ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीर में जितनी चेष्टा और बल पराक्रम उत्पन्न होते हैं वे सब पवन से होते हैं और पवन ही प्राण रूप और जल गन्धर्व अर्थात् सब को धारण करने वाले हैं यह मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ४१ ॥

भुज्युरित्यस्य देवा ऋषभः । यज्ञो देवता । आर्षी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्या यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्तिवत्याह ॥

मनुष्य लोग यज्ञ का अनुष्ठान करें यह वि० ॥

भुज्युः सुप० णी० य॒ज्ञो गन्ध॒र्वस्तस्य॒ दक्षि॑णा अ-

अप्सरसं स्तावा नाम स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

भुज्युः । सुपर्णोऽस्ति सुपर्णः । यज्ञः । गन्धर्वः ।
तस्य । दक्षिणाः । अप्सरसः । स्तावाः । नाम ।
सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै ।
स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(भुज्युः) भुज्यते सुखानि यस्मात्सः (सुपर्णः)
शोभनानि पर्णानि पालनानि यस्मात्सः (यज्ञः) य इज्यते सं-
गम्यते सः (गन्धर्वः) यो गां वाणीं धरति सः (तस्य) (द-
क्षिणाः) दक्षन्ते दीयन्ते सुपात्रेभ्यस्ताः (अप्सरसः) या अप्सु
प्राणेषु सरन्ति प्राप्नुवन्ति ताः (स्तावाः) या स्तूयन्ते प्रशस्यन्ते
ताः (नाम) प्रसिद्धौ (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म)
ब्राह्मणं विद्वांसम् (क्षत्रम्) चक्रवर्तिनं राजानम् (पातु) (तस्मै)
(स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो भुज्युः सुपर्णो गन्धर्वो यज्ञोऽस्ति
तस्य या दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम सन्ति स यथा न इदं ब्रह्म
क्षत्रं च पातु तथा यूयमप्यनुतिष्ठत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा
च प्रयुङ्ग्वम् ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निहोत्रादि यज्ञान् प्रत्यहं कुर्वन्ति ते
सर्वस्य संसारस्य सुखानि वर्द्धयन्तीन्ति वोध्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (भुज्युः) सुखों के भोगने और (सुपर्णः) उत्तम२ पालना का हेतु (गन्धर्वः) वाणी को धारण करने वाला (यज्ञः) संगति करने योग्य यज्ञ कर्म है (तस्य) उस की (दक्षिणाः) जो सुपात्र अच्छे २ धर्मात्मा विद्वानों को दक्षिणा दी जाती हैं वे (अप्सरसः) प्राणों में पहुंचने वाली (स्तावाः) जिन की प्रशंसा किई जाती है ऐसी (नाम) प्रसिद्ध हैं (सः) वह जैसे (नः) हमारे लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वान् ब्राह्मण और (क्षत्रम्) चक्रवर्ती राजा की (पातु) रक्षा करे वैसा तुम लोग भी अनुष्ठान करो (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति (ताभ्यः) उक्त दक्षिणाओं के लिये (स्वाहा) उत्तम रीति से उत्तम क्रिया को संयुक्त करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निहोत्र आदि यज्ञों को प्रतिदिन करते हैं वे समस्त संसार के सुखों को बढ़ाते हैं यह जानना चाहिये ॥ ४२ ॥

प्रजापतिरित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वकर्मा देवता । विरा-

डार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस वि० ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्ट्यो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । मनः । गन्धर्वः । तस्य । ऋक्सामानीत्यृक्ऽसामानि । अप्सरसः । एष्ट्यऽइत्या ऽइष्टयः ।

नामं । सः । नः । इदम् । ब्रह्मं । क्षत्रम् । पातु ।
तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (विश्वकर्मा) वि-
श्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य सः (मनः) ज्ञानसाधनमन्तःकरणम्
(गन्धर्वः) येन वागादीन् धरति सः (तस्य) (ऋक्सामानि)
ऋक् च सामानि च तानि (अप्सरसः) या अप्सु व्याप्येषु प्राणादि
पदार्थेषु सरन्ति गच्छन्ति ताः (एष्टयः) समन्तादिष्टयो विद्वत्पूजा
सत्संगो विद्यादानं च याभ्यस्ताः (नाम) संज्ञा (सः) (नः)
(इदम्) (ब्रह्म) वेदम् (क्षत्रम्) धनुर्वेदम् (पातु) (तस्मै)
(स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो विश्वकर्मा प्रजापतिर्मनुष्योऽ-
स्ति तस्य मनो गन्धर्वऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम सन्ति
यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा तस्मै स्वाहा सत्या वाणी
वाट् धर्मप्रापणं ताभ्यः स्वाहा सत्यया क्रिययोपकारं च कुरुत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थिनो मनस्विनो वेदविदो जा-
यन्ते तएव जगद्भूषणाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जो (विश्वकर्मा) समस्त कामों का हेतु
(प्रजापतिः) और जो प्रजा का पालने वाला स्वामी मनुष्य है (तस्य) उस के
(गन्धर्वः) जिस से वाणी आदि को धारण करता है (मनः) ज्ञान की सिद्धि
करने हारा मन (ऋक्सामानि) ऋग्वेद और सामवेद के मन्त्र, (अप्सरसः)
हृदयाकाश में व्याप्त प्राण आदि पदार्थों में जाती हुई क्रिया (एष्टयः) जिन से
विद्वानों का सत्कार सत्य का संग और विद्या का दान होता है ये सब

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६६१

(नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) वेद और (क्षत्रम्) यजुर्वेद की (पातु) रक्षा करे वैसे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) धर्म की प्राप्ति और (ताम्यः) उन उक्त पदार्थों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया से उपकार को करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थी विचारशील वेद विद्या के जानने वाले होते हैं वे ही संसार के भूषण होते हैं ॥ ४३ ॥

स न इत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्थी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि
गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि
शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतइति
प्रजापते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य ।
वा । इह । अस्मै । ब्रह्मणे । अस्मै । क्षत्राय ।
महि । शर्म । यच्छ । स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्माकम् (भुवनस्य)
गृहस्य (पते) स्वामिन् (प्रजापते) प्रजापालक (यस्य) (ते)
तव (उपरि) ऊर्ध्वमुत्कृष्टे व्यवहारे (गृहाः) ये सृजन्ति ते
गृहस्थादयः (यस्य) (वा) (इह) अस्मिन्संसारे (अस्मै)
(ब्रह्मणे) वेदेश्वरविदेजनाय (अस्मै) (क्षत्राय) राजधर्मनिष्ठाय

१६६२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(महि) महत् (शर्म) गृहं सुखं वा (यच्छ) देहि (स्वाहा)
सत्यया क्रियया ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे भुवनस्य पते प्रजापत इह यस्य ते तवोपरि
गृहा वा यस्य सर्वाः शुभाः क्रियाः सन्ति स त्वं नोऽस्मै ब्रह्मणोऽस्मै
क्षत्राय स्वाहा महि शर्म यच्छ ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्कुलं राजकुलं च नित्यं वर्द्धयन्ति
ते महत्सुखमाप्नुवन्ति ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (भुवनस्य) घर के (पते) स्वामी (प्रजापते) प्रजा की
रक्षा करने वाले पुरुष (इह) इस संसार में (यस्य) जिस (ते) तेरे (उपरि)
अति उच्चता को देने हारे उत्तम व्यवहार में (गृहाः) पदार्थों के ग्रहण करने हारे
गृहस्थ मनुष्य आदि (वा) वा (यस्य) जिस की सब उत्तम क्रिया हैं (सः) सो
तू (नः) हमारे (अस्मै) इस (ब्रह्मणे) वेद और ईश्वर के जानने हारे मनुष्य
तथा (अस्मै) इस (क्षत्राय) राजधर्म में निरन्तर स्थित क्षत्रिय के लिये (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (महि) बहुत (शर्म) घर और सुख को (यच्छ) दे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों और क्षत्रियों के कुल को नित्य बढ़ाते हैं
वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ४४ ॥

समुद्रोसीत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभिमा
वाहिस्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां गुणः शम्भूर्मयो-

भूरभि मां वाहि स्वाहा । अवस्यूरमि दुवस्वाञ्छ-
म्भूमयोभूरभि मां वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र-
दानुः । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति मयःभूः ।
अभि । मा । वाहि । स्वाहा । मारुतः । असि ।
मरुताम् । गणः । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति
मयःभूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा । अवस्यूः । असि ।
दुवस्वान् । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति मयः-
भूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्रवन्त्यापो यस्मिन्सः (असि)
(नभस्वान्) बहु नभो जलं विद्यते यस्मिन् सः । नभइत्युदक-
ना०निघं० १ । १२ (आर्द्रदानुः) य आर्द्राणां गुणानां दानुर्दाता
सः (शम्भूः) यः शं सुखं भावयति सः (मयोभूः) यो मय आ-
नन्दं भावयति सः (अभि) आभिमुख्ये (मा) माम् (वाहि)
प्राप्नुहि (स्वाहा) सत्यया क्रियया (मारुतः) मरुतां पवनानामयं
सम्बन्धी ज्ञाता (असि) (मरुताम्) विदुषाम् (गणः) समूहः
(शम्भूः) शं कल्याण भावयति सः (मयोभूः) सुखं भावुकः
(अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) (अवस्यूः) आत्म-
नोऽव इच्छुः (असि) (दुवस्वान्) दुवः प्रशस्तं परिचरणं

१६६४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

विद्यते यस्य सः (शम्भूः) (मयोभूः) (अभि) (मा) (वाहि)
(स्वाहा) ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं नभस्वानार्द्रदानुः समुद्रइवासि
स स्वाहा शम्भूर्मयोभूः सन्माभिवाहि यस्त्वं मारुतो मरुतां गण-
इवासि स स्वाहा शम्भूर्मयोभूस्सन्माभिवाहि यस्त्वं दुवस्वानवस्यू-
रिवासि स तस्मात्स्वाहा शम्भूर्मयोभूः सन्माभिवाहि ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या समुद्रवद्गंभीरा
रत्नाद्या ऋजवो वायुवहलिष्ठा विद्वद्वत्परोपकारिणः स्वात्मवत्स-
र्वेषां रत्नकास्सन्ति त एव सर्वेषां कल्याणं सुखं च कर्तुं शक्नु-
वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (नभस्वान्) जिस के समीप बहुत जल (आ-
र्द्रदानुः) और शीतल गुणों का देने वाला (समुद्रः) और जिस में उलट पलट जल
गिरते उस समुद्र के समान (असि) है वह (स्वाहा) सत्य क्रिया से (शम्भूः)
उत्तम सुख और (मयोभूः) सामान्य सुख उत्पन्न कराने वाला होता हुआ (मा)
मुझ को (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (मारुतः) पवनों का संबन्धी
जानने द्वारा (मरुताम्) विद्वानों के (गणः) समूह के समान (असि) है वह
(स्वाहा) उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष पर जन्म के सुख और (मयोभूः)
इस जन्म में सामान्य सुख का उत्पन्न करने वाला होता हुआ (मा) मुझ को
(अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (दुवस्वान्) प्रशंसित सत्कार
से युक्त (अवस्यूः) अपनी रक्षा चाहने वाले के समान (असि) है वह (स्वाहा)
उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष सुख और (मयोभूः) सामान्य अपने सुख
का उत्पन्न करने द्वारा होता हुआ (मा) मुझ को (अभि, वाहि) सब ओर
से प्राप्त हो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य समुद्र के समान गम्भीर और रत्नों से युक्त कोमल पवन के तुल्य बलवान् विद्वानों के तुल्य परोपकारी और अपने आत्मा के तुल्य सब की रक्षा करते हैं वे ही सब के कल्याण और सुखों को कर सकते हैं ॥ ४५ ॥

यास्त इत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विदुषा किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यास्तै अग्ने सूर्योरुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिर्नोऽअद्य सर्वाभि रुचे जनाय नस्कृधि ॥४६॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आ-
तन्वन्तीत्याऽतन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय ।
नः । कृधि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) परमेश्वर विद्वन्
वा (सूर्ये) सवितरि प्राणे वा (रुचः) दीप्तयः प्रीतयो वा (दि-
वम्) प्रकाशम् (आतन्वन्ति) सर्वतो विस्तृणन्ति (रश्मिभिः)
(ताभिः) रुग्भिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे)
प्रीतिकराय (जनाय) (नः) अस्मान् (कृधि) कुरु ॥४६॥

अश्वयः—हे अग्ने विद्वन् याः सूर्ये रुचः सन्ति या रश्मिभि-

१६६६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

दिवमान्वन्ति ताभिः रुर्वाभिस्ते सग्भिरद्य नः संयोजय रुचे जनाय
च नस्कृधि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः सूर्यादीनां प्रका-
शकानामपि प्रकाशकोऽस्ति तथाऽनूचानो विद्वान् विदुषामपि वि-
द्याप्रदो भवति यथेश्वरोऽत्र जगति सर्वेषां सत्ये रुचिमसत्येऽरुचिं
जनयति तथा विद्वानप्याचरेत् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वान् (याः) जो (सूर्ये) सूर्य वा
प्राण में (रुचः) दीप्ति वा प्रीति हैं और जो (रश्मिभिः) अपनी किरणों से दि-
वम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) सब ओर से फैलाती हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः)
सब (ते) अपनी दीप्ति वा प्रीतियों से (अद्य) आज (नः) हम लोगों को संयुक्त
करो और (रुचे) प्रीति करने हारे (जनाय) मनुष्य के अर्थ (नः) हम लोगों को
(कृधि) नियत करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर सूर्य आदि प्रकाश करने
हारे लोकों का भी प्रकाश करने हारा है वैसे सब शास्त्र को यथावत् कहने वाला वि-
द्वान् विद्वानों को भी विद्या देने हारा होता है जैसे ईश्वर इस संसार में सब प्राणियों
की सत्य में रुचि और असत्य में अरुचि को उत्पन्न करता है वैसा विद्वान् भी आ-
चरण करे ॥ ४६ ॥

यावदित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इ-
न्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

याः । वः । देवाः । सूर्य्यै । रुचः । गोषु । अ-
श्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी । ताभिः । सर्वाभिः ।
रुचम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः
(सूर्य्यै) चराचरात्मनि जगदीश्वरे (रुचः) प्रीतयः (गोषु)
किरणेन्द्रियेषु दुग्धादिदात्रीषु वा (अश्वेषु) वह्नितुरङ्गादिषु
(याः) (रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) इन्द्रः प्रसिद्धो वि-
द्युदग्निः पावकश्च (ताभिः) सर्वाभिः (रुचम्) प्रीतिम् (नः)
अस्माकं मध्ये (धत्त) धरत (बृहस्पते) बृहतां पदार्थानां पते
पालकेश्वर ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते देवा या वः सूर्य्यै रुचो या गोष्वश्वेषु
रुचः सन्ति या वैतेष्विन्द्राग्नी वर्तेते तौ च ताभिस्सर्वाभिरुभिर्नो
रुचं धत्त ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालं०—यथा परमेश्वरो गवादिपालने
पदार्थविद्यायां च सर्वान्मनुष्यान् प्रेरयति तथैव विद्वांसोऽप्या-
चरेयुः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े २ पदार्थों की पालना करने हारे ईश्वर
और (देवाः) विद्वान् मनुष्यो (याः) जो (वः) तुम सभी की (सूर्य्यै) चराचर में
व्याप्त परमेश्वर में अर्थात् ईश्वर की अपने में और तुम विद्वानों की ईश्वर में (रुचः)
प्रीति हैं वा (याः) जो इन (गोषु) किरण इन्द्रिय और दुग्ध देने वाली गौ
और (अश्वेषु) अग्नि तथा घोड़ा आदि में (रुचः) प्रीति हैं वा जो इन में

१६६८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(इन्द्राग्नी) प्रसिद्ध बिजुली और आग वर्तमान हैं वे भी (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब प्रीतियों से (नः) हम लोगों में (रुचम्) प्रीति को (धत्त) स्थापन करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर गौ आदि की रक्षा और पदार्थविद्या में सब मनुष्यों को प्रेरणा देता है वैसे ही विद्वान् लोग भी आचरण किया करें ॥ ४७ ॥

रुचन्तइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

भुरिगार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्क-
धि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुच-
म् ॥ ४८ ॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । रुचम् । राजस्वि-
तिराजसु । नः । कृधि । रुचम् । विश्वेषु । शूद्रेषु ।
मयि । धेहि । रुचा । रुचम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(रुचम्) प्रेम (नः) अस्माकम् (धेहि) धर
(ब्रह्मणेषु) ब्रह्मवित्सु (रुचम्) प्रीतिम् (राजसु) क्षत्रियेषु
राजपुत्रेषु (नः) अस्माकम् कृधि कुरु (रुचम्) (विश्वेषु)
विश्व प्रजासु भवेषु वणिग्जनेषु (शूद्रेषु) सेवकेषु (मयि) (धेहि)
(रुचा) प्रीत्या (रुचम्) प्रीतिम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वँस्त्वं नो ब्राह्मणेषु रुचा रुचं
धेहि नो राजसु रुचा रुचं कृधि विश्वेषु शूद्रेषु रुचा रुचं मयि च
रुचा रुचं धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः पक्षपातं विहाय
ब्राह्मणादिवर्णेषु समानां प्रीतिं करोति तथैव विद्वांसोऽपि तुल्यां
प्रीतिं कुर्युः । ये हीश्वरगुणकर्मस्वभावादिरुद्धा वर्तन्ते ते सर्वे
नीचास्तिरस्करणीया भवन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् आप (नः) हम लोगों के (ब्राह्मणे-
षु) ब्रह्मवेत्ता विद्वानों में (रुचा) प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) धरो
स्थापन करो (नः) हम-लोगों के (राजसु) राजपूत क्षत्रियों में प्रीति से (रुचम्)
प्रीति को (कृधि) करो (विश्वेषु) प्रजा जनों में हुए वैश्यों में तथा (शूद्रेषु)
शूद्रों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को और (मयि) मुझ में भी प्रीति से (रुचम्)
प्रीति को (धेहि) स्थापन करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर पक्षपात को छोड़ ब्राह्मणा
आदि वर्णों में समान प्रीति करता है वैसे ही विद्वान् लोग भी समान प्रीति करें जो
ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से विरुद्ध वर्तमान हैं वे सब नीच और तिरस्कार
करने योग्य होते हैं ॥ ४८ ॥

तत्त्वैत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृदार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्विद्वदाचरणीयमित्याह ॥

मनुष्यों को विद्वानों के तुल्य आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते
यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुश-
शंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः ।
 तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरिति ह-
 विऽभिः । अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि ।
 उरुशंसेत्युरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र ।
 मोषीः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(तत्) (त्वा) त्वाम् (यामि) प्राप्नोमि (ब्र-
 ह्मणा) वेदेन (वन्दमानः) स्तुवन् सन् (तत्) प्रेम (आ)
 (शास्ते) इच्छति (यजमानः) यो यजते सः (हविर्भिः) हो-
 तुमर्हैः संस्कृतैर्द्रव्यैः (अहेडमानः) सत्कृतः (वरुण) वर (इह)
 (बोधि) बुध्बस्व (उरुशंस) य उरून् बहून् शंसति तत्सम्बुद्धौ
 (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आयुः) (प्र) (मो-
 षीः) चोरयेः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे उरुशंस वरुण ब्रह्मणावन्दमानो यजमानोऽहेड-
 मानो हविर्भिर्यदाशास्ते तदहं यामि यदुत्तममायुस्त्वाश्रित्याहं यामि
 तत्त्वमपि प्राप्नुहि त्वमिह तद्बोधि त्वं नोऽस्माकं तदायुर्मा
 प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

भावार्थः—आप्ता विद्वांसो यदिच्छेयुस्तदेव मनुष्यैरेषितव्यम् ।
 न केनापिकेषां चिद्बिदुषामनादरः कार्यः । न खलु स्त्रीपुरुषैरब्रह्म-
 चर्यायुक्ताहारविहारव्यभिचारातिविषयासक्त्यादिभिरायुः कदापि ह-
 र्त्तनीयम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (उरुशंस) बहुतों की प्रशंसा करने हारे (वरुण) श्रेष्ठ विद्वान् (ब्रह्मणा) वेद से (बन्दमानः) स्तुति करता हुआ (यजमानः) यज्ञ करने वाला (अहेडमानः) सत्कार को प्राप्त हुआ पुरुष (हविर्भिः) होम करने के योग्य अच्छे बनाये हुए पदार्थों से जो (आ, शास्ते) आशा करता है (तत्) उस को मैं (यामि) प्राप्त होऊँ तथा जिस उत्तम (आयुः) सौ वर्ष की आयुर्दा को (त्वा) तेरा आश्रय कर के मैं प्राप्त होऊँ (तत्) उस को तू भी प्राप्त हो तू (इह) इस संसार में उक्त आयुर्दा को (बोधि) जान और तू (नः) हमारी उस आयुर्दा को (मा, प्र, मोषीः) मत चोर ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सत्यवादी शास्त्र वेत्ता सज्जन विद्वान् जो चाहे वही चाहना मनुष्यों को भी करनी चाहिये किसी को किन्हीं विद्वानों का अन्यास न करना चाहिये तथा स्त्री पुरुषों को ब्रह्मचर्यत्याग, अयोग्य आहार, विहार, व्यभिचार, अत्यन्त विपयासक्ति, आदि खोटे कामों से आयुर्दा का नाश कभी न करना चाहिये ॥ ४६ ॥

स्वर्णधर्मइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः पदार्थान् शुन्धन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे जन पदार्थों को शुद्ध करते हैं इस वि० ॥

स्वर्ण धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण शुक्रः
स्वाहा स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

स्वः । न । धर्मः । स्वाहा । स्वः । न । अर्कः ।
स्वाहा । स्वः । न । शुक्रः । स्वाहा । स्वः । न ।
ज्योतिः । स्वाहा । स्वः । न । सूर्यः । स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (न) इव (धर्मः) तापः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (स्वः) (न) इव (अर्कः) अग्निः

१६७२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

(स्वाहा) (स्वः) (न) इव (शुक्रः) वायुः (स्वाहा)
 (स्वः) (न) इव (ज्योतिः) विद्युतो दीप्तिः (स्वाहा) (स्वः)
 (न) इव (सूर्यः) (स्वाहा) ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा स्वाहा स्वर्न घर्म स्वाहा स्वर्नो-
 र्कः स्वाहा स्वर्न शुक्रः स्वाहा स्वर्न ज्योतिः स्वाहा स्वर्न सूर्यः स्यात्तथा
 यूयमप्याचरत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यज्ञकारिणो मनुष्याः सुगन्धादिद्र-
 व्यहोमैः सर्वान्वाय्वादिपदार्थान् शुद्धान् कर्तुं शक्नुवन्ति येन
 रोगराहित्येन सर्वेषां दीर्घायुः स्यात् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न)
 समान (घर्मः) प्रताप (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) तुल्य (अर्कः)
 अग्नि (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) सदृश (शुक्रः) वायु
 (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (ज्योतिः) बिजुली की
 चमक (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (सूर्यः) सूर्य हो
 वैसे तुम भी आचरण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—यज्ञ के करने वाले मनुष्य सुगन्धियुक्त
 आदि पदार्थों के होम से समस्त वायु आदि पदार्थों को शुद्ध कर सकते हैं जिस से
 रोगक्षय हो कर सब की बहुत आयुर्दा हो ॥ ५० ॥

अग्निमित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा नराः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे नर सुखी होते हैं इस वि० ॥

अग्निं युनज्मि शर्वसा घृतेन दिव्यं सुपुष्पं
 वयंसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य त्रिष्टुप-

ॐस्वो रुहाणा अधिनाकं मुत्तमम् ॥ ५१ ॥

अग्निम् । युनजिम् । शवसा । घृतेन । दिव्यम् ।
सुपर्णमिति सुऽपर्णम् । वयसा । बृहन्तम् । तेन ।
वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । स्वः । रुहा-
णाः । अधि । नाकम् । उत्तमम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (युनजिम्) सुगन्धैर्द्रव्यैर्यु-
क्तं करोमि (शवसा) बलेन (घृतेन) आज्येन (दिव्यम्)
दिवि शुद्धगुणे भवम् (सुपर्णम्) सुष्ठुपालनपूर्तिकरम् (वयसा)
व्याप्त्या (बृहन्तम्) महान्तम् (तेन) (वयम्) (गमेम) गच्छेम ।
अत्र बहुलं छन्दसीति शपोलुक् (ब्रध्नस्य) महतः (विष्टपम्)
विष्टान् प्राविष्टान् पाति येन तत् (स्वः) सुखम् (रुहाणाः)
रोहतः (अधि) उपरिभावे (नाकम्) अविद्यमानदुःखम् (उ-
त्तमम्) श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अहं वयसा बृहन्तं दिव्यं सुपर्णमग्निं शवसा घृ-
तेन युनजिम् तेन स्वो रुहाणा वयं ब्रध्नस्य विष्टपमुत्तमं नाकमधि-
गमेम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्नौ सुसंस्कृतानि सुगन्ध्यादि युक्ता-
नि द्रव्याणि प्रक्षिप्य वाय्वादिशुद्धिद्वारा सर्वान् सुखयन्ति तेऽत्यु-
त्तमं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥

पदार्थः—मैं (वयसा) आयु की व्याप्ति से (वृहन्तम्) बड़े हुए (दिव्यम्) शुद्ध गुणों में प्रसिद्ध होने वाले (सुपर्णम्) अच्छे प्रकार रक्षा करने में परिपूर्ण (अग्निम्) अग्नि को (शवसा) बलदायक (घृतेन) घी आदि सुगन्धित पदार्थों से (युनज्मि) युक्त करता हूँ (तेन) उस से (स्वः) सुख को (रुहाणाः) आरूढ हुए (वयम्) हम लोग (ब्रध्नस्य) बड़े से बड़े के (विष्टपम्) उस व्यवहार को कि जिससे सामान्य और विशेष भाव से प्रवेश हुए जीवों की पालना की जाती है और (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) दुःखरहित सुख रूप स्थान है उस को (अधि, गमेम) प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छे बनाए हुए सुगन्धि आदि से युक्त पदार्थों को आग में छोड़ कर पवन आदि की शुद्धि से सब प्राणियों को सुख देते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

इमावित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्यां रक्षां
स्पृहं स्पृग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतां लोकां य-
त्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजरौ । पतत्रिणौ । या-
भ्याम् । रक्षां । अपहंसीत्यपहंसी ।
अग्ने । ताभ्याम् । पतेम । सुकृतमिति सुकृतम् ।

ऊऽइत्यूम् । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्र-
थमजाऽइति प्रथमजाः । पुराणाः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(इमौ) (ते) तव (पत्नौ) परिग्रहौ कार्य-
कारणरूपौ (अजरौ) अविनाशिनौ (पतत्रिणौ) पतत्राण्यूर्ध्वग-
मनानि सन्ति ययोस्तौ (याभ्याम्) (रक्षांसि) दुष्टान् दोषान्वा
(अपहंसि) दूरे प्रक्षिपसि (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान तेजस्विन्
विद्वन् (ताभ्याम्) (पतेम) गच्छेम (सुकृताम्) शोभनमकार्षु-
स्ते सुकृतस्तेषाम् (उ) वितर्के (लोकम्) द्रष्टव्यमानन्दम्
(यत्र) (ऋषयः) वेदार्थविदः (जग्मुः) गतवन्तः (प्रथमजाः)
प्रथमे विस्तीर्णं ब्रह्मणि जाताः प्रसिद्धाः (पुराणाः) पुरा अध्य-
यनसमये नवीनाः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्नेतेषाविमौ पतत्रिणावजरौ पत्नौ स्तो याभ्यां
रक्षांस्यपहंसि ताभ्याम् उ तं सुकृतां लोकं वयं पतेम यत्र प्रथमजाः
पुराणा ऋषयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथासा विद्वांसो दोषान् हत्वा
धर्मादिसद्गुणान् गृहीत्वा ब्रह्म प्राप्यानन्दन्ति तथैतान् प्राप्य म-
नुष्यैरपि सुखयितव्यम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रताप वाले विद्वान् (ते) आप के
जो (इमौ) ये (पतत्रिणौ) उच्चश्रेणी को प्राप्त हुए (अजरौ) कभी नष्ट नहीं
होते अजर अमर (पत्नौ) कार्य कारण रूप समीप के पदार्थ हैं (याभ्याम्) जिन
से आप (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों वा दोषों को (अपहंसि) दूर बहा देते हैं (ता-
भ्याम्) उन से (उ) ही उस (सुकृताम्) सुकृती सज्जनों के (लोकम्) देखने

योग्य आनन्द को हम लोग (पतेम) पहुंचे (यत्र) जिस आनन्द में (प्रथमजाः) सर्व व्यास परमेश्वर में प्रसिद्ध वा अति विस्तार युक्त वेद में प्रसिद्ध अर्थात् उस के जानने से कीर्ति पाये हुए (पुराणाः) पहिले पढ़ने के समय नवीन (ऋषयः) वेदार्थ जानने वाले विद्वान् ऋषि जन (जग्मुः) पहुंचे ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शास्त्र वेत्ता विद्वान् जन दोषों को खोके धर्म आदि अच्छे गुणों का ग्रहण कर ब्रह्म को प्राप्त हो के आनन्द युक्त होते हैं वैसे उन को पाकर मनुष्यों को भी सुखी होना चाहिये ॥ ५२ ॥

इन्दुरित्यस्य गुणः शेष ऋषिः । इन्दुर्देवता । आर्षी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो
भुरण्युः । महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्ते
अस्तु मां हिंसीः ॥ ५३ ॥

इन्दुः । दक्षः । श्येनः । ऋतावैत्यृतऽवा । हि-
रण्यपक्षऽइति हिरण्यऽपक्षः । शकुनः । भुरण्युः ।
महान् । सधस्थइति सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तः ।
ऽनिसत्तइति निऽसत्तः । नमः । ते । अस्तु । मा ।
मां । हिंसीः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) चन्द्रइव आर्द्रस्वभावः (दक्षः) बलचा-
तुर्य युक्तः (श्येनः) श्येन इव पराक्रमी (ऋतावा) ऋतस्य सत्यस्य

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६७७

सम्बन्धो विद्यते यस्य सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । सुपां सुलु-
गिति डादेशः (हिरण्यपक्षः) हिरण्यस्य सुवर्णस्य पक्षः परिग्रहो
यस्य सः (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) भर्ता (महान्)
(सधस्थे) सह स्थाने (ध्रुवः) निश्चलः (आ) समन्तात्
(निषत्तः) नितरां स्थितः (नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम्
(अस्तु) (मा) माम् (मा) निषेधे (हिंसीः) ताडये ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् सभेश सभेश यस्त्वमिन्दुर्दक्षः श्येन ऋ-
तावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान् सधस्थ आनिषत्तो ध्रुवः
सन्मा मा हिंसीसीस्तस्मै तेऽस्माकं नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इह जगति विद्वांसः स्थिरा
भूत्वा सर्वान् विद्यार्थिनः सुशिक्षितान् कुर्यु र्यतस्ते हिंसका न
भवेयुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् सभापति जो आप (इन्दुः) चन्द्रमा के समान
शीतल स्वभाव सहित (दक्षः) बल चतुराई युक्त (श्येनः) बाज के समान परा-
क्रमी (ऋतावा) जिन का सत्य का सम्बन्ध विद्यमान है (हिरण्यपक्षः) और
सुवर्ण के लाभ वाले (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) सब के पालने वाले (महान्)
सब से बड़े (सधस्थे) दूसरे के साथ स्थान में (आ, निषत्तः) निरन्तर स्थित (ध्रुवः)
निश्चल हुए (मा) मुझे (मा) मत (हिंसीः) मारो उन (ते) आप के लिये ह-
मारा (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—इस संसार में विद्वान् जन स्थिर हो-
कर सब विद्यार्थियों को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिस से वे हिंसा करने वाले
न हों ॥ ५३ ॥

दिव इत्यस्य गालव ऋषिः । इन्दुर्देवता ।

भुरिगार्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

किं भूतो जनो दीर्घायुर्भवतीत्युपदिश्यते ॥

कैसा मनुष्य दीर्घ जीवी होता है इस वि० ॥

दिवो मूर्द्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीना-
म । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः । ऊ-
र्क् । अपाम् । ओषधीनाम् । विश्वायुरिति विश्व-
ऽआयुः । शर्म । सप्रथाऽइति सप्रथाः । नमः ।
पथे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(दिवः) प्रकाशस्य (मूर्द्धा) शिरइव वर्त्तमानः
(असि) (पृथिव्याः) (नाभिः) बन्धनमिव (ऊर्क्) रसः
(अपाम्) जलानाम् (ओषधीनाम्) (विश्वायुः) पूर्णायुः
(शर्म) शरणम् (सप्रथाः) प्रथसा प्रख्यया सह वर्त्तमानः (न-
मः) अन्नम् (पथे) मार्गीय ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं दिवो मूर्द्धा पृथिव्या नाभिरपा-
मोषधीनामूर्गिव विश्वायुः सप्रथा असि स त्वं पथे नमः शर्म च
प्राप्नुहि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो मनुष्यो न्यायवान् क्षमावान्-
 औषधसेवी युक्ताहारविहारो जितेन्द्रियो भवति स शतायुर्जा-
 यते ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो आप (दिवः) प्रकाश अर्थात् प्रताप के (मूर्द्धा)
 शिर के समान (पृथिव्याः) पृथिवी के (नामिः) बन्धन के समान (अपाम्) जलों
 और (औषधीनाम्) औषधियों के (ऊर्क्) रस के समान (विश्वायुः) पूर्ण सौ
 वर्ष जीने वाले और (सप्रथाः) कीर्ति युक्त (असि) हैं सो आप (पथे) सन्मार्ग
 के लिये (नमः) अन्न (रश्मि) शरण और सुख को प्राप्त होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य न्यायवान् सहनशील औषध
 का सेवन करने और आहार विहार से यथा योग्य रहने वाला इन्द्रियों को बश में
 रखता है वह सौ वर्ष की अवस्थावाला होता है ॥ ५४ ॥

विश्वस्येत्यस्य गालव ऋषिः । इन्दुर्देवता । आर्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विश्वस्य मूर्द्धन्नधिं तिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते ह-
 दयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त । दिवस्पुर्जन्याद-
 न्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

विश्वस्य । मूर्द्धन् । अधिं । तिष्ठसि । श्रितः ।
 समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्सु । आयुः । अपः ।
 दत्त । उदधिमित्युदधिम् । भिन्त । दिवः । पुर्ज-

न्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । ततः । नः । वृ-
ष्ट्या । अव ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) सर्वस्य जगतः (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि(अधि)
उपरि (तिष्ठसि) (श्रितः) (समुद्रे) अन्तरिक्षवद्व्याप्ते पर-
मेश्वरे (ते) तव (हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (आयुः) जीवनम्
(अपः) प्राणान् (दत्त) ददासि (उदधिम्) उदकधारकं सागरम्
(भिन्त) भिनत्सि (दिवः) प्रकाशात् (पर्जन्यात्) मेघात् (अन्त-
रिक्षात्) आकाशात् (पृथिव्याः) भूमेः (ततः) तस्मात् (नः)
(वृष्ट्या) (अव) रक्ष ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं विश्वस्य मूर्द्धन् श्रितः सूर्य इवा-
धितिष्ठसि यस्य ते समुद्रे हृदयमप्स्वायुरस्ति स त्वमपोदत्तोदाधिं
भिन्त यतः सूर्यो दिवोऽन्तरिक्षात्पर्जन्यात्पृथिव्या वृष्ट्या सर्वानवति
ततो नोऽस्मानव ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवत्सुखवर्षका
उत्तमाचारिणो भवन्ति ते सर्वान् सुखिनः कर्तुंशक्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो आप (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्द्धन्) शिर
पर (श्रितः) विराजमान सूर्यके समान (अधि, तिष्ठसि) अधिकार पाये हुए हैं जिन
(ते) आपका (समुद्रे) अन्तरिक्ष के तुल्य व्यापक परमेश्वर में (हृदयम्) मन
(अप्सु) प्राणों में (आयुः) जीवन है उन (अपः) प्राणों को (दत्त) देते हो
(उदधिम्) समुद्र का (भिन्त) भेदन करते हो जिसे सूर्य (दिवः) प्रकाश (अन्तरि-
क्षात्) आकाश (पर्जन्यात्) मेघ और (पृथिव्याः) भूमि से (वृष्ट्या) वर्षा के
योग से सब चराचर प्राणियों की रक्षा करता है (ततः) इस से अर्थात् सूर्य के
तुल्य (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान सुख वर्षाने और उत्तम आचरणों के करने हारे हैं वे सब को सुखी कर सकते हैं ॥ ५५ ॥

इष्टइत्यस्य गालव ऋषिः । यज्ञो देवता ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न
इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

इष्टः । यज्ञः । भृगुभिरिति भृगुऽभिः । आ-
शीर्दाऽ इत्याशीऽदाः । वसुभिरिति वसुऽभिः ।
तस्य । नः । इष्टस्य । प्रीतस्य । द्रविण । इह । आ ।
गमेः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इष्टः) कृतः (यज्ञः) यष्टुमर्हः (भृगुभिः)
परिपक्वविज्ञानैः (आशीर्दाः) य इच्छासिद्धिं ददाति (वसुभिः)
प्राथमकल्पिकैर्विहङ्गिः (तस्य) (नः) अस्माकम् (इष्टस्य)
(प्रीतस्य) कमनीयस्य (द्रविण) धनम् । अत्र सुषां सुलुगिति
विभक्तेर्लुक् (इह) संसारे (आ, गमेः) समन्ताद् गच्छ ।
वा च्छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति छत्वाभावः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे विहन् यो वसुभिर्भृगुभिराशीर्दा यज्ञ इष्टस्तस्ये-
ष्टस्य प्रीतस्य यज्ञस्य सकाशादिह त्वन्नो द्रविण आ गमेः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये विद्वद्भ्यः प्रयतन्ते त इह पुष्कलां श्रियमाप्नु-
वन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले (वसुभिः)
प्रथम कक्षा के विद्वानों ने (आशीर्दाः) इच्छासिद्धि को देने वाला (यज्ञः) यज्ञ
(इष्टः) किया है (तस्य) उस (इष्टस्य) किये हुए (प्रीतस्य) मनोहर यज्ञ
के सकाश से (इह) इस संसार में आप (नः) हम लोगों के (द्रविण) धन को
(आ, गमे) प्राप्त हूजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के तुल्य अच्छा यत्न करते हैं वे इस संसार में बहुत
धन को प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

इष्ट इत्यस्य गालव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी गायत्री छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टोऽग्निराहुतः पिपर्तु न इष्टं हविः । स्व-
गेदन्देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

इष्टः । अग्निः । आहुत इत्याहुतः । पिपर्तु । नः ।
इष्टम् । हविः । स्वगेति स्वऽगा । इदम् । देवेभ्यः ।
नमः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इष्टः) संस्कृत आहुतिभिर्बधितो वा (अग्निः)
समायध्यक्षो विद्वान् पावको वा (आहुतः) समन्तात् तर्पितो
हुनो वा (पिपर्तु) पालयतु पूरयतु वा (नः) अस्मानस्माकं वा

(इष्टम्) सुखं तत्साधनं वा (हविः) हविषा संस्कृतद्रव्येण ।
विभक्तिव्यत्ययः (स्वगा) यत्स्वान् गच्छति प्राप्नोति तत् स्वगा ।
अत्र विभक्तेः सुपां सुलुगित्याकारादेशः (इदम्) (देवेभ्यः) विद्-
द्भ्यः (नमः) अन्नं सत्कारो वा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हविराहुत इष्टोऽग्निर्न इष्टं पिपर्तु नः पिपर्तु
वा इदं स्वगा नमो देवेभ्योऽस्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरग्नौ यत् सुसंस्कृतं द्रव्यं हूयते यदिह बद्ध-
लकारि जायतेऽतस्तेन विद्वादीनां सत्कारः कर्तव्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—[हविः] संस्कार किये पदार्थों से [आहुतः] अच्छे प्रकार तृप्त
वा हवन किया [इष्टः] सत्कार किया वा आहुतियों से बढ़ाया हुआ [अ-
ग्निः] यह सभा आदि का अध्यक्ष विद्वान् वा अग्नि [नः] हमारे [इष्टम्] सुख
वा सुख के साधनों को [पिपर्तु] पूरा करे वा हमारी रक्षा करे [इदम्] यह [स्वगा]
अपने को प्राप्त होने वाला [नमः] अन्न वा सत्कार [देवेभ्यः] विद्वानों के लिये हो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्य अग्नि में अच्छे संस्कार से बनाये हुए जिस पदार्थ का
होम करते हैं सो इस संसार में बहुत अन्न का उत्पन्न करने वाला होता है इस का-
रण उस से विद्वान् आदि सत्पुरुषों का सत्कार करना चाहिये ॥ ५७ ॥

यदेत्यस्य विश्वकर्मा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वाद्दिष्ये सत्यनिर्णयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में सत्य का निर्णय यह वि० ॥

यदाकूतात्समसुस्त्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा तदनुप्रेतं सुकृतांमु लोकं यत्रऽऋषयो
जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

यत् । आकूतादित्याऽकूतात् । समसुं स्रोदिति
 सम्सुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । संभृतमि
 ति सम्संभृतम् । चक्षुषः । वा । तत् । अनुप्रेतैत्यनुः
 प्रेतं । सुकृतमिति सुकृतम् । ऊर्ध्वं । लोकम् । यत्र ।
 ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(यत्) (आकूतात्) उत्साहात् (समसुस्रोत्)
 सम्यक् प्राप्नुयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति शपः इलुः (हृदः) आ-
 त्मनः (वा) प्राणात् (मनसः) संकल्पविकल्पात्मकात् (वा)
 बुद्ध्यादेः (संभृतम्) सम्यग् धृतम् (चक्षुषः) प्रत्यक्षादेरिन्द्रि-
 योत्पन्नात् (वा) श्रोत्रादिभ्यः (तत्) (अनुप्रेत) आनुकूल्येन
 प्राप्नुत (सुकृतम्) मुमुक्षूणाम् (उ) (लोकम्) दर्शनसुख-
 संघातं मोक्षपदं वा (यत्र) यस्मिन् (ऋषयः) वेदविद्यापुरस्तरः
 परमयोगिनः (जग्मुः) गताः (प्रथमजाः) अस्मदादौ जाताः
 (पुराणाः) अस्मदपेक्षायां प्राचीनाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे सत्यासत्य जिज्ञासवो जना यूयं यदाकूताद्धृदो वा
 मनसो वा चक्षुषो वा संभृतमस्ति तत्समसुस्रोदतः प्रथमजाः पुराणा
 ऋषयो यत्र जग्मुस्तं सुकृतम् लोकमनुप्रेत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः सत्यासत्यनिर्णयं जिज्ञासेयुस्तदा य-
 ददीश्वरगुणकर्षस्वभावात्सृष्टिक्रमात्प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यः प्राप्ताचा-
 गदात्ममनोभ्यामनुकूलं स्यात्तत्तत्सत्यमितरदसत्यमिति निश्चिनुयुर्ष-
 एवं धर्मं परीक्ष्याचरन्ति तेऽतिसुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ५८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६८५

पदार्थः—हे सत्य असत्य का ज्ञान चाहते हुए मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो (आकृतात्) उत्साह (हृदः) आत्मा (वा) वा प्राण (मनसः) मन (वा) वा बुद्धि आदि तथा (चक्षुषः) नेत्रादि इन्द्रियों से उत्पन्न हुए प्रत्यक्षादि प्रमाणों से (वा) वा कान आदि इन्द्रियों से (संभृतम्) अच्छे प्रकार धारण किया अर्थात् निश्चय से ठीक जाना सुना देखा और अनुमान किया है (तत्) वह (समसुत्रोत्) अच्छे प्रकार प्राप्त हो इस कारण (प्रथमजाः) हम लोगों से पहिले उत्पन्न हुए (पुराणाः) हम से प्राचीन (ऋषयः) वेद विद्या के जानने वाले परम योगी ऋषि जन (यत्र) जहां (जग्मुः) पहुंचे उस (मुकृताम्) मुकृती मोक्ष चाहते हुए सज्जनों के (उ) ही (लोकम्) प्रत्यक्षमुखसमूह वा मोक्ष पद को (अनुप्रीत) अनुकूलतासे पहुंचो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य सत्य असत्य के निर्णय के जानने की चाहना करें तब जो १ ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से तथा सृष्टिक्रम प्रत्यक्ष आदि आठ प्रमाणों से अच्छे सज्जनों के आचार से आत्मा और मन के अनुकूल हो वह २ सत्य उस से भिन्न और झूठ है यह निश्चय करें जो ऐसे परीक्षा करके धर्म का आचरण करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५८ ॥

एतमित्यस्य प्रजापतिर्देवता । निचृदार्षी-

विष्टुप्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एत० संधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं
जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वोअत्र त० स्म
जानीत परमेव्योमन् ॥ ५९ ॥

एतम् । संधस्थेति संधस्थ । परि । ते । ददा-
मि । यम् । आवहादित्यावहात् । शेवधिमिति

शेवऽधिम् । जातवेदाऽइति जातऽवेदाः । अन्वाग-
न्तेत्यनुऽआऽगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः ।
वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योम-
न्निति विऽओमन् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(एतम्) पूर्वोक्तम् (सधस्थ) समानस्थान (परि)
सर्वतः (ते) तुभ्यम् (ददामि) (यम्) (आवहात्) समन्ता-
त्प्राप्नुयात् (शेवधिम्) शैवं सुखं धीयते यस्मिँस्तं निधिम् (जा-
तवेदाः) जातप्रज्ञो वेदार्थवित् (अन्वागन्ता) धर्ममन्वागच्छति
(यज्ञपतिः) यज्ञस्य पालकइव वर्त्तमानः (वः) युष्मभ्यम्
(अत्र) (तम्) (स्म) एव (जानीत) (परमे) प्रकृष्टे
(व्योमन्) व्योमन्याकाशे ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर जिज्ञासवो मनुष्या हे सधस्थ च जात-
वेदा यज्ञपतिर्य शेवधिमावहादेतमत्र परमे व्योमन् व्याप्तं परमात्मा-
नमहं ते यथा परिददाम्यन्वागन्ताऽहं यं वो युष्मभ्यमुपदिशानि स्म
तं यूयं विजानीत ॥ ५९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या विद्दनुकूलमाचरन्ति
ते सर्वव्यापिनमन्तर्यामिणमीश्वरं प्राप्तुमर्हन्ति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर के ज्ञान चाहने वाले मनुष्यो और हे (सधस्थ) समान-
स्थान वाले सज्जन (जातवेदाः) जिस को ज्ञान प्राप्त है वह वेदार्थ को जानने वाला
(यज्ञपतिः) यज्ञ की पालना करने वाले के समान वर्त्तमान पुरुष (यम्) जिस

(शेवधिम्) सुखनिधि परमेश्वर को (आवहात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे (एतम्) इस को (अत्र) इस (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त परमात्मा को मैं (ते) तेरे लिये जैसे (परि, ददामि) सब प्रकार से देता हूँ उपदेश करता हूँ (अन्वागन्ता) धर्म के अनुकूल चलने हारा मैं (वः) तुम सभी के लिये जिस परमेश्वर का (स्म) उपदेश करूँ (तम्) उस को तुम (जनीत) जानो ॥५९॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य विद्वानों के अनुकूल आचरण करते हैं वे सर्वव्यापी अन्तर्धामी परमेश्वर के पाने को योग्य होते हैं ॥ ५९ ॥

एतमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः

पुनस्सएव विषयउपदिश्यते ॥

फिर उसी वि० ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद-
रूपमस्य । यदागच्छात् पृथिभिर्देवयानैरिष्टापुर्ते कृ-
णवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्निति विऽश्रौ-
मन् । देवाः । सधस्थाऽइति सधऽस्थाः । विद ।
रूपम् । अस्य । यत् । आगच्छादित्याऽगच्छात् ।
पृथिभिरिति पृथिभिः । देवयानैरिति देवऽयानः ।
इष्टापुर्ते इतीष्टाऽपुर्ते । कृणवाथ । आविः ।
अस्मै ॥ ६० ॥

पदार्थः—(एतम्) परमात्मानम् (जानाथ) विजानीत ।
 लेट् प्रयोगोऽयम् (परमे) (व्योमन्) (देवाः) विद्वांसः (स-
 धस्थाः) सहस्थानाः (विद) बुद्धयध्वम् (रूपम्) सच्चिदान-
 न्दस्वरूपम् (अस्य) (यत्) (आगच्छात्) समन्तात् प्राप्नुयात् (प-
 धिभिः) मार्गैः (दैवयानैः) देवा धार्मिका विद्वांसो गच्छन्ति येषु
 तैः (इष्टापूर्ते) इष्टं श्रौतं कर्म च पूर्तं स्मार्तं कर्म च ते (कृ-
 णवाथ) कुरुथ (आविः) प्राकट्ये (अस्मै) परमात्मने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे सधस्था देवा यूयं परमे व्योमन् व्याप्तमेतं जा-
 नाथास्य रूपं विद यद्देवयानैः पथिभिरागच्छादस्मै परमात्मने इष्टा-
 पूर्ते आविः कृणवाथ ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या विद्वत्सङ्गयोगाभ्यास धर्माचारैः परमे-
 श्वरमवश्यं जानीयुर्नोचेदिष्टापूर्ते साधयितुं न कक्नुयुः । न च मुक्तिं
 प्राप्नुयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे (सधस्थाः) एकसाधस्थान वाले (देवाः) विद्वानो तुम (प-
 रमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त (एतम्) इस परमात्मा को (जा-
 नाथ) जानो (अस्य) और इस के व्यापक (रूपम्) सत्य चैतन्य मात्र आनन्द-
 मय स्वरूप को (विद) जानो (यत्) जिस सच्चिदानन्द लक्षण परमेश्वर को (दे-
 वयानैः) धार्मिक विद्वानों के (पथिभिः) मार्गों से पुरुष (आगच्छात्) अच्छे
 प्रकार प्राप्त होवे (अस्मै) इस परमेश्वर के लिये (इष्टापूर्ते) वेदोक्त यज्ञादि
 कर्म और उस के साधक स्मार्त कर्म को (आविः) प्रकाशित (कृणवाथ) किया
 करो ॥ ६० ॥

भावार्थः—एव मनुष्य विद्वानों के सङ्ग योगाभ्यास और धर्म के आचरण से
 परमेश्वर को अवश्य जानें ऐसा न करें तो यज्ञ आदि श्रौत स्मार्त कर्मों को नहीं सिद्ध
 करा सकें और न मुक्ति पा सकें ॥ ६० ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य गालव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्सएव विषयः प्रोच्यते

फिर वही विषय कहा जाता है ॥

उद्बुध्यस्वाग्नेप्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते स-
ॐसृजेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्
विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् ।
इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् ।
च । अस्मिन् । सधस्थइति सधस्थे । अधि ।
उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यज-
मानः । च । सीदत ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उत्) ऊर्ध्वम् (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
आग्निरिव वर्त्तमान पुरुष (प्रति) (जागृहि) यजमानं प्रबोध-
याविद्यानिद्रां पृथक्कृत्य विद्यायां जागरूकं कुरु (त्वम्) (इ-
ष्टापूर्ते) इष्टं च पूर्तं च ते (सम्) संसर्गे (सृजेथाम्) नि-
ष्पादयेताम् (अयम्) ब्रह्मविद्योपदेष्टा (च) (अस्मिन्)
(सधस्थे) सह स्थाने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) उत्तमासने
(विश्वे) समग्राः (देवाः) विद्यायाः कामयितारः (यजमानः)
विद्या प्रदाता यज्ञकर्त्ता (च) (सीदत) तिष्ठत ॥ ६१ ॥

१६६०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व प्रति जागृहि त्वंचायं इ-
ष्टा पूर्ते संसृजेथां हे विश्वेदेवा कृतेष्टापूर्तो यजमानश्च यूयं सध-
स्थेऽस्मिन्नुत्तरस्मिन्नाधि सीदत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—ये सचेतना धिमन्तो विद्यार्थिनः स्युस्तेऽध्यापकैः
सम्पगध्यापनीयाः स्युर्ये विद्याभीप्सवोऽध्यापकानुकूलाचरणाः स्युर्ये
च तदधीना अध्यापकास्ते परस्परं प्रीत्या सततं विद्योन्नतिं कुर्युर्ये-
ऽतोऽन्ये प्रशस्ता विद्वांसः स्युस्तएतेषां सततं परीक्षां कुर्युर्यत एते
विद्यावर्द्धने सततं प्रयतेरस्तथात्विग्यजमानादयोभवेयुः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान ऋत्विक् पुरुष (स्वम्)
तू (उद्बुध्यस्व) उठ प्रबोध को प्राप्त हो (प्रति, जागृहि) यजमान को अविद्यारूप-
निद्रा से जूड़ा के विद्या में चेतन कर तू (च) और (अयम्) यह ब्रह्मविद्या का
उपदेश करने हारा यजमान दोनों (इष्टापूर्ते) यज्ञसिद्धि कर्म और उस की सामग्री
को (संसृजेथाम्) उत्पन्न करो हे (विश्वे) समग्र (देवाः) विद्वानो (च) और
(यजमानः) विद्या देने तथा यज्ञ करने हारे यजमान तुम सब (अस्मिन्) इस (स-
धस्थे) एक साथ के स्थान में (उत्तरस्मिन्) उत्तम आसन (अधि, सीदत) पर
बैठो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो चैतन्य और बुद्धिमान् विद्यार्थी हों वे पढ़ाने वालों को अच्छे
प्रकार पढ़ाने चाहिये जो विद्या की इच्छा से पढ़ाने हारों के अनुकूल आचरण करने
वाले हों और जो उन के अनुकूल पढ़ाने हारे हों वे परस्पर प्रीति से निरन्तर
विद्याओं की बढ़ती करें और जो इन पढ़ने पढ़ाने हारों से पृथक् उत्तम विद्वान् हों वे
इन विद्यार्थियों की सदा परीक्षा किया करें जिस से ये अध्यापक और विद्यार्थी
लोग विद्याओं की बढ़ती करने में निरन्तर प्रयत्न किया करें वैसे ऋत्विज् यजमान
और सम्परीक्षक विद्वान् लोग यज्ञ की उन्नति किया करें ॥ ६१ ॥

येनेत्यस्यदेवश्रव देववातादृषी । विश्वकर्माग्निर्वा देवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सएव विषयः प्रकाशयते ॥

फिर उसी वि०

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं
यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववे-
दसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(येन) अध्यापनेन (वहसि) प्राप्नोषि (सह-
स्रम्) असंख्यमतुलं बोधम् (येन) अध्ययनेन (अग्ने) अध्या-
पकाध्येतुर्वा (सर्ववेदसम्) सर्वे वेदसो वेदा विज्ञायन्ते यस्मिँ-
स्तम् (तेन) (इमम्) वक्ष्यमाणम् (यज्ञम्) अध्ययनाध्याप-
नाख्यम् (नः) अस्मान् (नय) प्राप्नुहि प्रापय वा (स्वः)
सुखम् (देवेषु) दिव्येषु गुणेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुम्
प्राप्नुम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं येन सहस्रं सर्ववेदसं वहसि प्राप्नोषि
येन च प्रापयसि तेनेमं यज्ञं नो देवेषु स्वर्गन्तवे नय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणनिष्कपटत्वाभ्यां विद्यां प्रयच्छन्ति
गृह्णन्ति च तएव सुखभागिनो भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पढ़ने वा पढ़ाने वाले पुरुष तू (येन) जिस पढ़ाने से (सहस्रम्) हजारों प्रकार के अतुल बोध को (सर्ववेदसम्) कि जिस में सब वेद जाने जाते हैं उस को (वहसि) प्राप्त होता और (येन) जिस पढ़ने से दूसरों को प्राप्त कराता है (तेन) उस से (इयम्) इस (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ को (नः) हम लोगों को (देवेषु) दिव्य गुण वा विद्वानों में (स्वर्गन्तवे) सुख के प्राप्त होने के लिये (नय) पहुंचा ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो धर्म के आचरण और निष्कपटता से विद्या देते और ग्रहण करते हैं वे ही सुख के भागी होते हैं ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः क्रियायज्ञः कथं साधनीय इत्युपादिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्रियायज्ञ कैसे सिद्ध करना चाहिये यह वि० ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्त्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

प्रस्तरेणोति प्रस्तरेण परिधिनेति परिधिना ।
स्त्रुचा । वेद्या । च । बर्हिषा । ऋचा । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(प्रस्तरेण) आसनेन (परिधिना) यः परितः सर्वतोऽधीते तेन (स्त्रुचा) येन यज्ञः साध्यते (वेद्या) यस्यां हूयते तथा (च) (बर्हिषा) उत्तमेन कर्मणा (ऋचा) स्तुत्या

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१६६३

ऋग्वेदादिना वा (इमम्) पदार्थमयम् (यज्ञम्) अग्निहोत्रा-
दिकम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः) सांसारिकं सुखम्
(देवेषु) दिव्येषु पदार्थेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे विद्वत्स्वं वेद्यां सुचा बर्हिषा प्रस्तरेण परिधिर्नर्चा
चेमं यज्ञं देवेषु गन्तवे स्वर्गो नय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्मेण प्राप्तैर्द्रव्यैर्वेदरीत्या च साङ्गोपाङ्गं
यज्ञं साधुवन्ति ते सर्वप्राण्युपकारिणो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप (वेद्या) जिस में होम किया जाता है उस वेदी
तथा (सुचा) होम ने का साधन (बर्हिषा) उत्तम क्रिया (प्रस्तरेण) आसन (प-
रिधिना) जो सब ओर धारण किया जाय उस यजुर्वेद (च) तथा (ऋचा) स्तुति
वा ऋग्वेद आदि से (इमम्) इस पदार्थमय अर्थात् जिस में उत्तम भोजनों के योग्य
पदार्थ होमे जाते हैं उस (यज्ञम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञ को (देवेषु) दिव्यपदार्थ
वा विद्वानों में (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (स्वः) संसारसंबन्धी सुख (नः) हम
लोगों को (नय) पहुंचाओ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्म से पाये हुए पदार्थों तथा वेद की रीति से साङ्गो-
पाङ्ग यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे सब प्राणियों के उपकारी होते हैं ॥ ६३ ॥

यद्वत्तमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः ।
तद्ग्निरवै श्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमिति पराऽदान-
म् । यत् । पूर्तम् । याः । च । दक्षिणाः । तत् ।
अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वऽकर्मणः । स्वः ।
देवेषु । नः । दधत् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यत्) (दत्तम्) (सुपात्रेभ्यः समर्पितम् (यत्)
(परादानम्) परेभ्य आदानम् (यत्) (पूर्तम्) पूर्णा सामग्रीम्
(याः) (च) (दक्षिणाः) कर्मानुसारेण दानानि (तत्)
(अग्निः) पावकइव गृहस्थो विद्वान् (वैश्वकर्मणः) विश्वानि
समग्राणि कर्माणि यस्य स एव (स्वः) ऐन्द्रियं सुखम् (देवेषु)
दिव्येषु धर्मेषु व्यवहारेषु (नः) अस्मान् (दधत्) दधातु ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ त्वया यद्वत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च
दक्षिणा दीयन्ते तत्स्वश्च वैश्वकर्मणोऽग्निरिव भवान् देवेषु नो
दधत् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये याश्च गृहाश्रमं चिकीर्षेयुस्ते पुरुषास्ताः स्त्रिय-
श्च विवाहात् प्राक् प्रागल्भ्यादि सामग्रीं कृत्वैव युवावस्थायां स्वयं-
वरं विवाहं कृत्वा धर्मेण दानादानमानादिव्यवहारं कुर्युः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ विद्वन् आप ने (यत्) जो (दत्तम्) अच्छे धर्मा-
त्माओं को दिया वा (यत्) जो (परादानम्) और से लिया वा (यत्) जो (पू-
र्तम्) पूर्ण सामग्री (याश्च) और जो कर्म के अनुसार (दक्षिणाः) दक्षिणा दी
जाती है (तत्) उम् सब (स्वः) इन्द्रियों के सुख को (वैश्वकर्मणः) जिस के
समग्र कर्म विद्यमान हैं उस (अग्निः) अग्नि के समान गृहस्थ विद्वान् आप (देवेषु)
दिव्य धर्मसंबन्धी व्यवहारों में (नः) हम लोगों को (दधत्) स्थापन करें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष और जो स्त्री गृहाश्रम किया चाहें वे विवाह से पूर्व प्रगल्भता अर्थात् अपने में बल पराक्रम परिपूर्णता आदि सामग्री कर ही के युवावस्था में स्वयंवरविधि के अनुकूल विवाह कर धर्म से दान आदान मान सम्मान आदि व्यवहारों को करें ॥ ६४ ॥

यत्र धारा इत्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि०

यत्र धारा अनपेता मधोघृतस्य च याः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

यत्र । धाराः । अनपेताऽइत्यनपेताः । मधोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वकर्मणः । स्वः । देवेषु । नः दधत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यज्ञे (धाराः) प्रवाहाः (अनपेताः) नापेताः पृथग्भूताः (मधोः) मधुरगुणान्वितस्य द्रव्यस्य (घृतस्य) आज्यस्य (च) (याः) (तत्) ताभिः (अग्निः) पावकः (वैश्वकर्मणः) विश्वान्यखिलानि कर्माणि यस्मात् स एव (स्वः) सुखम् (देवेषु) दिव्येषु व्यवहारेषु (नः) अस्मभ्यम् (दधत्) दधाति । दधातेर्लेटो रूपम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यत्र मधोर्घृतस्य च या अनपेता धारा विद्वद्भिः
क्रियन्ते तद्वैश्वकर्मणोऽग्निर्नो देवेषु स्वर्दधत् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वेद्यादिकं निर्माय सुगन्धिमिष्टादियुक्तं
बहुघृतमग्नौ जुहति ते सर्वान् रोगान्निहत्यानुलं सुखं जनयन्ति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस यज्ञ में (मधोः) मधुरादि गुण युक्त सुगन्धित
द्रव्यों (च) और (घृतस्य) घृत के (याः) जिन (अनपेताः) संयुक्त (धाराः)
प्रवाहों को विद्वाम् लोग करते हैं (तत्) उन धाराओं से (वैश्वकर्मणः) सब कर्म
होने का निमित्त (अग्निः) अग्नि (नः) हमारे लिये (देवेषु) दिव्य व्यवहारों में
(स्वः) सुख को (दधत्) धारण करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वेदि आदि को बना के सुगन्ध और मिष्टादि युक्त
बहुत घृत को अग्नि में हवन करते हैं वे सब रोगों का निवारण कर के अतुल सुख
को उत्पन्न करते हैं ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मीत्यस्य देवश्रवो देववातावृषी । अग्निर्देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

यज्ञेन किं जायत इत्याह ॥

यज्ञ से क्या होता है इस वि० ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवैदा घृतं मे चक्षुर-
मृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो-
घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवैदा इति
जातवैदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे ।

आसन् । अर्कः । त्रिधातुरिति त्रिधातुः । रजसः ।
 विमान इति विमानः । अजस्रः । धर्मः । हविः ।
 अस्मि । नाम ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकइव (अस्मि) (जन्मना) प्रा-
 दुर्भावेन (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते सः (घृतम्) आज्यम्
 (मे) मद्यम् (चक्षुः) दर्शकं प्रकाशकम् (अमृतम्) अमृतात्मकं
 भोज्यं वस्तु (मे) मम (आसन्) आस्ये (अर्कः) सर्वान्
 प्राणिनोऽर्चन्ति येन सः (त्रिधातुः) त्रयो धातवो यस्मिन् सः (र-
 जसः) लोकसमूहस्य (विमानः) विमानयानमिव धर्ता (अजस्रः)
 अजस्रं गमनं विद्यते यस्य सः । अतार्शः आदिभ्योऽजित्यच् (धर्मः)
 जिघ्रति येन सः प्रकाशइव यज्ञः (हविः) होतव्यं द्रव्यम् (अस्मि)
 (नाम) ख्यातिः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अहं जन्मना जातवेदा अग्निरिवास्मि यथाऽग्नेर्घृतं
 चक्षुरस्ति तथा मेऽस्तु यथा पावके संस्कृतं हविर्हुतं सदमृतं जायते
 तथा म आसन् मुखेऽस्तु यथा त्रिधातूरजसो विमानोऽजस्रो धर्मो-
 ऽर्को यस्य नाम संशोधितं हविश्चास्ति तथाऽहमस्मि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निर्हुतं हविर्वायौ प्रसार्य
 दुर्गन्धं निवार्य सुगन्धं प्रकटय्य रोगान् समूलघातं निहत्य सर्वान्
 प्राणिनः सुखयति तथैव मनुष्यैर्भवितव्यम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—मैं (जन्मना) जन्म से (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मि) हूँ जैसे अग्नि का (धृतम्) घृतादि (चक्षुः) प्रकाशक है वैसे (मे) मेरे लिये हो, जैसे अग्नि में अच्छे प्रकार संस्कार किया (हविः) हवन करने योग्य द्रव्य होमा हुआ (अमृतम्) सर्व रोग नाशक आनन्दप्रद होता है वैसे (मे) मेरे (आसन्) मुख में प्राप्त हो जैसे (त्रिधातुः) सत्त्व रज और तमोगुण तत्त्व जिस में है उस (रजसः) लोक लोकान्तर को (विमानः) विमान यान के समान धारण करता (अजस्रः) निरन्तर गमनशील (वर्मः) प्रकाश के समान यज्ञ कि जिस से सुगन्ध का ग्रहण होता है (अर्कः) जो सत्कार का साधन जिस का (नाम) प्रसिद्ध होना अच्छे प्रकार शोभा हुआ हवन करने योग्य पदार्थ है वैसे मैं (अस्मि) हूँ ॥६६॥

भावार्थः—इस मन्त्र में चाचकलु०—अग्नि होम किये हुये पदार्थ को वायु में फैला कर दुर्गन्ध का निवारण सुगन्ध की प्रकटता और रोगों को निर्मूल नष्ट कर के सब प्राणियों को सुखी कर्ता है वैसे ही सब मनुष्यों को होना योग्य है ॥ ६६ ॥

ऋचोनामेत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । अग्निर्देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथर्गादिवेदाध्ययनेन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

अब ऋग्वेद आदि को पढ़के क्या करना चाहिये इस वि० ॥

ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामानि
नामास्मि + ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथि-
व्यामधि।तेषामसित्वमुत्तमः प्रनोजीवातवेसुव ॥६७॥

ऋचः । नाम । अस्मि । यजूंषि । नाम । अ-
स्मि । सामानि । नाम । अस्मि । ये । अग्नयः ।
पाञ्चजन्या इति पाञ्चजन्याः । अस्याम् । पृथि-
व्याम् । अधि । तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तमः ।
त्युत्तमः । प्र । नः । जीवातवे । सुव ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ऋचः) ऋग्वेदश्रुतयः (नाम) प्रसिद्धौ (अ-
स्मि) भवामि (यजूंषि) यजुर्मन्त्राः (नाम) (अस्मि)
(सामानि) सामवेदमन्त्रगानानि (नाम) (अस्मि) (ये)
(अग्नयः) आहवनीयादयः पावकाः (पाञ्चजन्याः) पञ्चजनेभ्यो
हिताः । पञ्चजना इति मनुष्यना० निघं० २ । ३ (अस्याम्)
(पृथिव्याम्) (अधि) उपरि (तेषाम्) (असि) (त्वम्)
(उत्तमः) (प्र) (नः) अस्माकम् (जीवातवे) जीवनाय
(सुव) प्रेरय ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् योऽहमृचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि
सामानि नामास्मि तस्मान्मत्तो वेदविद्यां गृहाण । येऽस्यां पृथिव्यां
पाञ्चजन्या अग्नयोऽधिषन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि स त्वं नो
जीवातवे शुभकर्मसु प्रसुव ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ऋग्वेदमधीते स ऋग्वेदी यो यजुर्वेद-
मधीते स यजुर्वेदी यः सामवेदमधीते स सामवेदी योऽथर्ववेदं चा-
धीते सोऽथर्ववेदी यो हौवेदावधीते स हिवेदी यस्मान् वेदानधीते
स त्रिवेदी यश्चतुरो वेदानधीते स चतुर्वेदी यश्च कमपि वेदं नाऽ-

२०००

अष्टादशोऽध्यायः ॥

धीते स कामपि संज्ञां न लभते ये वेदविदस्तेऽग्निहोत्रादियज्ञैः स-
र्वहितं सम्पादयेयुर्यत उत्तमा कीर्तिः स्यात् सर्वे प्राणिनो दी-
र्घायुषश्च भवेयुः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो मैं (अचः) ऋचाओं की (नाम) प्रसिद्ध करता
(अस्मि) हूं (यजुषि) यजुर्वेद की (नाम) प्रख्यातिकर्त्ता (अस्मि) हूं (सामानि)
सामवेद के मन्त्र गान का (नाम) प्रकाशकर्त्ता (अस्मि) हूं उस मुझ से वेदविद्या
का ग्रहण कर (ये) जो (अस्याम्) इस (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पाञ्चजन्याः)
मनुष्यों के हितकारी (अग्नयः) अग्नि (अधि) सर्वोपरि हैं (तेषाम्) उन के मध्य
(त्वम्) तू (उत्तमः) श्रेष्ठतम (असि) है सो तू (नः) हमारे (जीवातवे)
जीवन के लिये सत्कर्मों में (प्र, सुव) प्रेरणा कर ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ऋग्वेद को पढ़ते वे ऋग्वेदी जो यजुर्वेद को पढ़ते
वे यजुर्वेदी जो साम वेद को पढ़ते वे सामवेदी और जो अथर्व वेद को पढ़ते हैं
वे अथर्व वेदी जो दो वेदों को पढ़ते वे द्विवेदी जो तीन वेदों को पढ़ते वे त्रिवेदी
और जो चार वेदों को पढ़ते हैं वे चतुर्वेदी जो किसी वेद को नहीं पढ़ते वे किसी सं-
ज्ञा को प्राप्त नहीं होते जो वेदवित् होंवे अग्निहोत्रादि यज्ञों से सब मनुष्यों के हित
को सिद्ध करें जिस से उन की उत्तम कीर्ति होवे और सब प्राणी दीर्घायु होंवे ॥ ६७ ॥

वात्रिहत्यायेत्यस्य इन्द्र ऋषिः । अग्निर्देवता ॥

निचृद्गायत्री छन्दः ॥ षड्जः स्वरः ॥

सेनाध्यक्षः कथं विजयी भवेदित्याह ॥

सेनाध्यक्ष कैसे विजयी हो इस वि० ॥

वात्रिहत्याय शर्वसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र
त्वा वर्तयामसि ॥ ६८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२००१

वार्त्तहत्यायेति वार्त्तऽहत्याय । शवसे । पृतनाषा-
ह्याय । पृतनासह्यायेति पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(वार्त्तहत्याय) विरुद्धभावेन वर्त्ततेऽसौ वृत्रः वृत्र-
एव वार्त्तः । वार्त्तस्य वर्त्तमानस्य शत्रोर्हत्या हननं तत्र साधुस्तस्मै
(शवसे) बलाय (पृतनाषाह्याय) ये मनुष्या पृतनाः सहन्ते
ते पृतनासाहस्तेषु साधवे । (च) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त से-
नेश (त्वा) त्वाम् (आ) समन्तात् (वर्त्तयामसि) प्र-
वर्त्तयामः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा वयं वार्त्तहत्याय शवसे पृतनाषा-
ह्याय तेनान्येन योग्यसाधनेन च त्वाऽऽवर्त्तयामसि तथा त्वं
वर्त्तस्व ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्वान् सूर्यो मेघमिव शत्रून्
हन्तुं शूरवीरसेनां सत्करोति स सततम् विजयी भवति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त सेनापते जैसे हम लोग (वार्त्तहत्याय)
विरुद्ध भाव से वर्त्तमान शत्रु के मारने में जो कुशल (शवसे) उत्तम बल (पृतना-
साह्याय) जिस से शत्रुसेना का बल सहन किया जाय उस से (च) और अन्य
योग्य साधनों से युक्त (त्वा) तुझ को (आ, वर्त्तयामसि) चारों ओर से यथायोग्य
वर्त्तया करें वैसे तू यथायोग्य वर्त्ताकर ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विद्वान् जैसे सूर्य मेघ को वैसे
शत्रुओं के मारने को शूरवीरों की सेना का सत्कार कर्त्ता है वह सदा विजयी
होता है ॥ ६८ ॥

सहदानुमित्यस्मेन्द्रविश्वामित्रावृषी । इन्द्रो देवता ।

आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथम्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

सहदानुम्पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिणक्
कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र
तवसां जघन्थ ॥ ६९ ॥

सहदानुमिति सहदानुम् । पुरुहूतेतिपुरुहूत ।
क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ।
कुणारुम् । अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् ।
अपादम् । इन्द्र । तवसां । जघन्थ ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(सहदानुम्) यः सहैव ददाति तम् (पुरुहूत)
बहुभिस्सज्जनैः सत्कृत (क्षियन्तम्) गच्छन्तम् (अहस्तम्)
अविद्यमानौ हस्तौ यस्य तम् (इन्द्र) शत्रुविदारक सेनेश (सम्)
(पिणक्) पिनष्टि (कुणारुम्) शब्दयन्तम् । अत्र “क्का शब्द”
इत्यस्माद्धातोरौणादिक आरुः प्रत्ययः (अभि) (वृत्रम्)
मेघमिव (वर्द्धमानम्) (पियारुम्) पानकारकम् (अपादम्)
पादोन्द्रियरहितम् (इन्द्र) समेश (तवसा) बलेन । तव इति
बलना० निघं० २ । १ (जघन्थ) जहि ॥ ६९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२००३

अन्वयः—हे पुरुहूतेन्द्र यथा सूर्यः सहदानुं क्षियन्तं कुणारुमहस्तं पियारुमपादमभिवर्द्धमानं वृत्रं सम्पिणक् तथा हे इन्द्र शत्रूँस्तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवत्प्रतापिनो भवन्ति तेऽजातशत्रवो जायन्ते ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुत विद्वानों से सत्कार को प्राप्त (इन्द्र) शत्रुओं को नष्ट करने हारे सेनापति जैसे सूर्य (सहदानुम्) साथ देने हारे (क्षियन्तम्) आकाश में निवास करने (कुणारुम्) शब्द करने वाले (अहस्तम्) हस्त से रहित (पियारुम्) पान करने हारे (अपादम्) पादेन्द्रियरहित (अभि, वर्द्धमानम्) सब ओर से बढ़े हुए (वृत्रम्) मेघ को (सं, पिणक्) अच्छे प्रकार चूर्णीभूत करता है वैसे हे (इन्द्र) सभापति आप शत्रुओं को (तवसा) बल से (जघन्थ) मारा करो ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान प्रतापयुक्त होते हैं वे शत्रुरहित होते हैं ॥ ६९ ॥

विनइत्यस्य शास ऋषिः । इन्द्रो देवता ॥

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सेनापतिः कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

अब सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
योऽत्रस्माँ २ ॥ अभिदासत्यधरं गमय तमः ॥ ७० ॥
वि नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छः ।

२००४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पृतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्याभि-
दासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(वि) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेनेश (मृधः)
मर्धन्त्याद्रीभवन्ति येषु तान् संग्रामान् । मृधइति संग्रामना०
निर्घ० २ । १७ (जहि) (नीचा) न्यग्भूतान्मरान् । अत्र सुपां-
सुलुगित्याकारः (यच्छ) निगृहणीहि (पृतन्यतः) आत्मनः पृ-
तनां सेनामिच्छतः (यः) विरोधी (अस्मान्) (अभिदास-
ति) अभिमुखेनोपक्षयति (अधरम्) अधोगतिम् (गमय)
प्रापय । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (तमः) अन्धकारं का-
रागृहम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मृधो वि जहि पृतन्यतो नः शत्रू
नीचा यच्छः योऽस्मानभिदासति तमधरं तमो गमय ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनेशेन संग्रामा जेतव्यास्तेन नीचकर्मकारिणां नि-
ग्रहः कर्तव्यो राजप्रजाविरोधकारयिता भृशदण्डनीयश्च ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम बलयुक्त सेना के पति तू (मृधः) संग्रामों को
(वि, जहि) विशेष कर के जीत (पृतन्यतः) सेना युक्त (नः) हमारे अन्तुओं
को (नीचा) नीचगति को (यच्छ) प्राप्त कर (यः) जो (अस्मान्) हम को
(अभिदासति) नष्ट करने की इच्छा करता है उस को (अधरम्) अधोगतिरूप
(तमः) अन्धकार को (गमय) प्राप्त कर ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनापति को योग्य है कि संग्रामों को जीते उस विजयकारक
संग्राम से नीचकर्म करने वालों का निरोध करे राजा प्रजा में विरोध कराने वाले को अ-
त्यन्त दण्ड देवे ॥ ७० ॥

मृगोनेत्यस्य जय ऋषिः । इन्द्रो देवता । आर्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजजनैः कीदृशैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

राथपुरुषों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ
जगन्था परस्याः । सृकम् सञ्शायं पविमिन्द्र
तिग्मं वि शत्रून्ताडि विमृषो नुदस्व ॥ ७१ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचर इति कुचरः । गि-
रिष्ठाः । गिरिस्था इति गिरिस्थाः । परावतः ।
आ । जगन्थ । परस्याः । सृकम् । सञ्शयेति
समञ्शायं पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् ।
ताडि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(मृगः) मृगेन्द्रः सिंहः (न) इव (भीमः)
विभेत्तस्मात् सः (कुचरः) यः कुत्सितां गतिं चरति सः (गिरिष्ठाः)
यो गिरौ तिष्ठति सः (परावतः) दूरदेशात् (आ) समन्तात्
(जगन्थ) गच्छ । अत्र पुरुषव्यत्ययः । अन्येषामपीति दीर्घश्च
(परस्याः) शत्रूणां सेनाया उपरि (सृकम्) वज्रतुल्यं शस्त्रम् ।
सृकइति वज्रना० निघं० २ । २० (संशाय) सम्यक् सूक्ष्मव-
लान् कृत्वा (पविम्) पुनातु दुष्टान् दण्डयित्वा येन तम् (इन्द्र)
सेनाध्यक्ष (तिग्मम्) तीक्ष्णी कृतम् (वि) (शत्रून्) (ताडि)
आजहि (वि) (मृधः) (नुदस्व) ॥ ७१ ॥

२००६

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे इन्द्रः त्वं कुचरो गिरिष्ठा भीमो मृगो न परा-
वत आजगन्ध परस्यास्तिग्मं पविं सृकं संशाय शत्रून् विताडि
मृधो विनुदस्व च ॥ ७१ ॥

भावार्थः—ये सेनापुरुषाः सिंहवत् पराक्रम्य तीक्ष्णैः शस्त्रैः
शत्रुसेनाङ्गानि च्छित्त्वा संग्रामान् विजयन्ते तेऽतुलां प्रशंसां प्रा-
प्नुवन्ति नेतरे क्षुद्राशया भीरवः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनाओं के पति तू (कुचरः) कुटिल चाल चलता
(गिरिष्ठाः) पर्वतों में रहता (भीमः) भयंकर (मृगः) सिंह के (न) समान
(परावतः) दूर देशस्थ शत्रुओं को (आ, जगन्ध) चारों ओर से घेरे (परस्याः)
शत्रु की सेना पर (तिग्मम्) अतितीव्र (पविम्) दुष्टों को दण्ड से पवित्र करने
हारे (सृकम्) बज्र के तुल्य शस्त्र को (संशाय) सम्यक् तीव्र करके (शत्रून्)
शत्रुओं को (वि, ताडि) ताड़ित कर और (मृधः) संग्रामों को (वि, नुदस्व)
जीत कर अच्छे कर्मों में प्रेरित कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—जो सेना के पुरुष सिंह के समान पराक्रम कर तक्षिण शस्त्रों से
शत्रुओं के सेनाओं का छेदन कर संग्रामों को जीतते हैं वे अतुल प्रशंसा को प्राप्त
होते हैं इतर क्षुद्राशय मनुष्य विजय सुख को प्राप्त कभी नहीं हो सकते ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वैश्वानरो न ऊतयऽआ प्र यातु परावतः । अ-

ग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । प-
रावतऽइति परावतः । अग्निः । नः । सुष्टुतीः ।
सुस्तुतीरिति सुस्तुतीः उप ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु यो राजते स एव (नः)
अस्माकम् (ऊतये) रक्षाया (आ) (प्र) (यातु) प्राप्नोतु
(परावतः) दूरदेशात् (अग्निः) सूर्यः (नः) अस्माकम् (सु-
ष्टुतीः) या शोभनास्तुतयस्ताः (उप) ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे सेनेशसभेश यथा वैश्वानरोऽग्निः सूर्यः परावतः
सर्वान् पदार्थान् प्राप्नोति तथा भवानूतये न आ प्र यातु यथाऽ-
ग्निर्विद्युत् संहितास्ति तथा त्वं नः सुष्टुतीरुपशृणु ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यः सूर्यवदूरस्थोऽपि न्यायेन स-
र्वान् पदार्थान् प्रकाशयति यथा च दूरस्थोऽपि सद्गुणाढ्यो जूनः
प्रशस्यते तथा राजपुरुषैर्भवितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे सेना सभा के पति जैसे (वैश्वानरः) संपूर्ण नरों में विराजमान
(अग्निः) सूर्य रूप अग्नि (परावतः) दूरदेशस्थ सब पदार्थों को प्राप्त होता है वैसे
आप (ऊतये) रक्षादि के लिये (नः) हमारे समीप (आ, प्र, यातु) अच्छे प्र-
कार प्राप्त हूजिये जैसे बिजुली सब में व्यापक होकर समीपस्थ रहती है वैसे (नः)
हमारी (सुष्टुतीः) उत्तम स्तुतियों को (उप) अच्छे प्रकार सुनिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो पुरुष सूर्य के समान दूरस्थ होकर
भी न्याय से सब व्यवहारों को प्रकाशित कर देता है और जैसे दूरस्थ सत्यगुणों से
युक्त सत्पुरुष प्रशंसित होता है वैसे ही राजपुरुषों को होना चाहिये ॥ ७२ ॥

२००८

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पृष्ठोदिवीत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृष्ठो दिवि पृष्ठोऽग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा
 ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा । पृष्ठो अग्निः
 स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

पृष्ठः । दिवि । पृष्ठः । अग्निः । पृथिव्याम् ।
 पृष्ठः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः ।
 सहसा । पृष्ठः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः ।
 रिषः । पातु । नक्तम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(पृष्ठः) ज्ञातुमिष्टः (दिवि) सूर्ये (पृष्ठः)
 (अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (पृथिव्याम्) (पृष्ठः) (विश्वाः)
 आखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (आ) (विवेश) विष्टो-
 ऽस्ति (वैश्वानरः) विश्वस्य नेता सएव (सहसा) बलेन (पृष्ठः)
 (अग्निः) विद्युत् (सः) (नः) अस्मान् (दिवा) दिवसे (सः)
 (रिषः) हिंसकात् (पातु) रक्षतु (नक्तम्) रात्रौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्यो दिवि पृष्ठोऽग्निः पृथिव्यां पृष्ठोऽग्निर्जले वायौ च पृष्ठोऽग्निः सहसा वैश्वानरः पृष्ठोऽग्निर्विश्वाओषधीरा-
विवेश स दिवा स च नक्तं यथा पाति तथा सेनेशो भवानोऽस्मान्
रिषः सततम् पातु ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आकाशस्थं सूर्यं पृथिवीस्थं ज्वलितं
सर्वपदार्थव्यापिनं विद्युदग्निं च विद्वद्भ्यो निश्चित्य कार्येषु संयुज्जते
ते शत्रुभ्यो निर्भया जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—मनुष्यों से कि जो (दिवि) प्रकाशस्वरूप सूर्य (पृष्ठः) जानने
के योग्य (अग्निः) अग्नि (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पृष्ठः) जानने को इष्ट अग्नि
तथा जल और वायु में (पृष्ठः) जानने के योग्य पावक (सहसा) बलादि गुणों से
युक्त (वैश्वानरः) विश्व में प्रकाशमान (पृष्ठः) जानने के योग्य (अग्निः) विजुली
रूप अग्नि (विश्वाः) समग्र (ओषधीः) ओषधियों में (आ, विवेश) प्रविष्ट हो-
रहा है (सः) सो अग्नि (दिवा) दिन और (सः) वह अग्नि (नक्तम्) रात्रि
में जैसे रक्षा करता वैसे सेना के पति आप (नः) हम को (रिषः) हिंसक जन से
निरन्तर (पातु) रक्षा करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आकाशस्थ सूर्य और पृथिवी में प्रकाशमान सब प-
दार्थों में व्यापक विद्युद्रूप अग्नि को विद्वानों से निश्चय कर कार्यों में संयुक्त करते हैं
वे शत्रुओं से निर्भय होते हैं ॥ ७३ ॥

अश्यामैत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृन्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रजाराजजनैरितरेतरं किं कार्यमित्याह ॥

अब प्रजा और राजपुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि- ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयि० १-

२०१०

अष्टादशोऽध्यायः ॥

यिवः सुवीरम् । अश्याम वाजम्भि वाजयन्तोऽश्याम
द्युम्नमजरजरे ते ॥ ७४ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती ।
अश्याम । रयिम् । रयिवइति रयिः । सुवीर-
मिति सुवीरम् । अश्याम । वाजम् । अभि । वा-
जयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् ।
ते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(अश्याम) प्राप्तुयाम (तम्) (कामम्) (अग्ने)
युद्धविद्याविस्सेनेश (तव) (ऊती) रक्षाधया क्रियया । अत्र
सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः (अश्याम) (रयिम्) राज्यश्रियम्
(रयिवः) प्रशस्ता रययो विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ । अत्र छन्द-
सीर इति मस्य वः (सुवीरम्) शोभना वीराः प्राप्यन्ते यस्मात्तम्
(अश्याम) (वाजम्) सङ्ग्रामविजयम् (अभि) वाजयन्तः संग्राम-
यन्तो योधयन्तः (अश्याम) (द्युम्नम्) यशो धनं वा (अजर)
जरादोषरहित (अजरम्) जरादोषरहितम् (ते) तव ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वयं तवोती तं काममश्याम हे रयिवः
सुवीरंरयिमश्याम वाजयन्तो वयंवाजमभ्यश्याम हे अजर तेऽजरं
द्युम्नमश्याम ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजास्यैर्मनुष्यैराजपुरुषरक्षया राजपुरुषैः प्रजाज-
नरक्षणेन च परस्परं सर्वे कामा प्राप्तव्याः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) युद्ध विद्या के जानने हारे सेनापति हम लोग (तव)

तेरी (ऊती) रक्षा आदि की क्रिया से (तम्) उस (कामम्) कामना को (अश्याम्) प्राप्त हों हे (रयिवः) प्रशस्त धन युक्त (मुत्रीरम्) अच्छे वीर प्राप्त होते हैं जिस से उस (रयिम्) धन को (अश्याम्) प्राप्त हों (वाजयन्तः) संग्राम करते कराते हुए हम लोग (वाजम्) संग्राम में विजय को (अभ्यश्याम्) अच्छे प्रकार प्राप्त हों हे (अजर) वृद्धापन से रहित सेनापते हम लोग (ते) तेरे प्रताप से (अजरम्) अक्षय (द्युम्नम्) धन और कीर्ति को (अश्याम्) प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजा के मनुष्यों को योग्य है कि राजपुरुषों की रक्षा से और राज पुरुष प्रजाजन की रक्षा से परस्पर सब इष्ट कामों को प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

वयमित्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुरुषार्थेन किं साध्यमित्याह ॥

पुरुषार्थ से क्या सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नम-
सोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रैधता
मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् ।
उत्तानहस्ताऽइत्युत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्ये-
त्युपसद्य । यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् ।
अस्त्रैधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तव (अद्य) अस्मिन्दिने
(ररिम) ददम् । रादानेलिट् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
(हि) खलु (कामम्) (उत्तानहस्ताः) उत्तानावूर्ध्वगतावभ-
यदात्तारौ हस्तौ येषां ते (नमसा) सत्कारेण (उपसद्य) सामोष्यं

२०१२

अष्टादशोऽध्यायः ॥

प्राप्य (यजिष्ठेन) अतिशयेन यष्टु संगन्तु तेन (मनसा) विज्ञानेन
(यज्ञि) यजसि (देवान्) विदुषः (अस्त्रेधता) इतस्ततो गम-
नरहितेन स्थिरेण (मन्मना) येन मन्यते विजानाति तेन (विप्रः)
मेधावी (अग्ने) विद्वन् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने उत्तानहस्ता वयं तेनमसोपसद्याद्य कामं
हि ररिम यथा विप्रोऽस्त्रेधता मन्मना यजिष्ठेन मनसा देवान् यज-
ति संगच्छते यथा च त्वं यज्ञि तथा वयमपि यजेम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थेनालंकामाः स्युस्ते विद्वत्संगेनै-
तत् प्राप्तुं शक्नुयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (उत्तानहस्ताः) उत्कृष्टता से अभय देने
हारे हस्तयुक्त (वयम्) हम लोग (ते) आप के (नमसा) सत्कार से (उपसद्य)
समीप प्राप्त हो के (अद्य) आज ही (कामम्) कामना को (हि) निश्चय (ररिम्)
देते हैं जैसे (विप्रः) बुद्धिमान् (अस्त्रेधता) इधर उधर गमन अर्थात् चंचलता र-
हित स्थिर (मन्मना) बल और (यजिष्ठेन) अतिशय करके संयम युक्त (मनसा)
चित्त से (देवान्) विद्वानों और शुभ गुणों को प्राप्त होता है और जैसे तू (यज्ञि)
शुभ कर्मों में युक्त हो हम भी वैसे ही संगत हों ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थ से पूर्ण कामना वाले हों वे विद्वानों के संग
से इस विषय को प्राप्त होने को समर्थ हों ॥ ७५ ॥

धामच्छदग्निरित्यस्योत्कील ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सर्वविद्वत्कर्तव्यमाह ॥

अब सब विद्वानों को जो करना चाहिये इस वि० ॥

प्राञ्छिदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।
संचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

धामच्छदिति धामऽछत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा ।
 देवः । बृहस्पतिः । सचेतस इति सऽचेतसः ।
 विश्वे । देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(धामच्छत्) यो धामानि छादयति संदणोति
 सः (अग्निः) विद्वान् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (ब्रह्मा) चतु-
 र्वेदवित् (देवः) विद्यादाता (बृहस्पतिः) अध्यापकः (सचेत-
 सः) ये चेतसा प्रज्ञया सह वर्तन्ते (विश्वे) सर्वे (देवाः)
 विद्वांसः (यज्ञम्) उक्तम् (प्र) (अवन्तु) कामयन्ताम् (नः)
 अस्माकम् (शुभे) कल्याणाय ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या देवो धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा बृहस्प-
 तिश्चेमे सचेतसो विश्वे देवा नः शुभे यज्ञं प्रावन्तु ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः सर्वेषां सुखाय सततं सत्योपदेशान्
 कुर्वन्तु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवः) विद्वान् (धामच्छत्) जन्म स्थान नाम का
 विस्तार करने हारे (अग्निः) पावक (इन्द्रः) विद्युत् के समान अमात्य और राजा
 (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने हारा (बृहस्पतिः) वेद वाणी का पठन पाठन से पालन
 करने हारा (सचेतसः) विज्ञान वाले (विश्वे, देवाः) सब विद्वान् लोग (नः)
 हमारे (शुभे) कल्याण के लिये (यज्ञम्) विज्ञान योग रूप क्रिया को (प्र, अ-
 वन्तु) अच्छे प्रकार कामना करें ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सब विद्वान् लोग सब मनुष्योंदि प्राणियों के कल्याणार्थ निर-
 न्तर सत्य उपदेश करें ॥ ७६ ॥

२०१४

अष्टादशोऽध्यायः ॥

त्वमित्यस्योशना ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सभेशसेनेशयोः कर्त्तव्यमाह ॥

अथ सभापति तथा सेनापति के कर्त्तव्य को अगले मं० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृःपाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृ-
णुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) सभेश (यविष्ठ) अतिशयेन युवन्
(दाशुषः) विद्यादातृन् (नृन्) अध्यापकान्मनुष्यान् (पाहि)
(शृणुधि) अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (गिरः) विदुषां वि-
द्यासुशिक्षिता वाचः (रक्ष) अत्रद्वयचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (तोकम्)
पुत्रादिकम् (उत) (त्मना) आत्मना ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ राजन् त्वं दाशुषो नृन्पाह्येतेषां गिरः
शृणुधि यो वीरो युद्धे म्रियेत तस्य तोकं त्मना रक्षोतापि स्त्रिया-
दिकं च ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभेशसेनेशयोर्द्वे कर्मणी अवश्यं कर्त्तव्ये स्त एकं
विदुषां पालनम् तदुपदेशश्रवणञ्च द्वितीयं युद्धे हतानामपत्य-
स्थादिपालनञ्चैव समाचरतां पुरुषाणां सदैव विजयः श्रीः सुखानि
च भवन्तीति विद्वद्भिर्धेयम् ॥ ७७ ॥

अत्र गणितविद्याराजप्रजापठकपाठककर्मादिवर्णनादेतदध्यायोक्ता-
र्थानां पूर्वाध्यायोक्तार्थैः सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे (यवष्टि) पूर्णयुवावस्था को प्राप्त राजन् (त्वम्) तू (दाशुषः)
विद्या दाता (नृन्) मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर और इन की (गिरः) विद्या शिक्षा
युक्त वाणियों को (शृणुधि) सुन जो वीर पुरुष युद्ध में मरजावे उस के (तोकम्)
छोटे सन्तानों की (उत) और स्त्री आदि की भी (त्मना) आत्मा से (रक्ष)
रक्षा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—समा और सेना के अधिष्ठाताओं को दो कर्म अवश्य कर्त्तव्य हैं एक
विद्वानों का पालन और उन के उपदेश का श्रवण दूसरा युद्ध में मरे हुएओं के सन्तान
स्त्री आदि का पालन, ऐसे आचरण करने वाले पुरुषों का सदैव विजय धन और सुख
की वृद्धि होती है ॥ ७७ ॥

इस अठारहवें अध्याय में गणितविद्या राजा प्रजा और पढ़ने पढ़ाने हारे पुरुषों
के कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे हुए अर्थों की पूर्व अध्याय में कहे हुए
अर्थों के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां
श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीदयानन्द सरस्वती
स्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां सम-
न्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्टा-
दशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

ओ३म्

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

स्वाहीमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अत्र उन्नीशर्वे अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों
को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि के
लिये क्या करना चाहिये इस वि० ॥

स्वाद्धौ त्वा स्वादुनां तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन-
मधुमतीम्मधुमता सृजामि स० सोमैः सोमोऽस्य-
शिवभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
म्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

स्वाद्दीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृ-
ताम् । अमृतेन । मधुमतीमिति मधुऽमतीम् । मधु-
मतेति मधुऽमता । सृजामि । सम् । सोमेन ।
सोमः । असि । अश्विभ्याऽमित्यश्विभ्याम् । प-
च्यस्व । सरस्वत्यै । पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्रा-
म्णऽइति सुऽत्राम्णै । पच्यस्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाद्दीम्) सुस्वादुयुक्ताम् (त्वा) त्वाम् (स्वादुना)
मधुरादिना (तीव्राम्) तीक्ष्णस्वभावाम् (तीव्रेण) आशुकारि-
गुणेन (अमृताम्) अमृतात्मिकाम् (अमृतेन) सर्वरोगप्रहार-
केण गुणेन (मधुमतीम्) प्रशस्तमधुरगुणयुक्ताम् (मधुमता)
स्वादुषष्ठगुणेन (सृजामि) निष्पादयामि (सम्) (सोमेन)
सोमलताद्योषधिसमूहेन (सोमः) ऐश्वर्ययुक्तः (असि) (अश्विभ्याम्)
व्याप्तविद्याभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वां कुरु (सर-
स्वत्यै) विद्यासुशिक्षितवाणीयुक्तायै स्त्रियै (पच्यस्व) (इन्द्राय)
ऐश्वर्ययुक्ताय पुरुषाय (सुत्राम्णः) यः सर्वान् दुःखेभ्यः सुष्ठु
प्रायते तस्मै (पच्यस्व) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वैद्य यस्त्वं सोमोऽसि तं त्वौषधीविद्यायां संसृ-
जामि यथाऽहं यां स्वादुना सह स्वाद्दीं तीव्रेण सह तीव्राममृ-
तेन सहाऽमृतां मधुमता सोमेन सह मधुमतीमोषधीं संसृजामि
तथैतां त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्व सुत्राम्ण इन्द्राय
पच्यस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वैद्यकशास्त्ररीत्याऽनेकानि मधुरादिप्रशस्त
स्वादयुक्तान्यौषधानि निर्माय तत्सेवनेनारोग्यं सम्पाद्य धर्मार्थकाम-
मोक्षसिद्धये सततं प्रयतितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे वैद्यराज जो तू (सोमः) सोम के सदृश ऐश्वर्य युक्त (असि) है उस (स्वा) तुझ को ओषधियों की विद्या में (सं,मृनामि) अच्छे प्रकार उत्तम शिक्षायुक्त करता हूँ जैसे मैं जिस (स्वादुना) मधुर रसादि के साथ (स्वाद्वीम्) सुस्वादयुक्त (तीव्रेण) शीघ्रकारी तीक्ष्ण स्वभाव सहित (तीव्राम्) तीक्ष्ण स्वभावयुक्त को (अमृतेन) सर्वरोगापहारीगुण के साथ (अमृताम्) नाशरहित (मधुमता) स्वादिष्ट गुण युक्त (सोमेन) सोमलता आदि से (मधुमतीम्) प्रशस्त मीठे गुणों से युक्त ओषधी को सम्यक् सिद्ध करता हूँ वैसे तू इसको (अश्विभ्याम्) विद्या युक्त स्त्री पुरुषों सहित (पच्यस्व) पका (सरस्वत्यै) उत्तम शिक्षित वाणी से युक्त स्त्री के अर्थ (पच्यस्व) पका (सुत्राम्णे) सब को दुःख से अच्छे प्रकार बचाने वाले (इन्द्राय) ऐश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (पच्यस्व) पका ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि वैद्यक शास्त्र की रीति से अनेक मधुरादि प्रशंसित स्वादयुक्त अत्युत्तम ओषधियों को सिद्ध कर उन के सेवन से आरोग्य को प्राप्त होकर धर्मार्थ काम मोक्ष की सिद्धि के लिये निरन्तर प्रयत्न किया करें ॥ १ ॥

परीत इत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । सोमो देवता ।

स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परीतो विञ्चता सुतश्च सोमो य उत्तमश्च
हविः । दधन्वान् यो नर्योऽअप्स्वन्तरा पुषाव
सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

२०२०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः ।
 उत्तममित्युत्तमम् । हविः । दधन्वान् । यः ।
 नर्यः । अप्सित्यप्सु । अन्तः । आ । सुषाव ।
 सुषावेति सुसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रिभिः ॥२॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (इतः) प्राप्तः (सिञ्चत) अ-
 त्राऽन्येषामपीति दीर्घः (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमः) प्रेरको
 विद्वान् (यः) (उत्तमम्) (हविः) अनुमर्हम् (दधन्वान्)
 धरन् सन् (यः) (नर्यः) नरेषु साधुः (अप्सु) जलेषु (अन्तः)
 मध्ये (आ) (सुषाव) निष्पादयेत् (सोमम्) ओषधीसारम्
 (अद्रिभिः) मेघैः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उत्तमं हविः सोम इतः स्थाप्यो
 नर्यो दधन्वानप्स्वन्तरासुषाव तमद्रिभिः सुतं सोमं यूयं परि-
 सिञ्चत ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यै रुतमा ओषधीर्जले संस्थाप्य मथित्वाऽऽ-
 सवं निस्तार्यानेन यथायोग्यं जाठराग्निं सेवित्वा बलारोग्ये
 वर्द्धनीये ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो (यः) जो (उत्तमं) उत्तम श्रेष्ठ (हविः) खाने योग्य
 अन्न (सोमः) प्रेरणा करने हारा विद्वान् (इतः) प्राप्त होवे (यः) जो (नर्यः)
 मनुष्यों में उत्तम (दधन्वान्) धारण करता हुआ (अप्सु) जलों के (अन्तः) मध्य
 में (आसुषाव) सिद्ध करे उस (अद्रिभिः) मेघों में (सुतम्) उत्पन्न हुए (सो-
 मम्) ओषधि गण को तुम लोग (परिसिञ्चत) सब ओर से सींच के बढ़ाओ ॥२॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम ओषधियों को जल में डाल मंथन कर सार रस को निकाल इस से यथायोग्य जाठराग्नि को सेवन करके बल और आरोग्यता को बढ़ाया करें ॥ २ ॥

वायोरित्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्सोमोऽतिद्रुतः ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्सोमोऽतिद्रुतः इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः ।
अतिद्रुत इत्यतिद्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ।
वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्राङ् । सोमः । अतिद्रुतः
तइत्यतिद्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वायोः) पवनात् (पूतः) शुद्धः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण (प्रत्यङ्) यः प्रत्यक्षमञ्चति प्राप्नोति सः (सोमः) सोमलताओषधिगणः (अतिद्रुतः) योऽतिद्रवति सः (इन्द्रस्य) इन्द्रियस्वामिनो जीवस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रमिव (वायोः) शुद्धाच्छुद्धिनिमित्तात् (पूतः) निर्मलः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण कर्मणा (प्राङ्) प्रकृष्टतयाऽञ्चति सः (सोमः) निष्पादितौषधिरसः (अतिद्रुतः) अत्यन्तं शीघ्रकारी (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (युज्यः) समाधातुमर्हः (सखा) सुहृदिव ॥ ३ ॥

२०२२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सोमः प्राङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति यश्च सोमः प्रत्यङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—या ओषधयः शुद्धे स्थले जले वायौ चोत्पद्यन्ते पूर्वापरान् रोगान् शीघ्रं निस्सारयन्ति च ता मनुष्यैर्मित्रवत्सदा सेवनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमः) सोमलतादि ओषधियों का गुण (प्राङ्) जो प्रकृष्टता से (अतिद्रुतः) शीघ्रगामी (वायोः) वायु से (पवित्रेण) शुद्ध करने वाले कर्म से (पूतः) पवित्र (इन्द्रस्य) इन्द्रियों के अधिष्ठाता जीव का (युज्यः) योग्य (सखा) मित्र के समान रहता है और जो (सोमः) सिद्ध किया हुआ ओषधियों का रस (प्रत्यङ्) प्रत्यक्ष शरीरों से युक्त हो के (अतिद्रुतः) अत्यन्त वेग वाला (वायोः) वायु से (पवित्रेण) पवित्रता कर के (पूतः) शुद्ध और (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तराजा का (युज्यः) अति योग्य (सखा) मित्र के समान है उस का तुम निरन्तर सेवन किया करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो ओषधी शुद्ध स्थल जल और वायु में उत्पन्न होती और पूर्व और पश्चात् होने वाले रोगों का शीघ्र निवारण करती हैं उन का मनुष्य लोग मित्र के समान सदा सेवन करें ॥ ३ ॥

पुनातीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्षी गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनर्ऋतिं ते परिस्मृतुं सोमं सूर्यस्य दुहिता ।
दारैण शश्वता तना ॥ ४ ॥

पुनाति । ते । परिस्त्रुतमिति परिऽस्त्रुतम् । सो-
मम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पुनाति) पवित्रीकरोति (ते) तव (परिस्त्रुतम्)
सर्वतः प्राप्तम् (सोमम्) ओषधिरसम् (सूर्यस्य) (दुहिता)
पुत्रीवोषा (वारेण) वरणीयेन (शश्वता) सनातनेन गुणेन (तना)
विस्तृतेन प्रकाशेन ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य या तना सूर्यस्य दुहितेवोषा शश्वता वा-
रेण ते परिस्त्रुतं सोमं पुनाति तस्यां त्वमोषधिरसं सेवस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्योदयात्प्राक्छौचं विधाय यथानुकू-
लमौषधं सेवन्ते तेऽरोगा भूत्वा सुखिनो जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (तना) विस्तीर्णप्रकाश से (सूर्यस्य) सूर्य की
(दुहिता) कन्या के समान उषा (शश्वता) अनादि रूप (वारेण) ग्रहण करने
योग्य स्वरूप से (ते) तेरे (परिस्त्रुतम्) सब ओर से प्राप्त (सोमम्) ओषधियों के रस
को (पुनाति) पवित्र करती है उस में तू ओषधियों के रस का सेवन कर ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्योदय से पूर्व शौचकर्म कर के यथानुकूल ओषधी
का सेवन करते हैं वे रोगरहित हो कर सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

ब्रह्मेत्यस्याभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृज्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मं क्षत्रं पवते तेजं इन्द्रियं सुरया सोमः

सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिष्टग्धि
रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सु-
रया । सोमः । सुतः । आसुतइत्याऽसुतः । मदाय ।
शुक्रेण । देव । देवताः । पिष्टग्धि । रसेन । अन्नम् ।
यजमानाय । धेहि ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) विद्वत्कुलम् (क्षत्रम्) न्यायकारिक्षत्रि-
यकुलम् (पवते) पवित्रीकरोति (तेजः) प्रागल्भ्यम् (इ-
न्द्रियम्) मनआदिकम् (सुरया) या सूयते सा सुरा तथा (सोमः)
ओषधिरसः (सुतः) संपादितः (आसुतः) समन्ताद्भोगनिवारणे
सेवितः (मदाय) हर्षाय (शुक्रेण) आशुशुद्धिकरेण (देव)
सुखप्रदातः (देवताः) देवा एव देवतास्ताः (पिष्टग्धि) प्रीणीहि
(रसेन)(अन्नम्) भोज्यम् (यजमानाय) सुखप्रदाने (धेहि) धर ॥५॥

अन्वयः—हे देव विद्वन् यः शुक्रेण मदाय सुरया सुत आसुतः
सोमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्म क्षत्रं च पवते तेन रसेनान्नं यजमानाय धेहि
देवताः पिष्टग्धि ॥ ५ ॥

भावार्थः—नात केनचिन्मनुष्येण नीरसमन्नमत्तव्यं सदा वि-
द्याशौर्यबलबुद्धिवर्द्धनाय महौषधिसारास्सेवनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुखदातः विद्वन् जो (शुकेण) शीघ्र शुद्ध करने हारे व्यवहार से (मदाय) आनन्द के लिये (सुरया) उत्पन्न होती हुई क्रिया से (सुतः) उत्पादित (आसुतः) अच्छे प्रकार रोगनिवारण के निमित्त सेवित (सोमः) ओषधियों का रस (तेजः) प्रगल्भता (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय गण (ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुल और (क्षत्रम्) न्यायकारी क्षत्रिय कुल को (पवते) पवित्र करता है उस (रसेन) रस से युक्त (अन्नम्) अन्न को (यजमानाय) धर्मात्मा जन के लिये (धेहि) धारण कर (देवताः) विद्वानों को (पिष्टुग्धि) प्रसन्न कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस जगत् में किसी मनुष्य को योग्य नहीं है कि जो श्रेष्ठ रस के बिना अन्न खावे सदा विद्या शूरवीरता बल और बुद्धि की वृद्धि के लिये महौषधियों के सारों का सेवन करना चाहिये ॥ ५ ॥

कुविदङ्गैत्यस्यऽऽभूतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट् प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथादान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उ-
क्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णांऽएष ते योनिस्तेज-
से त्वा वीर्याया त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

कुवित् । अद्ग । यवमन्तऽइति यवऽमन्तः ।
यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुऽपू-
र्वम् । वियूयेति विऽयूयं । इहेहेतीहऽइह । एषाम् ।
कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमउक्ति-
मिति नमऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतऽइ-
त्युपयामऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्याश्विऽ-
भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा ।
सुत्राम्ण इति सुऽत्राम्णै । एषः । ते । योनिः ।
तेजसे । त्वा । वीर्याय । त्वा । बलाय । त्वा ॥६॥

पदार्थः—(कुवित्) बलम् । कुविदिति बल ना० निघं०
३ । १ (अद्ग) मित (यवमन्तः) बहवो यवा विद्यन्ते येषां
ते (यवम्) यवादिधान्यम् (चित्) अपि (यथा) (दान्ति)
छिन्दन्ति (अनुपूर्वम्) अनुकूलम् प्रथमम् (वियूय) विभज्य
(इहेह) अस्मिन् संसारे व्यवहारे च (एषाम्) कृषीबलानाम्
(कृणुहि) कुरु (भोजनानि) पालनाव्यवहरणानि वा
(ये) (बर्हिषः) अन्नादिप्रापकाः (नमउक्तिम्) नमसाम-
नादीनामुक्तिं वृद्धय उपदेशम् (यजन्ति) ददति (उपयाम-
गृहीतः) कर्षकादिभिः स्वीकृतः (असि) (अश्विभ्याम्)
आवापृथिवीभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) कृषिकर्मप्र-
चारकायै वाचे (त्वा) (इन्द्राय) शत्रु विदारणाय (त्वा)

(सुत्राम्णे) सुष्ठुरक्षित्रे (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम्
(तेजसे) प्रागल्भ्याय (त्वा) (वीर्याय) पराक्रमाय (त्वा)
(बलाय) (त्वा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अङ्ग ये बर्हिषो यवमन्तः कृषीबला नमउक्तिं
यजन्त्येषांपदार्थानामिहेह त्वं भोजनानि कृणुहि यथैते यवं चिद्
वियूयानुपूर्वं दान्ति तथा त्वमेषां विभागेन कुवित् प्रापय यस्य ते
तवैष योनिरस्ति तं त्वाऽश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय सुत्राम्णे
त्वा तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय ये यजन्ति यैर्वा त्वमुपयामगृ-
हीतोऽसि तैस्त्वं विहर ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राजपुरुषाः कृष्यादिकर्मकर्तृन्
राज्ये करदातन् परिश्रमिणो जनोश्च प्रीत्या रक्षन्त्युपदिशन्ति ते-
ऽस्मिन् संसारे सौभाग्यवन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) मित्र (ये) जो (बर्हिषः) अन्नादि की प्राप्ति
कराने वाले (यवमन्तः) यवादि धान्ययुक्त किसान लोग (नमउक्तिम्) अन्नादि
की वृद्धि के लिये उपदेश (यजन्ति) देते हैं (एषाम्) उन के पदार्थों का (इ-
हेह) इस संसार और इस व्ययहार में तू (भोजनानि) पालन वा भोजन आदि
(कृणुहि) किया कर (यथा) जैसे ये किसान लोग (यवम्) यव को (चित्)
भी (वियूय) बुषादि से पृथक् कर (अनुपूर्वम्) पूर्वापर की योग्यता से (दान्ति)
काटते हैं वैसे तू इन के विभाग से (कुवित्) बड़ा बल प्राप्त कर जिस (ते) तेरी
उन्नति का (एषः) यह (योनिः) कारण है उस (त्वा) तुझ को (अश्विभ्याम्)
प्रकाश भूमि की विद्या के लिये (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) कृषि कर्म प्रचार क-
रने वाली उत्तम वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) शत्रुओं के नाश करने
वाले (सुत्राम्णे) अच्छे रक्षक के लिये (त्वा) तुझ को (तेजसे) प्रगल्भता के

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो राजपुरुष कृषि आदि कर्म करने राज्य में कर देने और परिश्रम करने वाले मनुष्यों को प्रीति से रखते और सत्य उपदेश करते हैं वे इस संसार में सौभाग्य वाले होते हैं ॥ ६ ॥

नानेत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ॥

विराड्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजप्रजे कथं स्यातामित्यपदिश्यते ॥

राजा और प्रजा कैसे हों इस वि० ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा सृष्टं
क्षाथां परमे व्योमन । सुरा त्वमसि शुष्मिणी
सोम एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥७॥

नानां । हि । वाम् । देवहितमिति देवहितम् ।
सदः । कुतम् । मा । सम् । सूक्ष्माथाम् । परमे ।
व्योमन्निति विओमन् । सुरा । त्वम् । असि ।
शुष्मिणी । सोमः । सुषः । मा । मा । हिंसोः ।
स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्यां विशन्ती ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नाना) अनेकप्रकारेण (हि) किल (वाम)
युवाभ्याम् (देवहितम्) देवेभ्यः प्रियम् (सदः) स्थानम् (कृतम्)
(मा) (सं, सृक्षायाम्) संसर्गं कुरुतम् (परमे) उत्कृष्टे

(व्योमन्) व्योम्नि बुद्धयवकाशे (सुरा) सोमबल्यादिलता
 अत्र पुत्र् अभिषवे इत्यस्माद् धातोरौणादिकोरः प्रत्ययः (त्वम्)
 सा (असि) अस्ति (शुष्मिणी) बहुशुष्मबलं यस्यामस्ति सा
 (सोमः) महौषधिगण (एषः) (मा) (मा) माम् (हिंसीः)
 हिंस्याः (स्वाम्) स्वकीयाम् (योनिम्) कारणम् (आविशन्ती)
 समन्तात् प्रविशन्ती ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ नाना सदस्कृतं देवहितं वां प्रा-
 प्नोतु या हि स्वां योनिमाविशन्ती शुष्मिणी सुरास्ति त्वं परमे
 व्योमन् वर्तमानाऽसि तां युवां प्राप्नुतम् । मादकद्रव्याणि मांसं-
 क्षाथाम् । विद्वन् एष सोमोऽस्ति तं मा च त्वं माहिंसीः ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजास्थमनुष्या बुद्धिबलारोग्यायुर्वर्द्धकानो-
 षधिरसान् सततं सेवन्ते प्रमादकरांश्च त्यजन्ति तेऽत्र परत्र च ध-
 मार्थकाममोक्षसाधका भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के जनो (नाना) अनेक प्रकार (सदः, कृतम्)
 स्थान किया हुआ (देवहितम्) विद्वानों को प्रियाचरण (वाम्) तुम दोनों को प्राप्त
 होवे जो (हि) निश्चय से (स्वाम्) अपने (योनिम्) कारण को (आविशन्ती)
 अच्छा प्रवेश करती हुई (शुष्मिणी) बहुत बल करने वाली (सुरा) सोमबल्ली आदि
 की लता है (त्वम्) वह (परमे) उत्कृष्ट (व्योमन्) बुद्धिरूप अवकाश में वर्त-
 मान (असि) है उस को तुम दोनों प्राप्त होओ और प्रमादकारी पदर्थों का (मा)
 मत (संमृक्षाथाम्) संग किया करो हे विद्वत्पुरुष जो (एषः) यह (सोमः) सो-
 मादि औषधिगण है उस को तथा (मा) मुझ को तू (मा) मत (हिंसी) जण्ट कर ॥७॥

भावार्थः—जो राजाप्रजा के संबन्धी मनुष्य बुद्धि, बल, आरोग्य और आयु

२०३०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

बढ़ाने हारे ओषधियों के रसों का सदा सेवन करते और प्रमादकारी पदार्थों का सेवन नहीं करते वे इस जन्म और पर जन्म में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को सिद्ध करने वाले होते हैं ॥ ७ ॥

उपयामगृहीत इत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो

देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्य-
मैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वाऽऽनन्दाय
त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्यम् । ऐन्द्रम् ।
बलम् । एषः । ते । योनिः । मोदाय । त्वा । आ-
नन्दायेत्याऽनन्दाय । त्वा । महसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपगतैर्धर्मैर्यामैर्यमसम्बन्धि-
भिर्नियमैर्गृहीतः संयुतः (असि) (आश्विनम्) अश्विनोः सू-
र्याचन्द्रमसोरिदम् (तेजः) प्रकाशः (सारस्वतम्) सरस्वत्या
वेदवाण्या इदम् (वीर्यम्) पराक्रमः (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्य विद्युत
इदम् (बलम्) (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (मोदाय)
हर्षाय (त्वा) त्वाम् (आनन्दाय) परमसुखाय (त्वा) (म-
हसे) महते सत्काराय (त्वा) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन यस्त्वमुपयामगृहीतोसि यस्य ते एषयोनिरस्तितस्य त आश्विनमिव तेजःसारस्वतं वीर्यमैन्द्रमिव बल-
ञ्चास्तु तं त्वा मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे च सर्वे स्वीकुर्वन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्य चन्द्रवत्तेजस्विनो विद्यापराक्रमा विद्युद्बलिष्ठा भूत्वा स्वयमानन्दिनोऽन्येभ्यो ह्यानन्दं प्रददति तेऽत्र परमानन्दभोगिनो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजाजन जो तू (उपयामगृहीतः) प्राप्त धर्मयुक्त यम संबन्धी नियमों से संयुक्त (असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) घर है उस तेरा जो (आश्विनम्) सूर्य और चन्द्रमा के रूप के समान (तेजः) तीक्ष्ण कोमल तेज (सारस्वतम्) विज्ञानयुक्त वाणी का (वीर्यम्) तेज (ऐन्द्रम्) बिजुली के समान (बलम्) बल हो उस (त्वा) तुझ को (मोदाय) हर्ष के लिये (त्वा) तुझ को (आनन्दाय) परम सुख के अर्थ (त्वा) तुझे (महसे) महापराक्रम के लिये सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य चन्द्रमा के समान तेजस्वी विद्या पराक्रमवाले बिजुली के तुल्य अतिबलवान् होके आप आनन्दित हों और अन्य सब को आनन्द दिया करते हैं वे यहां परमानन्द को भोगते हैं ॥ ८ ॥

तेजोसीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

शकरी च्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि वीर्यं मयि
धेहि बलमसि बलं मयि धेह्योजोऽस्योजो मयि
धेहि मन्युरसि मन्युं मयि धेहि सहोऽसि सहो म-
यि धेहि ॥ ९ ॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । वीर्यम् । अ-
 सि । वीर्यम् । मयि । धेहि । बलम् । असि । ब-
 लम् । मयि । धेहि । ओजः । असि । ओजः । म-
 यि । धेहि । मन्युः । असि । मन्युम् । मयि । धे-
 हि । सहः । असि । सहः । मयि । धेहि ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) अस्ति । अत्र
 सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः (तेजः) (मयि) (धेहि) (वीर्यम्) सर्वा-
 ङ्गस्फूर्तिः (असि) (वीर्यम्) (मयि) (धेहि) (बलम्)
 सर्वाङ्गदृढत्वम् (असि) (बलम्) (मयि) (धेहि) (ओजः)
 महाप्राणवत्त्वम् (असि) (ओजः) (मयि) (धेहि) (मन्युः)
 क्रोधः (असि) (मन्युम्) (मयि) (धेहि) (सहः) सह-
 नम् (असि) (सहः) (मयि) (धेहि) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणकर राजन् यत्त्वयि तेजोऽस्ति तत्ते-
 जो मयि धेहि यत्त्वयि वीर्यमसि तद्वीर्यं मयि धेहि यत्त्वयि
 बलमसि तद्बलं मयि धेहि यत्त्वयि ओजोऽसि तदोजो मयि धेहि
 यत्त्वयि मन्युरसि तन्मन्युं मयि धेहि यत्त्वयि सहोऽसि तत्सहो म-
 यि धेहि ॥ ९ ॥

भावार्थः—सर्वान् मनुष्यान् प्रतीयमीश्वरस्याज्ञास्ति यान् शु-
 भगुणकर्मस्वभावान् विद्वांसो धरेयुस्तानन्येष्वपि धारेयुर्यथा दुष्टा-
 चाराणामुपरि क्रोधं कुर्युस्तथा धार्मिकेषु प्रीतिं सततं कुर्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सकल शुभ गुण कर राजन् जो तेरे में (तेजः) तेज (असि) है उस (तेजः) तेज को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण कीजिये जो तेरे में (वीर्यम्) पराक्रम (असि) है उस (वीर्यम्) पराक्रम को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तेरे में (बलम्) बल (असि) है उस (बलम्) बल को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धरिये जो तेरे में (ओजः) प्राण का सामर्थ्य (असि) है उस (ओजः) सामर्थ्य को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (मन्युः) दृष्टों पर क्रोध (असि) है उस (मन्युम्) क्रोध को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (सहः) सहनशीलता (असि) है उस (सहः) सहनशीलता को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धारण कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि जिन शुभ गुण कर्म स्वभावों को विद्वान् लोग धारण करें उन को ओरों में भी धारण करावें और जैसे दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करें वैसे धार्मिक मनुष्यों में प्रीति भी निरन्तर किया करें ॥ ६ ॥

या व्याघ्रमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे वर्ते इस वि० ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकञ्च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं॑ सि॑हं॑ सेमं पात्व॑ हंसः ॥ १० ॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति । श्येनम् । पतत्रिणम् । सि॑हम् । सा । इमम् । पातु । अ॑हंसः ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) विदुषी स्त्री (व्याघ्रम्) यो विशेषेणाजि-
घ्रति तम् (विषूचिका) या विविधानर्थान् सूचयति सा (उभौ)
(वृकम्) अजादीनां हन्तारम् (च) (रक्षति) (श्येनम्)
यः शीघ्रं धावित्वान्यान् पक्षिणो हन्ति तम् (पतत्रिणम्) पतत्रः
शीघ्रगन्तुं बहुवेगो यस्यास्ति तम् (सिंहम्) यो हस्त्यादीनपि
हिनस्ति तम् (सा) (इमम्) (पातु) रक्षतु (अंहसः)
मिथ्याचारात् ॥ १० ॥

अन्वयः—या विषूचिका व्याघ्रं वृकमुभौ पतत्रिणं श्येनं सिंहं
च हत्वा प्रजां रक्षति सेमं राजानमंहसः पातु ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा शूरवीरो राजा स्वयं व्याघ्रादिकं हन्तुं न्यायेन
प्रजां रक्षितुं स्वस्त्रियं प्रसादयितुं च शक्नोति तथैव राज्ञी भवेत्
यथा सुप्रियाचारेण राज्ञी स्वपतिं प्रमादात् पृथक् कृत्य प्रसादयति
तथैव राजापि तां सदा प्रसादयेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) जो (विषूचिका) विविध अर्थों की सूचना करने वाली
राजा की राखी (व्याघ्रम्) जो कूद के मारता है उस बाघ और (वृकम्) बकरे
आदि को मारने वाला भेड़िया (उभौ) इन दोनों को (पतत्रिणम्) शीघ्र चलने
के लिये बहुवेग वाले और (श्येनम्) शीघ्र धावन करके अन्य पक्षियों को मारने वाले
पक्षी और (सिंहम्) हस्ति आदि को (च) भी मारने वाले दुष्ट पशु को मार
के प्रजा की (रक्षति) रक्षा करती है (सा) सो राखी (इमम्) इस राजा को
(अंहसः) अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे शूरवीर राजा स्वयं व्याघ्रादि को मारने न्याय से प्रजा की
रक्षा करने और अपनी स्त्री को प्रसन्न करने को समर्थ होता है वैसे ही राजा की
राखी भी होवे जैसे अच्छे प्रिय आचरण से राखी अपने पति राजा को प्रमाद से पृ-
थक् करके प्रसन्न करती है वैसे राजा भी अपनी स्त्री को सदा प्रसन्न करे ॥ १० ॥

यदित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

शक्करीच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

सन्तानैः पितृभ्यां सह कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

सन्तानों को अपने माता पिता के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । ए-
तत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौमया । सम्पृचं
स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त वि पृचस्थविमा पाप्मना
पृङ्क्त ॥ ११ ॥

यत् । आपिपेषेत्याऽपिपेष । मातरम् । पुत्रः ।
प्रमुदित इति प्रऽमुदितः । धयन् । एतत् । तत् ।
अग्ने । अनृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ।
सम्पृच इति सम्ऽपृचः । स्थ । सम् । मा । भ-
द्रेण । पृङ्क्त । विपृच इति विऽपृचः । स्थ । वि ।
मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (आपिपेष) समन्तात् पिनाष्टि (मातरम्)
जननीम् (पुत्रः) (प्रमुदितः) प्रकृष्टत्वेन हर्षितः (धयन्) दुग्धं
पिवन् (एतत्) वर्त्तमानं सुखम् (तत्) (अग्ने) विहन् (अ-
नृणः) अविद्यमानं ऋणं यस्य सः (भवामि) (अहतौ) न हतौ
हिंसितौ (पितरौ) माता पिता च द्वौ (मया) अपत्येन (संपृचः)

२०३६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

ये सम्पृचन्ति ते (स्थ) भवत (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
भजनीयेन व्यवहारेण (पृङ्क्तः) बधीत (विपृचः) ये वियुञ्जते
वियुक्ता भवन्ति ते (स्थ) (वि) (मा) (पाप्मना) पापेन
(पृङ्क्त) संसर्गं कुरुत ॥ ११ ॥

श्रन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यद्यः प्रमुदितः पुत्रो दुग्धं धयन्
मातरमापिपेष तेन पुत्रेणानृणो भवामि यतो मे पितरावहतौ मया
भद्रेण सह वर्त्तमानो च स्याताम् । हे मनुष्या यूयं संपृचः स्थ मा
भद्रेण स पृङ्क्त पाप्मना विपृचः स्थ माप्यैतेन विपृङ्क्त तदेतत्
सुखं प्रापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथा पुत्रेण माता-
पितरौ सेवनीयौ सर्वैस्तेदं ध्येयं वयं मातापितरौ सेवित्वा पितृऋणा-
न्मुक्ता भवेमिति यथा विद्वांसौ धार्मिकौ पितरौ स्वापत्यानि पापा-
चरणादियोज्य धर्माचरणे प्रवर्त्तयेयुस्तथा सन्ताना अपि पितृभेवं
वर्त्तयेरन् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (यत्) जो (प्रमुदितः) अत्यन्त आनन्दयुक्त
(पुत्रः) पुत्र दुग्ध को (धयन्) पीता हुआ (मातरम्) माता को (आपिपेष) सब ओर
से पीड़ित करता है उस पुत्र से मैं (अनृणः) ऋणरहित (भवामि) होता हूं जिस
से मेरे (पितरौ) माता पिता (अहतौ) हननरहित और (मया) मुझ से (भद्रेण)
कल्याण के साथ वर्त्तमान हों । हे मनुष्यो तुम (संपृचः) सत्य सम्बन्धी (स्थ) हो
(मा) मुझ को कल्याण के साथ (सं, पृङ्क्त) संयुक्त करो और (पाप्मना) पाप
से (विपृचः) पृथक् रहने हारे (स्थ) हो इस लिये (मा) मुझे भी इस पाप से
(विपृङ्क्त) पृथक् कीजिये और (तदेतत्) पर जन्म तथा इस जन्म के सुख को
प्राप्त कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जैसे माता पिता पुत्र का पालन करते हैं वैसे पुत्र को माता पिता की सेवा करनी चाहिये सब मनुष्यों को इस जगत् में यह ध्यान देना चाहिये कि हम माता पिता का यथावत् सेवन करके पितृश्रृण से मुक्त होवें जैसे विद्वान् धार्मिक माता पिता अपने सन्तानों को पापरूप आचरण से पृथक् करके धर्माचरण में प्रवृत्त करें वैसे सन्तान भी अपने माता पिता को वर्त्ताव करावें ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वांसो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान परस्पर कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

देवा यज्ञम॑तन्व॒त भेष॒जं भिष॒जा॒श्विना॑ । वा॒चा
सर॑स्वती भिष॒गिन्द्रा॑यिन्द्रि॒याणि॑ दध॑तः ॥ १२ ॥

दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अ॒तन्व॒त । भेष॒जम् । भिष॒जा ।
अ॒श्विना॑ । वा॒चा । सर॑स्वती । भिष॒क् । इन्द्रा॑य ।
इन्द्रि॒याणि॑ । दध॑तः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्) सुखप्रदम् (अतन्वत) विस्तृतं कुरुत (भेषजम्) रोगप्रणाशकमोषधरूपम् (भिषजा) आयुर्वेदविदौ (अश्विना) आयुर्वेदांगव्यापिनौ (वाचा) तदानुकूल्यया वाण्या (सरस्वती) सरः प्रशस्त आयुर्वेदबोधो विद्यते यस्याः सा (भिषक्) चिकित्साद्यङ्गवित् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (इन्द्रियाणि) चक्षुरादीनि धनानि वा (दधतः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथेन्द्रियाणि दधतो भिषक् सरस्वती

२०३८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भिषजाऽश्विना च देवा वाचेन्द्राय भेषजं यज्ञमतन्वत तथैव यूयं
कुरुतः ॥ १२ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याः पथ्यौषधिब्रह्मचर्यसेवनेन शरीरारो-
ग्यबलबुद्धिर्न वर्धयन्ते तावत् सर्वाणि सुखानि प्राप्तुं न शक्नु-
वन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रियाणि) उत्तम प्रकार विषय ग्राहक नेत्र
आदि इन्द्रियो वा धनों को (दधतः) धारण करते हुए (भिष्क्) चिकित्सा आदि
वैद्यकशास्त्र के अङ्गों को जानने हारी (सरस्वती) प्रशस्त वैद्यकशास्त्र के ज्ञान से
युक्त विदुषी स्त्री और (भिषजा) आयुर्वेद के जानने हारे (अश्विना) औषधि-
विद्या में व्यासबुद्धि दो उत्तम विद्वान् वैद्य ये तीनों और (देवाः) उत्तम ज्ञानीजन
(वाचा) वाणी से (इन्द्रियाय) परमैश्वर्य के लिये (भेषजम्) रोग विनाशक
औषध रूप (यज्ञम्) सुख देने वाले यज्ञ को (अतन्वत) विस्तृत करें वैसे ही तुम
लोग भी करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब तक मनुष्य लोग पथ्य औषधि और ब्रह्मचर्य के सेवन से
शरीर के आरोग्य बल और बुद्धि को नहीं बढ़ाते तब तक सब सुखों के प्राप्त होने को
समर्थ नहीं होते ॥ १२ ॥

दीक्षायापित्यस्य हैमवाचिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे मनुष्य सुखी होते हैं इस वि० ॥

दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्-
मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमा-
श्वो मधु ॥ १३ ॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य ।
 प्रायनीयस्येति प्रऽअयनीयस्य । तोक्मानि । क्र-
 यस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमांशवः-
 इति सोमऽअंशवः । मधु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(दीक्षायै) यज्ञसाधननियमपालनाय (रूपम्)
 (शष्पाणि) आहत्य संशोध्य ग्राह्याणि धान्यानि (प्रायणीयस्य)
 प्रकृष्टं सुखं यन्ति येन व्यवहारेण तत्र भवस्य (तोक्मानि) अ-
 पत्यानि तोक्मेत्यपत्यना० निधं २ । २ (क्रयस्य) द्रव्यविक्रयस्य
 (रूपम्) (सोमस्य) ओषधीरसस्य (लाजाः) प्रफुल्लिता ब्रीहयः
 (सोमांशवः) सोमस्यांशाः (मधु) क्षौद्रम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि प्रायणीयस्य दीक्षायै रूपं तो-
 कमानि क्रयस्य रूपं शष्पाणि सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु च
 सन्ति तानि यूयमतन्वत ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रातन्वतेति क्रियापदं पूर्वमन्त्रादनुवर्तते । ये
 मनुष्या यज्ञाऽर्हाण्यपत्यानि वस्तूनि च सम्पादयन्ति तेऽत्र सुखं
 लभन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (प्रायणीयस्य) जिस व्यवहार से उत्तम सुख को
 प्राप्त होते हैं उस में होने वाले की (दीक्षायै) यज्ञ के नियम रक्षा के लिये (रू-
 पम्) सुन्दर रूप और (तोक्मानि) अपत्य (क्रयस्य) द्रव्यों के बेचने का (रूपम्)
 रूप (शष्पाणि) छ्वांट फटक शुद्ध कर ग्रहण करने योग्य धान्य (सोमस्य)
 सोमलतादि के रसके सम्बन्धी (लाजाः) परिपक्व फूले हुए अन्न (सोमांशव) सोम
 के विभाग और (मधु) सहित हैं उन को तुम लोग विस्तृत करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से “ अतन्वत ” इस क्रिया पद की अनु-
वृत्ति आती है जो मनुष्य यज्ञ के योग्य सन्तान और पदार्थों को सिद्ध करते हैं वे
इस संसार में सुख को प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपमित्यस्य हैमवचिर्ऋषिः । अतिथ्यादयो

लिङ्गोक्ता देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जना यशस्विनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे जन कीर्ति वाले होते हैं यह वि० ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ।

रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्यऽरूपम् । मासरम् । म-
हावीरस्येति महाऽवीरस्य । नग्नहुः । रूपम् । उपस-

दामित्युपऽसदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सु-
रा । आसुतेत्याऽसुता ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आतिथ्यरूपम्) अतिथीनां भावः कर्म वाऽऽ-
तिथ्यं तद्रूपं च तत् (मासरम्) येनाऽतिथयो मासेषु रमन्ते तत्
(महावीरस्य) महांश्चासौ वीरश्च तस्य (नग्नहुः) यो नग्नान्
जुहोत्यादत्ते (रूपम्) सुरूपकरणम् (उपसदाम्) य उप-
सीदन्ति तेषामतिथीनाम् (एतत्) (तिस्रः) (रात्रीः) (सुरा)
सोमरसः (आसुता) समन्तानिष्पादिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि मासरमातिथ्यरूपं महावीरस्य न-
ग्नहूरूपमुपसदां तिस्रो रात्रीर्निवासनमेतद्रूपं सुता सुराऽऽसुता च
सन्ति तानि यूयं गृह्णीत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धार्मिकाणां विदुषामतिथीनां सत्कारसङ्-
गोपदेशान् वीराणां च मान्यं दरिद्रेभ्यो वस्त्रादिदानं स्वभृत्यानामुत्तमं
निवासदानं सोमरससिद्धिं च सततं कुर्वन्ति ते यशश्चिनो जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मासरम्) जिस से अतिथि जन महीनों में रमण
करते हैं ऐसे (आतिथ्यरूपम्) अतिथियों का होना वा उन का सत्कार रूपा कर्म वा
बड़े वीर (महावीरस्य) पुरुष का (नग्नहुः) जो नग्न अकिञ्चन का धारण करता है
वह (रूपम्) रूप वा (उपसदाम्) गृहस्थादि के समीप में भोजनादि के अर्थ ठह-
रने हारे अतिथियों का (तिस्रः) तीन (रात्रीः) रात्रियों में निवास कराना (एतत्)
यह रूप वा (सुरा) सोम रस (आसुता) सब ओर से सिद्ध किई हुई किया है
उन सब का तुम लोग ग्रहण करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धार्मिक विद्वान् अतिथियों के सत्कार संग और उप-
पदेशों को और वीरों के मान्य तथा दरिद्रों को वस्त्रादि दान अपने भृत्यों को निवास
देना और सोमरस की सिद्धि को सदा करते हैं वे कीर्तिमान् होते हैं ॥ १४ ॥

सोमस्येत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गन्धारः स्वरः ॥

कुमारीभिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

कुमारी कन्याओं को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

सोमस्य रूपं कृतस्य परिस्रुत्परिषिच्यते ।

अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्व-
त्या ॥ १५ ॥

सोमस्य । रूपम् । क्रीतस्य । परिस्त्रुदिति प-
रिस्त्रुत् । परि । सिच्यते । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । दुग्धम् । भेषजम् । इन्द्राय । ऐन्द्रम् ।
सरस्वत्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) सोमलताद्योषधिसमूहस्य (रूपम्)
उत्तमस्वरूपम् (क्रीतस्य) गृहीतस्य (परिस्त्रुत्) यः परितः सर्वतः
स्रवतिप्राप्नोति स रसः (परि) सर्वतः (सिच्यते) (अश्विभ्याम्)
वैदिकविद्याव्यापिभ्यां विद्वद्भ्याम् (दुग्धम्) गवादिभ्यः पयः
(भेषजम्) सर्वोषधम् (इन्द्राय) ऐश्वर्येच्छुकाय (ऐन्द्रम्)
इन्द्रो विद्युदेवता यस्य तत् विज्ञानम् (सरस्वत्या) प्रशस्तविद्या-
विज्ञानयुक्तया पत्न्या ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वत्या विदुष्या क्रीतस्य सोमस्य
परिस्त्रुद्रूपमश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं परिषिच्यते तथा यूयम-
प्याचरत ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—सर्वाभिः कुमारीभिर्ब्रह्मचर्येण
व्याकरणधर्मविद्यायुर्वेदादीनधीत्य स्वयंवरविवाहं कृत्वा प्रशस्ता
न्यौषधान्यौषधवदन्नव्यञ्जनानि च परिपच्य सुरसैः संयोज्य पत्या-
दीन् सम्भोज्य स्वयं च भुक्त्वा बलारोग्योन्नतिः सततं कार्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो जैसे (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (क्रीतस्य) ग्रहण
किए हुए (सोमस्य) सोमादि ओषधि गण का (परिस्त्रुत्) सब ओर से प्राप्त होने
वाला रस (रूपम्) सुस्वरूप और (अश्विभ्याम्) वैदिक विद्या में पूर्ण दो विद्वानों

के लिये (दुग्धम्) दुहा हुआ (भेषजम्) ओषधरूप दूध तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य चाहने वाले के लिये (ऐन्द्रम्) विद्युत् संबन्धी विशेष ज्ञान (परिपिच्यते) सब ओर से सिद्ध किया जाता है वैसे तुम भी आचरण करो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—सब कुमारियों को योग्य है कि ब्रह्म-चर्य से व्याकरण, धर्मविद्या और आयुर्वेदादि को पढ़ स्वयंवर विवाह कर औषधियों को और औषधिवत् अन्न और दाल कढ़ी आदि को अच्छा पका उत्तम रसों से युक्त कर, पति आदि को भोजन करा तथा स्वयम् भोजन करके बल आरोग्य की सदा उन्नति किया करें ॥ १५ ॥

आसन्दीत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्येण कथं कार्यं साध्यमित्युपादिश्यते ॥

मनुष्य को कैसे कार्य साधना चाहिये इस वि० ॥

आसन्दी रूपं राजासन्धौ वेद्यै' कुम्भी सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो तरो भिषक् ॥ १६ ॥

आसन्दीत्याऽसन्दी । रूपम् । राजासन्ध्या इति राजाऽआसन्धौ । वेद्यै' । कुम्भी । सुराधानीति सुराधानी । अन्तरः । उत्तरवेद्या इत्युत्तरवेद्याः । रूपम् । कारो तरोः । भिषक् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(आसन्दी) समन्तात्सन्त्यते सेव्यते या सा । “सन्” धातोरौणादिको द प्रत्ययस्ततो ङीष् (रूपम्) सुक्रिया (राजा-सन्धौ) राजानः सीदन्ति यस्यां तस्यै (वेद्यै) विदन्ति सुराधानि

२०४४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

यया तस्यै (कुम्भी) धान्यादि पदार्थाऽऽधारा (सुराधानी) सुरा-
सोमरसो धीयते यस्यां सा गर्गरी (अन्तरः) येनानिति प्राणिति
सः (उत्तरवेद्याः) उत्तरा चासौ वेदी च तस्याः (रूपम्) (कारो-
तरः) कर्मकारी (भिषक्) वैद्यः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्यज्ञायासन्दी रूपं राजासन्धै
वेद्यै कुम्भी सुराधान्युत्तरवेद्या अन्तरो रूपं कारोतरो भिषक् चैतानि
संग्राह्याणि ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यो यद्यत्कार्यं कर्तुमिच्छेत्तस्य तस्य सकल
साधनानि सञ्चिनुयात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को योग्य है कि यज्ञ के लिये (आसन्दी)
जो सब ओर से सेवम की जाती है वह (रूपम्) सुन्दर किया (राजासन्धै) राजा
लोग जिस में बैठते हैं उस (वेद्यै) सुख प्राप्ति कराने वाली वेदि के अर्थ (कुम्भी)
धान्यादि पदार्थों का आधार (सुराधानी) जिस में सोम रस धरा जाता है वह
गर्गरी (अन्तरः) जिस से जीवन होता है यह अन्नादि पदार्थ (उत्तरवेद्याः) उत्तर
की वेदी के (रूपम्) रूप को (कारोतरः) कर्मकारी और (भिषक्) वैद्य इन सब
का संग्रह करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्य जिस २ कार्य के करने की इच्छा करे उस २ के समस्त
साधनों का सञ्चय करे ॥ १६ ॥

वेद्यावेदिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

केषां कार्याणि सिध्यन्तीत्याह ।

किन जनों के कार्य सिद्ध होते हैं यह वि० ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।
यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यां । वेदिः । सम् । आप्यते । बर्हिषां । बर्हिः ।
इन्द्रियम् । यूपेन । यूपः । आप्यते । प्रणीतः ।
प्रणीत इति प्रऽणीतः । अग्निः । अग्निना ॥ १७ ॥

पदार्थः—(वेद्या) यज्ञसामग्या (वेदिः) यज्ञभूमिः (सम्)
सम्बन्ध (आप्यते) प्राप्यते (बर्हिषा) महता पुरुषाथेन (बर्हिः)
वृद्धम् (इन्द्रियम्) धनम् (यूपेन) मिश्रितामिश्रितेन व्यवहा-
रेण (यूपः) मिश्रितो व्यवहारयत्नोदयः (आप्यते) (प्रणी-
तः) प्रकृष्टतया सम्मिलितः (अग्निः) पावकः (अग्निना)
विद्युदादिना ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्वद्भिर्वेद्या वेदिर्वर्हिषा बर्हिरि-
न्द्रियं समाप्यते यूपेन यूपोऽग्निना प्रणीतोऽग्निराप्यते तथैव यूयं
साधनैः साधनानि संमेल्य सर्वं सुखमाप्नुत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः साधकतमेन साधनेन
साध्यं कार्यं साद्धुमिच्छन्ति तएव सिद्धसाध्या जायन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे विद्वान् लोगो (वेद्या) यज्ञ की सामग्री से
(वेदिः) वेदि और (बर्हिषा) महान् पुरुषार्थ से (बर्हिः) बड़ा (इन्द्रियम्) धन
(समाप्यते) अच्छी प्रकार प्राप्त किया जाता है (यूपेन) मिले हुए वा पृथक् २
व्यवहार से (यूपः) मिला हुआ व्यवहार के यत्न का प्रकाश और (अग्निना) बिजुली
आदि अग्नि से (प्रणीतः) अच्छे प्रकार संमिलित (अग्निः) अग्नि (आप्यते)
प्राप्त कराया जाता है । वैसे ही तुम लोग भी साधनों से साधन मिला कर सब सुखों
को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य उत्तम साधन से साध्य कार्य को सिद्ध करने की इच्छा करते हैं वेही साध्य की सिद्धि करने वाले होते हैं ॥१७॥

हविर्धानमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषाभ्यां किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती इन्द्रा-
यैन्द्रं सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

हविर्धानमिति हविः धानम् । यत् । अश्विना ।
आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती । इन्द्राय । ऐन्द्रम् ।

सदः । कृतम् । पत्नीशालमिति पत्नीशालम् । गा-
र्हपत्यइति गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(हविर्धानम्) हवींषि ग्राह्याणि देयानि वा संस्कृतानि वस्तूनि धीयन्ते यस्मिन् (यत्) (अश्विना) स्त्री पुरुषौ (आग्नीध्रम्) अग्नीध ऋत्विजः शरणम् (यत्) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (इन्द्राय) ऐश्वर्यसुखप्रदाय पत्ये (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्यैश्वर्यस्येदम् (सदः) सीदन्ति यस्मिँस्तम् (कृतम्) निष्पन्नम् (पत्नीशालम्) पत्न्याः शाला पत्नीशालम् (गार्हपत्यः) गृहपतिना संयुक्तः ॥ १८ ॥

अन्वय—हे गृहस्था स्त्री पुरुषा यथा विद्वांसावश्विना यद्धविर्धानं कृतवन्तौ यच्च सरस्वती आग्नीध्रं कृतवन्तौ इन्द्रायैन्द्रं

सदः पत्नीशालं च विहृद्भिः कृतं तदिदं सर्वं गार्हपत्यो धर्म
एवास्ति तथा तत् सर्वं यूयमपि कुरुत ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथैविव्रजः सम्भारान्
सञ्चिच्य यज्ञमलङ्कुर्वन्ति तथा प्रीतियुक्तौ स्त्री पुरुषौ गृहकृत्यानि
सततं साधुतम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुषो जैसे विद्वान् [अश्विना] स्त्री और पुरुष [यत्]
जो [हविर्धानम्] देने वा लेने योग्य पदार्थों का धारण जिस में किया जाता वह
और [यत्] जो [सरस्वती] विदुषी स्त्री [आग्नीध्रम्] ऋत्विज् का शरण करती
हुई तथा विद्वानों ने [इन्द्राय] ऐश्वर्य से सुख देने हारे पति के लिये [ऐन्द्रम्]
ऐश्वर्य के संबन्धी [सदः] जिस में स्थित होते हैं उस समा और [पत्नीशालम्]
पत्नी की शाला घर को [कृतम्] किया है सो यह सब [गार्हपत्यः] गृहस्थ का
संयोगी धर्म ही है वैसे उस सब कर्त्तव्य को तुम भी करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे ऋत्विज् लोग सामग्री
का सञ्चय करके यज्ञ को शोभित करते हैं वैसे प्रीतियुक्त स्त्री पुरुष घर के कार्यों को
नित्य सिद्ध किया करें ॥ १८ ॥

प्रेषेभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशो विद्वान् सुखमाप्नोतीत्युच्यते ॥

कैसा विद्वान् सुख को प्राप्त होता है इस वि० ॥

प्रेषेभिः प्रेषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य । प्रया-
जेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुंतीः ॥ १९ ॥

प्रेषेभिरिति प्रऽप्रेषेभिः । प्रेषानिति प्रऽप्रेषान् ।
आप्नोति । आप्रीभिरित्याऽप्रीभिः । आप्रीरित्या-

ऽप्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरिति प्रयाजेभिः । अनु-
याजानित्यनुऽयाजान् । वषट्कारेभिरिति वषट्कारे-
भिः । आहुतीरित्याहुतीः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्रैषेभिः) प्रैषणकर्मभिः (प्रैषान्) प्रैषणीयान्
भृत्यान् (आप्नोति) (आप्रीभिः) याः समन्तात् प्रीणन्ति ता-
भिः (आप्रीः) सर्वथा प्रीत्युत्पादिका परिचारिकाः (यज्ञस्य)
(प्रयाजेभिः) प्रयजन्ति यैस्तैः (अनुयाजान्) अनुकूलान् यज्ञ-
पदार्थान् (वषट्कारेभिः) कर्मभिः (आहुतीः) याः आहू-
यन्ते प्रदीयन्ते ताः ॥ १९ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् प्रैषेभिः प्रैषानाप्रीभिराप्रीः प्रयाजेभिरनु-
याजान् यज्ञस्य वषट्कारेभिराहुतीश्चाप्नोति स सुखी जायते ॥ १९ ॥

भावार्थः—यस्सुशिक्षितसेवकसेविकः साधनोपसाधनयुक्तः श्रे-
ष्ठानि कार्याणि करोति स सर्वान् सुखयितुं शक्नोति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (प्रैषेभिः) भेजने रूप कर्मों से (प्रैषान्) भेजने योग्य
भृत्यों को (आप्रीभिः) सब ओर से प्रसन्नता करने वाली क्रियाओं से (आप्रीः)
सर्वथा प्रीति उत्पन्न करने वाली परिचारिका स्त्रियों को (प्रयाजेभिः) उत्तम यज्ञ के
कर्मों से (अनुयाजान्) अनुकूल यज्ञ पदार्थों को और (यज्ञस्य) यज्ञ की (वषट्का-
रेभिः) क्रियाओं से (आहुतीः) अग्नि में छोड़ने योग्य आहुतियों को प्राप्त होता है
वह सुखी रहता है ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो सुशिक्षितसेवकों तथा सेविकाओं वाला साधनों और उपसाधनों
से युक्त श्रेष्ठ कार्यों को कर्त्ता है वह सब को सुखी करने में समर्थ होता है ॥ १९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२०४६

पशुभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यजमानो देवता ।

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवींष्या ।
 छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥
 पशुभिरिति पशुभिः । पशून् । अप्नोति । पुरो-
 डाशैः । हवींषि । आ । छन्दोभिरिति छन्दःभिः ।
 सामिधेनीरिति सामिधेनीः । याज्याभिः । वषट्का-
 रानिति वषट्कारान् ॥ २० ॥

पदार्थः—(पशुभिः) गवादिभिः (पशून्) गवादीन् (आ-
 प्रोति) (पुरोडाशैः) पचनक्रियासंस्कृतैः (हवींषि) होतुमर्हाणि
 वस्तूनि (आ) (छन्दोभिः) प्रज्ञापकैर्गायत्र्यादिभिः (सामि-
 धेनीः) सम्यगिध्यन्ते याभिस्ताः सामिधेनीः (याज्याभिः) याभिः
 क्रियाभिरिज्यन्ते ताभिः (वषट्कारान्) ये वषट्कर्म्म्यां क्रियां कु-
 र्वन्ति तान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सद्गृहस्थः पशुभिः पशून् पु-
 डाशैर्हवींषि छन्दोभिस्सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारानाप्नोति तथैतान्
 यूयमाप्नुत ॥ २० ॥

२०५०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—योऽत्र बहुपशुर्हविर्भुग्वेदवित्स-
क्तियो मनुष्यो भवेत् स प्रशंसामाप्नोति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे सद्गृहस्थ (पशुभिः) गवादि पशुओं से (पशून्)
गवादि पशुओं को (पुराडाशैः) पचन क्रियाओं से पकेहुए उत्तम पदार्थों से (हवीं-
षि) हवन करने योग्य उत्तम पदार्थों को (छन्दोभिः) गायत्री आदि छन्दों की विद्या
से (सामिधेनीः) जिन से अग्निप्रदीप्त हों उन सुन्दर समिधाओं को (याज्याभिः)
यज्ञ की क्रियाओं से (वषट्कारान्) जो धर्मयुक्त क्रिया को करते हैं उन को (आ,
आप्नोति) प्राप्त होता है वैसे इन को तुम भी प्राप्त होओ ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो इस संसार में बहुत पशु वाला होम
करके हुत शेष का भोक्ता वेदवित् और सत्यक्रिया का कर्त्ता मनुष्य होवे सो प्रशंसा
को प्राप्त होता है ॥ २० ॥

धानाः करम्भइत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धार स्वरः ॥

के पदार्था हविष्या इत्याह ॥

कौन पदार्थ होम के योग्य हैं इस वि० ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि ।
सोमस्य रूपं हविषं आमिक्षा वाजिनम्मधु ॥ २१ ॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवाप इति प-
रिवापः । पयः । दधि । सोमस्य । रूपम् । हवि-
षः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥ २१ ॥

पदार्थः—(धानाः) भृष्टयवादयः (करम्भः) करोति म-
थनं येन सः (सक्तवः) (परीवापः) परितः सर्वतो वापो बी-
जारोपणं यस्मिन् सः (पयः) दुग्धम् (दधि) (सोमस्य)
अभिषोतुमर्हस्य (रूपम्) (हविषः) होतुमर्हस्य (आमिक्षा)
दधिदुग्धमिष्टैर्निर्मिता (वाजिनम्) वाजः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते
येषु तेषामिदं सारं वस्तु (मधु) मधुरम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं हविषस्तोमस्य रूपं धानाः करम्भः
सक्तवः परीवापः पयो दध्यामिक्षा वाजिनं मधु च विजानीत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ये पदार्थाः पुष्टिसुगन्धमधुररोगनाशकत्वगुणयुक्ता-
स्सन्ति ते हविःसंज्ञकाः सन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (हविषः) होम करने योग्य (सोमस्य)
यन्त्र द्वारा खींचने योग्य ओषधि रूपं रस के (रूपम्) रूप को (धानाः) भुनेहुए
अन्न (करम्भः) मथन का साधन (सक्तवः) सक्तू (परीवापः) सब ओर से बीज
का बोना (पयः) दूध (दधि) दही (आमिक्षा) दही दूध मीठे का मिलाया हुआ
(वाजिनम्) प्रशस्त अन्नों की संबन्धी सार वस्तु (मधु) और सहत के गुण को जानो ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो पदार्थ पुष्टिकारक सुगन्धयुक्त मधुर और रोगनाशक गुण-
युक्त हैं वे होम करने के योग्य हविः संज्ञक हैं ॥ २१ ॥

धानानामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः नीरोगा भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य नीरोग होते हैं इस वि० ॥

धानानां० रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः ।

सक्तूनां० रूपम्बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

२०५२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य ।
 परीवापस्येति परिऽवापस्य । गोधूमाः । सक्तूनाम् ।
 रूपम् । बदरम् । उपवाका इत्युपऽवाकाः । कर-
 म्भस्य ॥ २२ ॥

पदार्थः—(धानानाम्) भृष्टयवायन्नानाम् (रूपम्) (कु-
 वलम्) कोमलं बदरीफलमिव (परीवापस्य) पिष्टादेः (गोधूमाः)
 (सक्तूनाम्) (रूपम्) (बदरम्) बदरीफलवद्वर्णयुक्तम् (उ-
 पवाकाः) उपगताः प्राप्ता यवाः (करम्भस्य) दधिसंसृष्टस्य
 सक्तुनः ॥ २२ ॥

श्रवण्यः—हे मनुष्याः यूयं धानानां कुवलं रूपं परीवापस्य
 गोधूमा रूपं सक्तूनां बदरं रूपं करम्भस्योपवाका रूपमस्तीति वि-
 जानीत ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वेषामन्नानां सुरूपं कृत्वा भुञ्जते
 भोजयन्ति च त आरोग्यमाप्नुवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (धानानाम्) भुंजे हुए जौ आदि अन्नो
 का (कुवलम्) कोमल बेर सा रूप (परीवापस्य) पिसान आदि का (गोधूमाः)
 गेहूं (रूपम्) रूप (सक्तूनाम्) सतुअों का (बदरम्) बेर फल के समान रूप
 (करम्भस्य) दही मिले हुए सक्तू का (उपवाकाः) समीप प्राप्त जौ (रूपम्)
 रूप है ऐसा जाना करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब अन्नो का सुन्दर रूप करके भोजन करते और
 करते हैं वे आरोग्य को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२०५३

पयसो रूपमित्यस्य है मवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पयसो रूपं यद्यवां दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सो-
मस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥२३॥

पयसः । रूपम् । यत् । यवाः । दध्नः । रूपम् ।
कर्कन्धूनि । सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्य-
स्य । रूपम् । आमिक्षा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(पयसः) दुग्धस्य जलस्य (रूपम्) (यत्)
ये (यवाः) (दध्नः) (रूपम्) (कर्कन्धूनि) कर्कन्धुफलानि स्थूलानि
पक्वानि बदरीफलानीव (सोमस्य) (रूपम्) (वाजिनम्)
वह्मनसाररूपम् (सौम्यस्य) सोमानामोषधिसाराणां भावस्य (रू-
पम्) (आमिक्षा) मधुराम्लादिसंयोगयुक्ता ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यवास्ते पयसो रूपं कर्कन्धूनीव
दध्नो रूपं वाजिनमिव सोमस्य रूपमामिक्षेव सौम्यस्य रूपं सम्पा-
दयत ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यस्य यस्यान्नस्य सुन्दरं
रूपं यथा स्यात्तस्य तस्य रूपं तथा सदा सम्पादनीयम् ॥ २३ ॥

२०५४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो (यवाः) यव हैं उन को (पयसः) पानी वा दूध के (रूपम्) रूप (कर्कन्धूनि) मोटे पके हुए बेरी के फलों के समान (दधः) दही के (रूपम्) स्वरूप (वाजिनम्) बहुत अन्न के सार के समान (सोमस्य) सोम ओषधि के (रूपम्) स्वरूप और (आमिक्षा) दूध दही के संयोग से बने पदार्थ के समान (सौम्यस्य) सोमादि ओषधियों के सार होने के (रूपम्) स्वरूप को सिद्ध किया करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस २ अन्न का सुन्दररूप जिस प्रकार हो उस २ के रूप को उसी प्रकार सदा सिद्ध करें ॥ २३ ॥

अथाश्रावयेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं विद्वांसो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे विद्वान् होते हैं इस वि० ॥

आ श्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽनुरूपः ।

यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा येयजा महाः ॥ २४ ॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः

इति प्रतिऽआश्रावः । अनुरूपऽइत्यनुऽरूपः ।

यजाइति । धाय्यारूपमिति धाय्याऽरूपम् । प्रगा-

थाइति प्रऽगाथाः । ये यजामहा इति येऽयजा-

महाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (श्रावय) विद्योपदेशान् कुरु (इति) प्रकारार्थे (स्तोत्रियाः) ये स्तोत्राण्यर्हन्ति ते (प्रत्याश्रावः) यः प्रतिश्राव्यते सः (अनु रूपः) अनुकूलः (यजा इति) (धार्यारूपम्) या धेयमर्हा तस्या रूपम् (प्रगाथाः) ये प्रकर्षेण गीयन्ते ते (ये यजामहाः) ये भृशं यजन्ति ते ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं विद्यार्थिन आश्रावय । ये स्तोत्रियास्तान् प्रत्याश्रावोऽनुरूपइति ये यजामहाः प्रगाथा इति यजेति धार्यारूपं यथावत् जानीहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं प्रीत्या विद्याविषयान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति च ते विद्वांसो जायन्ते ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् तू विद्यार्थियों को विद्या (आ, श्रावय) सब प्रकार से सुना जो (स्तोत्रियाः) स्तुति करने योग्य हैं उन को (प्रत्याश्रावः) पीछे सुनाया जाता है और (अनुरूपः) अनुकूल जैसा यज्ञ है वैसे (ये यजामहाः) जो यज्ञ कर्ते हैं (इति) इस प्रकार अर्थात् उन के समान (प्रगाथाः) जो अच्छे प्रकार गान किये जाते हैं उन को (यजेति) संगत कर इस प्रकार (धार्यारूपम्) धारण करने योग्य रूप को यथावत् जानें ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो परस्पर प्रीति से विद्या के विषयों को सुनते और सुनाते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ २४ ॥

अर्द्धऋचैरित्यस्य हैमवचिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथमध्यापकैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

अध्यापकों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

अर्द्धऋचैरुक्तथानां रूपं पदैराप्नोति निविदः ।

प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पयसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

अर्द्धऋचैरित्यर्द्धऋचैः । उक्थानाम् । रूपम् ।

पदैः । आप्नोति । निविदऽइति निऽविदः । प्रणवैः ।

प्रणवैरिति प्रऽनवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पयसा ।

सोमः । आप्यते ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अर्द्धऋचैः) ऋचामर्द्धान्यर्द्धर्चास्तैर्मन्त्रभागैः
(उक्थानाम्) स्तोत्रविशेषाणाम् (रूपम्) (पदैः) विभक्त्यन्तैः
(आप्नोति) (निविदः) ये निश्चयेन विन्दन्ति तान् (प्रणवैः)
ओङ्कारैः (शस्त्राणाम्) शसन्ति यैस्तेषाम् (रूपम्) (पयसा)
उदकेन (सोमः) रसविशेषः (आप्यते) प्राप्यते ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो विद्वानर्द्धऋचैरुक्थानां रूपं पदैः प्रणवैः श-
स्त्राणां रूपं निविदश्चाप्नोति येन विदुषा पयसा सोमं आप्यते स
वेदवित्कथ्यते ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीत्य वेदस्थानां पदवाक्यमन्त्र-
विभागशब्दार्थ सम्बन्धानां यथार्थं विज्ञानं कुर्वन्ति तेऽत्ताऽध्यापका
भवन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (अर्द्धऋचैः) ऋचाओं के अर्ध भागों से (उक्थानाम्)
स्तोत्र करने योग्य वैदिक स्तोत्रों का (रूपम्) स्वरूप (पदैः) सुबन्त तिङन्त पदों और
(प्रणवैः) ओंकारों से (शस्त्राणाम्) शस्त्रों का (रूपम्) स्वरूप और (निविदः) जो
निश्चय से प्राप्त होते हैं उन को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा जिस विद्वान् से (प-
यसा) जल के साथ (सोमः) सोम ओषधि का रस (आप्यते) प्राप्त होता है सो
वेद का जानने वाला कहाता है ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप बस के पद के वेदस्थ पद वाक्य मन्त्र विभागों के शब्द अर्थ और सम्बन्धों का यथावद्विज्ञान करते हैं वे इस संसार में अभ्यापक होते हैं ॥ २५ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सत्पुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

सत्पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवसंस्वत्या तृतीयमाप्तं सवनम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । प्रातःसवनमिति

प्रातःसवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । संस्वत्या । तृतीयम् ।

आप्तम् । सवनम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (प्रातःसवनम्) प्रातःकाले सवनं यज्ञक्रियाप्रेरणाम् (इन्द्रेण) विद्युता (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्यकारकम् (माध्यन्दिनम्) मध्याह्ने भवम् (वैश्वदेवम्) विश्वेषां देवानामिदम् (संस्वत्या) सत्यया वाचा (तृतीयम्) त्रयाणां पूरकम् (आप्तम्) व्याप्तं प्राप्तम् (सवनम्) आरोग्यकरं होमादिकम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यैराश्विभ्यां प्रथमं प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं द्वितीयं माध्यन्दिनं सवनं संस्वत्या वैश्वदेवं तृतीयं सवनमाप्तन्ते जगदुपकारकाः सन्ति ॥ २६ ॥

२०५८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—ये त्रिषु कालेषु सार्वजनिकहितमाचरन्ति तेऽत्र सत्पुरुषास्सन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—जिन मनुष्यों ने (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा से प्रथम (प्रातः सवनम्) प्रातःकाल यज्ञक्रिया की प्रेरणा (इन्द्रेण) बिजुली से (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्य-कारक दूसरा (माध्यन्दिनम्) मध्याह्न में होने और (सवनम्) आरोग्यता करने वाला होमादि कर्म और (सरस्वत्या) सत्यवाणी से (वैश्वदेवम्) सम्पूर्ण विद्वानों के सत्कार रूप (तृतीयम्) तीसरा सवन अर्थात् सायङ्काल की क्रिया को यथावत् (आसम्) प्राप्त किया है वे जगत् के उपकारक हैं ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो भूत भविष्यत् वर्त्तमान इन तीनों कालों में सब मनुष्यादि प्राणियों का हित करते हैं वे जगत् में सत्पुरुष होते हैं ॥ २६ ॥

वायव्यैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

विदुषां कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

वायव्यैवाव्ययान्याप्नोति सतैन द्रोणकलशम् ।
कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थात्तीभिः स्थात्तीरा-
प्नोति ॥ २७ ॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतैन ।
द्रोणकलशमिति द्रोणऽकलशम् । कुम्भीभ्याम् ।
अम्भृणौ । सुते । स्थात्तीभिः । स्थात्तीः । आ-
प्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—(वायव्यैः) वायुषु भवैर्वायुदेवताकैर्वा (वायव्यानि) वायुषु भवानि वायुदेवताकानि वा (आप्नोति) (सतेन) विभक्तेन कर्मणा (द्रोणकलशम्) द्रोणश्च कलशश्च ततः (कुम्भीभ्याम्) धान्यजलाधाराभ्याम् (अम्भृणौ) अपो विभर्ति याभ्यां तौ (सुते) निष्पादिते लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः (स्थालीभिः) यासु पदार्थान् स्थापयन्ति पाचयन्ति वा ताभिः (स्थालीः) (आप्नोति) ॥ २७ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् वायव्यैर्वायव्यानि सतेन द्रोणकलशमाप्नोति कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति स आढ्यो जायते ॥ २७ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वायुकार्याण्यविदित्वैतत्कारणेन विना परिमाणविद्यामनया विना पाकविद्यां तामन्तराजसंस्कारक्रियाञ्च प्राप्तुन्न शक्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (वायव्यैः) वायु में होने वाले गुणों वा वायु जिन का देवता दिव्यगुणोत्पादक है उन पदार्थों से (वायव्यानि) वायु में होने वा वायु देवता वाले कर्मों को (सतेन) विभागयुक्त कर्म से (द्रोणकलशम्) द्रोणपरिमाण और कलश को (आप्नोति) प्राप्त होता है (कुम्भीभ्याम्) धान्य और जल के पात्रों से (अम्भृणौ) जिन से जल धारण किया जाता है उन (सुते) सिद्ध किये हुए दो प्रकार के रसों को (स्थालीभिः) जिनमें पदार्थ धरते वा पकाते हैं उन स्थालियों से (स्थालीः) स्थालियों को (आप्नोति) प्राप्त होता है वही घनाढ्य होता है ॥ २७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वायु के कर्मों को न जान कर इस के कारण के विना परिमाण विद्या को इस विद्या के विना पाकविद्या को और इस के विना अन्न के संस्कार की क्रिया को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २७ ॥

२०६०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

यजुर्भिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सर्वे वेदमभ्यस्येयुरित्याह ॥

सब लोग वेद का अभ्यास करें इस वि० ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहै स्तोमाश्च विष्टुतीः ।
 छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥२८॥
 यजुर्भिरिति यजुःऽभिः । आप्यन्ते । ग्रहाः ।
 ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरिति वि-
 स्तुतीः । छन्दोभिरिति छन्दःऽभिः । उक्थाशस्त्राणि
 उक्थशस्त्राणीत्युक्थशस्त्राणि । साम्ना । अवभृथ-
 इत्यवभृथः । आप्यते ॥ २८ ॥

पदार्थः—(यजुर्भिः) यजन्ति सङ्गच्छन्ते यैर्यजुर्वेदविद्यावय-
 वेस्तेः (आप्यन्ते) (ग्रहाः) यैः सर्वं क्रियाकाण्डं गृह्णन्ति ते व्यव-
 हाराः (ग्रहैः) (स्तोमाः) पदार्थगुणप्रशंसाः (च) (विष्टुतीः)
 विविधाश्च तास्तुतयश्च ताः (छन्दोभिः) गायत्र्यादिभिर्विद्वद्भिः
 स्तोत्रेभिर्वा । छन्द इति स्तोत्रिना० निधं ३ । १६ (उक्थाशस्त्रा-
 णि) उक्थानि च तानि शस्त्राणि च । अत्रान्येषामपीति पूर्वप-
 दस्य दीर्घः (साम्ना) सामवेदेन (अवभृथः) शोधनम् (आ-
 प्यते) प्राप्यते ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिरेर्यजुर्भिर्ग्रहाः ग्रहैः स्तोमा विष्टुतीश्च छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि चाप्यन्ते साम्नावभृथ आप्यते तेषामुपयोगो यथावत्कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वेदाभ्यासेन विना अखिलाः साङ्गोपाङ्गविद्याः प्राप्तुं नार्हति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को जिन (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त विद्या के अवयवों से (ग्रहाः) जिन से समस्त क्रियाकाण्ड का ग्रहण किया जाता है वे व्यवहार (ग्रहैः) ग्रहों से (स्तोमाः) पदार्थों के गुणों की प्रशंसा (च) और (विष्टुतीः) विविध स्तुतियां (छन्दोभिः) गायत्र्यादि छन्द वा विद्वान् और गुणों की स्तुति करने वालों से (उक्थाशस्त्राणि) कथन करने योग्य वेद के स्तोत्र और शस्त्र (आप्यन्ते) प्राप्त होते हैं तथा (साम्ना) सामवेद से (अवभृथः) शोधन (आप्यते) प्राप्त होता है उन का उपयोग यथावत् करना चाहिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वेदाभ्यास के विना सम्पूर्ण साङ्गोपाङ्ग वेद विद्याओं को प्राप्त होने योग्य नहीं होता ॥ २८ ॥

इडाभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इडा देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

गृहस्थैः पुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

गृहस्थ पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः । शम्भुः ।

ना पत्नीसंयाजान्त्समिष्ट यजुषासंस्थाम् ॥ २९ ॥

इडाभिः । भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेति

२०६२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सूक्तऽवाकेन । आशिषऽइत्याऽशिषः । शंयुनेति
 शमऽयुना । पत्नीसंयाजानिति पत्नीऽसंयाजान् ।
 समिष्टयजुषेति समिष्टऽयजुषा । स॒ंस्थामिति
 समऽस्थाम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(इडाभिः) पृथिवीभिः । इडेति पृथिवीना० निध०
 १ । १ (भक्षान्) भक्षितुमर्हान् भोज्यान् पदार्थान् (आ-
 प्नोति) (सूक्तवाकेन) सुष्ठूच्यते तत् सूक्तन् तेन (आशिषः)
 इच्छाः (शंयुना) सुखमयेन (पत्नीसंयाजान्) ये पत्न्या सह
 समिज्यन्ते तान् (समिष्टयजुषा) सम्यगिष्टं येन भवति तेन
 (संस्थाम्) सम्यक् तिष्ठन्ति यस्यां ताम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यो विद्वानिडाभिर्भक्षान् सूक्तवाकेनाशिषः शंयुना
 पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा संस्थामाप्नोति स सुखी कथं न
 स्यात् ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्था वेदविज्ञानेनैव पृथिवीराज्यभोगेच्छां तत्
 सिद्धिसंस्थितिं चाप्नुवन्तु ॥ २९ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (इडाभिः) पृथिवियों से (भक्षान्) भक्षण करने
 योग्य अन्नादि पदार्थों को (सूक्तवाकेन) जो सुन्दरता से कहाजाय उस के कहने से
 (आशिषः) इच्छा सिद्धियों को (शंयुना) जिस से सुख प्राप्त होता है उस से

(पत्नी संयाजान्) जो पत्नी के साथ मिलते हैं उन को (समिष्टयजुषा) अच्छे इष्ट सिद्ध करने वाले यजुर्वेद के कर्म से (संस्थाम्) अच्छे प्रकार रहने के स्थान को (आप्नोति) प्राप्त होता है वह सुखी क्यों न होवे ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोग वेद विज्ञान ही से पृथिवी के राज्यभोग की इच्छा और उस की सिद्धि को प्राप्त हों ॥ २९ ॥

व्रतेनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सत्यं ग्राह्यमसत्यञ्च त्याज्यमित्याह ॥

मनुष्यों को सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करना चाहिये इस वि० ॥

वृतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

वृतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥ ३० ॥

पदार्थः—(व्रतेन) सत्यभाषण ब्रह्मचर्यादिनियमेन (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्य विद्यादिसुशिखा प्रज्ञा (आप्नोति) (दीक्षया) (आप्नोति) (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठां श्रियं वा (दक्षिणा) दक्षिणया । अत्र विभक्तिलोपः (श्रद्धाम्) श्रत्सत्यं दधाति ययेच्छया ताम् । श्रदिति सत्यना० निर्घ० ३ । १० (आप्नोति) (श्रद्धया) (सत्यम्) सत्सु नित्येषु पदार्थेषु व्यवहारेषु वा सा धुस्तं परमेश्वरं धर्मं वा (आप्यते) प्राप्यते ॥ ३० ॥

अन्वयः—यो बालकः कन्यका मनुष्यो वा व्रतेन दीक्षामा-

२०६४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

प्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति तथा श्रद्धया वा येन सत्यमाप्यते स सुखी भवति ॥ ३० ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो विद्यासुशिक्षाश्रद्धाभिर्विना सत्यान् व्यवहारान् प्राप्तुमसत्योऽप्यस्य त्यक्तुं न शक्नोति ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो बालक कन्या वा पुरुष (वृत्तेन) ब्रह्मचर्यादि नियमों से (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यादि सत्कर्मों के आरम्भ रूप दीक्षा को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दीक्षया) उस दीक्षा से (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठा और धन को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दक्षिणा) उस प्रतिष्ठा वा धन रूप से (श्रद्धाम्) सत्य के धारण में प्रीति रूप श्रद्धा को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा उस (श्रद्धया) श्रद्धा से जिसने (सत्यम्) नित्य पदार्थ वा व्यवहारों में उत्तम परमेश्वर वा धर्म की (आप्यते) प्राप्ति की है वह सुखी होता है ॥ ३० ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य विद्या अच्छी शिक्षा और श्रद्धा के बिना सत्य व्यवहारों को प्राप्त होने और दुष्ट व्यवहारों के छोड़ने को समर्थ नहीं होता ॥ ३० ॥

एतावद्रूपमित्यस्य हैमचिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्या किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् । तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी । सुते ॥ ३१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२०६५

पदार्थः—(एतावत्) एतत् परिमाणमस्य तत् (रूपम्) स्वरूपम् (यज्ञस्य) यजनकर्मणः (यत्) (देवैः) विद्महिः (ब्रह्मणा) परमेश्वरेण वेदचतुष्टयेन वा (कृतम्) निष्पादितं प्रकाशितं वा (तत्) परोक्षम् (एतत्) प्रत्यक्षम् (सर्वम्) (आप्नोति) (यज्ञे) (सौत्रामणी) सूत्राणि यज्ञोपवीतादीनि मणिना ग्रन्थिनायुक्तानि ध्रियन्ते यस्मिँस्तस्मिन् (सुते) सम्पादिते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यो यदेवैर्ब्रह्मणा यज्ञस्यैतावद् रूपं कृतं तदेतत् सर्वं सौत्रामणी सुते यज्ञ आप्नोति स हि जत्वारम्भं करोति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्महिर्मनुष्यैर्वावद्यज्ञानुष्ठानानुसन्धानं क्रियेत तावदेवानुष्ठाय महोत्तमं यज्ञफलमाप्तव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (यत्) जिस (देवैः) विद्वानों और (ब्रह्मणा) परमेश्वर वा चार वेदों ने (यज्ञस्य) यज्ञ के (एतावत्) इतने (रूपम्) स्वरूप को (कृतम्) सिद्ध किया वा प्रकाशित किया है (तत्) उस (एतत्) इस (सर्वम्) समस्त को (सौत्रामणी) जिस में यज्ञोपवीतादि ग्रन्थियुक्त सूत्र धारण किये जाते हैं उस (सुते) सिद्ध किये हुए (यज्ञे) यज्ञ में (आप्नोति) प्राप्त होता है वह द्विज होने का आरम्भ करता है ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि जितना यज्ञ के अनुष्ठान का अनुसन्धान किया जाता है उतना ही अनुष्ठान करके बड़े उत्तम यज्ञ के फल को प्राप्त हों ॥ ३१ ॥

सुरावन्तमित्यस्य निचृदतिजगती च्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति म

२०६६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

हिषा नमोभिः । दधानाः सोमन्दिवि देवतासु मदे-
मेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

सुरावन्तमिति सुराऽवन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हि-
षदमिति बर्हिऽसदम् । सुवीरमिति सुऽवीरम् । यज्ञ-
म् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरिति नमःऽभिः ।
दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम् । इ-
न्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइति सुऽअर्काः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(सुरावन्तम्) सुराः प्रशस्ताः सोमा विद्यन्ते य-
स्मिँस्तम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिष्याकाशे सीदति तम् (सुवीरम्)
शोभना वीराः शरीरात्मबलयुक्तायस्मात्तम् (यज्ञम्) (हिन्वन्ति)
वर्धयन्ति (महिषाः) महान्तः पूजनीयाः (नमोभिः) अन्नैः
(दधानाः) धरन्तः (सोमम्) ऐश्वर्यम् (दिवि) शुद्धे व्यवहारे
(देवतासु) विद्वत्सु (मदेम्) हर्षम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तञ्ज-
नम् (यजमानाः) ये यजन्ति ते विद्वांसः (स्वर्काः) शोभना अर्का
अन्नादयः पदार्था येषान्ते ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये महिषास्वर्का यजमाना नमोभिः
सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति ते दिवि देवतासु सोममिन्द्रं
दधानाः सन्तो वयञ्च मदेम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्नाद्यैश्वर्यं सञ्चित्य तेन विदुषः स-
न्तोऽप्य सद्दियासु शिक्षाः संगृह्य सर्वहितैषिणः स्युस्तेऽत्र पुत्रकल-
त्रानन्दमाप्नुवन्तु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (महिषाः) महान् पूजनीय (स्वर्गाः) उत्तम अन्न आदि पदार्थों से युक्त (यजमानाः) यज्ञ करने वाले विद्वान् लोग (नमोभिः) अन्नादि से (सुरावन्तम्) उत्तम सोम रस युक्त (बर्हिषदम्) जो प्रशस्त आकाश में स्थिर होता उस (सुवीरम्) उत्तम शरीर तथा आत्मा के बल से युक्त वीरों की प्राप्ति करने हारे (यज्ञम्) यज्ञ को (हिन्वन्ति) बढ़ाने हैं वे और (दिवि) शुद्ध व्यवहार में तथा (देवतासु) विद्वानों में (सोमम्) ऐश्वर्य्य और (इन्द्रम्) परमैश्वर्य्य युक्त जन को (दधानाः) धारण करते हुए हम लोग (मदेम) आनन्दित हों ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अन्नादि ऐश्वर्य्य का सञ्चय कर उस से विद्वानों को प्रसन्न और सत्य विद्याओं में शिक्षा ग्रहण कर के सब के हितैषी हों वे इस संसार में पुत्र स्त्री के आनन्द को प्राप्त हों ॥ ३२ ॥

यस्ते रसइत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

तिष्ठुप्लवन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किम्भूता जना धन्या इत्याह ॥

कैसे पुरुष धन्यवाद के योग्य हैं इस वि० ॥

यस्ते रसः सम्भृतः श्रोषधीषु सोमस्य शुष्मः
सुरया सुतस्य । तेन जित्व यजमानं मदेन सर-
स्वतीमश्विना विन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

यः । ते । रसः । सम्भृत इति सम्भृतः ।
श्रोषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ।
तेन । जित्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् ।
अश्विना । इन्द्रम् । अग्निम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (रसः) आनन्दः (सम्भृतः)

२०६८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सम्पृद्धतः (ओषधीषु) सोमलतादिषु (सोमस्य) अंशुमदादि सं-
ज्ञस्य चतुर्विंशतिधाभिधानस्य (शुष्मः) शुष्मं बलं विद्यते य-
स्मिन् सः (सुरया) शोभनदानशीलया स्त्रिया (सुतस्य) निष्पा-
दितस्य (तेन) (जिन्व) प्रीणीहि (यजमानम्) सर्वेभ्यः सुखं
ददमानम् (मदेन) आनन्दप्रदेन (सरस्वतीम्) प्रशस्तवि-
द्यायुक्तां स्त्रियम् (अश्विनौ) विद्याव्याप्तावध्यापकोदेशकौ (इ-
न्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तं सभासेनेशम् (अग्निम्) पावकवच्छत्रुदाहकं
योद्धारम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त ओषधीषु वर्तमानस्य सुतस्य सो-
मस्य सुरया सम्पृद्धतः शुष्मो रसोऽस्ति तेन मदेन यजमानं सरस्व-
तीमश्विनाविन्द्रमग्निञ्च जिन्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो जना महौषधिसारस्वयं संसेव्यान्या
न्तेवयित्वा सततमानन्दं वर्द्धयैयुस्ते धन्याः सन्ति ॥ ३३ ॥

उपदार्थः—हे विद्वान् (यः) जो (ते) आप का (ओषधीषु) सोमलतादि
ओषधियों में वर्तमान (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (सोमस्य) अंशुमान् आदि चौ-
बीस प्रकार के भेद वाले सोम का (सुरया) उत्तम दान शील स्त्री ने (सम्पृद्धतः)
अच्छे प्रकार धारण किया हुआ (शुष्मः) बलकारी (रसः) रस है (तेन) उस
(मदेन) आनन्ददायक रस से (यजमानम्) सब को सुख देने वाले यजमान (स-
रस्वतीम्) उत्तम विद्यायुक्त स्त्री (अश्विनौ) विद्याव्याप्त अध्यापक और उपदेशक
(इन्द्रम्) ऐश्वर्य युक्त सभा और सेना के पति और (अग्निम्) पावक के समान
शत्रु को जलाने हारे योद्धा को (जिन्व) प्रसन्न कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् मनुष्य महौषधियों के सारों को आप सेवन कर अन्यो
को सेवन कराके निरन्तर आनन्द बढ़ावें वे धन्यवाद के योग्य हैं ॥ ३३ ॥

यमश्विनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशाः जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे पुरुष सुखी होते हैं इस वि० ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्य सुनोदि-
न्द्रियाय । इमन्तं शुक्रमधुमन्तं मिन्दुं सोमं
राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि ।
सरस्वती । असुनीत् । इन्द्रियाय । इमम् । तम् ।
शुक्रम् । मधुमन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् ।
इह । भक्षयामि ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) सभासेनेशौ (नमुचेः) यो
जलं न मुञ्चति तस्मात् (आसुरात्) असुरस्य मेघस्यायं तस्मात्
(अधि) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनीत्) सुनोति (इन्द्रि-
याय) धनायेन्द्रियबलाय वा (इमम्) (तम्) (शुक्रम्) शीघ्रं
बलकरम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्तम् (इन्दुम्) परमैश्वर्य
कारकम् (सोमम्) पुरुषार्थे प्रेरकम् (राजानम्) प्रकाशमानम् (इह)
अस्मिन् संसारे (भक्षयामि) भुञ्जे भोजयामि वा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या इहेन्द्रियाय यं नमुचेरासुरादधि शुक्रं
मधुमन्तमिन्दुं राजानं सोमं सरस्वत्यसुनोदश्विना सुनुतां तमिममहं
भक्षयामि ॥ ३४ ॥

२०७०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—ये मनुष्या सारान्नरसभोजिनो भवन्ति ते बलि-
ष्ठेन्द्रियाः सन्तःसदानन्दं भुञ्जते ॥ ३४ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (इह) इस संसार में (इन्द्रियाय) धन और इन्द्रिय
बल के लिये (यम्) जिस (नमुनेः) जल को जो नहीं छोड़ता (आसुरात्) उस
मेघ व्यवहार से (अधि) अधिक (शुक्रम्) शीघ्रचलकारी (मधुमन्तम्) उत्तम मधु-
रादिगुण युक्त (इन्द्रम्) परमैश्वर्य करने हारे (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) पुरुषार्थ
में प्रेरक सोम ओषधि को (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनोत्) सिद्ध करती तथा (अ-
श्विना) सभा और सेना के पति सिद्ध करते हैं (तम्, इमम्) उस इस को मैं (भक्ष-
यामि) भोग करता और भोगवाता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य उत्तम अन्न रस के भोजन करने हारे होते हैं वे बल-
युक्त इन्द्रियों वाले होकर सदा आनन्द को भोगते हैं ॥ ३४ ॥

यदन्नमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः सर्व आनन्दयितव्यो इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि सब को आनन्द करें इस वि० ॥

यदन्नं रित्तिरसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपिब-
च्छचीभिः । अहन्तदस्य मनसा शिवेन सोमं रा-
जानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

यत् । अन्नं । रित्तम् । रसिनः । सुतस्य । यत् ।

इन्द्रः । अपिबत् । शचीभिः । अहम् । तत् ।

अस्य । मनसा । शिवेन । सोमम् । राजानम् ।

इह । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(यत्) (अत्र) अस्मिन् संसारे (रितम्)
 लितं प्राप्तम् । अत्र लकारस्य रेफादेशः (रसिनः) प्रशस्तो रसो
 विद्यते यस्मिँस्तस्य (सुतस्य) निष्पादितस्य (यत्) यम् (इन्द्रः)
 सूर्यः (अपिबत्) (शचीभिः) क्रियाभिः शचीति कर्मना०
 निघं० २ । १ (अहम्) (तत्) तम् (अस्य) (मनसा)
 (शिवेन) मङ्गलमयेन (सोमम्) ओषधीरसम् (राजानम्)
 देदीप्यमानम् (इह) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहमिहास्य सुतस्य रसिनो यदत्र रि-
 तमस्तीन्द्रशचीभिर्यदपिबत्तद् राजानं सोमं च शिवेन मनसा भ-
 क्षयामि तथा यूयमपि भक्षयत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा सूर्यः स्वकिरणैर्जलान्पाकृष्य वर्षि-
 त्वा सर्वान् सुखयति तथैवानुकूलाभिः क्रियाभी रसान् संसेव्य व-
 लमुन्नीय यशोवृष्ट्या सर्वान् यूयमानन्दयत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (अहम्) मैं (इह) इस संसार में (अस्य)
 इस (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (रसिनः) प्रशंसित रस युक्त पदार्थ का (यत्)
 जो भाग (अत्र) इस संसार ही में (रितम्) लित प्राप्त है वा (इन्द्रः) सूर्य
 (शचीभिः) आकर्षणादि कर्मों के साथ (यत्) जो (अपिबत्) पीता है (तत्)
 उस को और (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) ओषधियों के रस को (शिवेन)
 कल्याण कारक (मनसा) मन से (भक्षयामि) भक्षण करता और पीता हूं वैसे
 तुम भी भक्षण किया और पिया करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे सूर्य अपनी किरणों से जलों का आकर्षण कर
 और वर्षा के सब को सुखी कर्ता है वैसे ही अनुकूल क्रियाओं से रसों का सेवन अच्छे
 प्रकार करके बल को बढ़ा कीर्ति से सब को तुम लोग आनन्दित करो ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः इत्यस्य प्रजातिर्ऋषिः । पितरोदेवताः ।

निचृदाष्टिष्विष्टुप् छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पित्रपत्यादिभिरितरेतरं कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता पुत्रादि को परस्पर कैसे वर्त्तना चाहिये इस वि० ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः

स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः । स्वधा-

यिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पि-

तरौऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पितृभ्यऽइति पितृभ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्व-

धायिभ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । स्वधा-

यिभ्यऽइति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः । प्रपितामहे-

भ्य इति प्रपितामहेभ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्व-

धायिभ्यः । स्वधा । नमः । अक्षन् । पितरः । अ-

मीमदन्त । पितरः । अतीतृपन्त । पितरः । पि-

तरः । शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पितृभ्यः) पालकेभ्यो जनकाध्यापकादिभ्यः (स्व-
धायिभ्यः) ये स्वधामुदकमन्नं वैतुं प्राप्तुं शीलास्तेभ्यः । स्वधे-
त्युदकना० निधं० १ । १२ स्वधेत्यन्नना० निधं० २ । ७ (स्वधा)
अन्नम् (नमः) सत्करणम् (पितामहेभ्यः) ये पितृणां पितर-
स्तेभ्यः (स्वधायिभ्यः) (स्वधा) स्वान् दधाति यथा सा क्रि-
या (नमः) नमनम् (प्रपितामहेभ्यः) ये पितामहानां पितरस्तेभ्यः
(स्वधायिभ्यः) (स्वधा) स्वेन धारिता सेवा (नमः) अजा-
दिकम् (अक्षन्) अदन्तु । योऽदधातोः स्थाने घञ् लुङ् आदेश-
स्तस्य लुङि रूपम् (पितरः) ज्ञानिनः (अमीमदन्त) अति-
शयेन हर्षयत (पितरः) (अतीतृपन्त) अतिशयेन तर्पयत
(पितरः) (पितरः) (शुन्धध्वम्) पवित्रीकुरुत ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अस्माभिः पुत्रशिष्यादिमनुष्यैर्येभ्यः स्वधायिभ्यः
पितृभ्यः स्वधा नमः स्वधायिभ्यः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वधा-
यिभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः क्रियते हे पितरस्ते भवन्तोऽस्म-
त्सु संस्कृतान्यन्नादीन्यक्षन् हे पितरो यूयमानन्दिता भूत्वाऽस्मान्
मीमदन्त हे पितरो यूयं तृप्ता भूत्वाऽस्मान्तीतृपन्त हे पितरो यूयं
शुद्धा भूत्वाऽस्मान् शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्रशिष्यस्तुष्टादयो जना यूयमुत्तमैरन्नादिभिः
पित्रादीन् वृद्धान्सततं सत्कुरुत पितरो युष्मानप्यानन्दयेयुः । यथा
मातापित्रादयो बाल्यावस्थायां युष्मान् सेवन्ते तथैव यूयं वृद्धाव-
स्थायां तेषां सेवां यथावत्कुरुत ॥ ३६ ॥

२०७४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हम पुत्र शिष्यादि मनुष्य (स्वधायिभ्यः) जिन स्वधा अन्न और जल को प्राप्त होने के स्वभाव वाले (पितृभ्यः) ज्ञानियों को (स्वधा) अन्न देते और (नमः) सत्कार करते (स्वधायिभ्यः) बहुत अन्न को चाहने वाले (पितामहभ्यः) पिता के पिताओं को (स्वधा) सुन्दर अन्न देते तथा (नमः) सत्कार करते और (स्वधायिभ्यः) उत्तम अन्न के चाहने वाले (प्रपितामहेभ्यः) पितामह के पिताओं को (स्वधा) अन्न देते और उन का (नमः) सत्कार करते हैं वे हे (पितरः) पिता आदि ज्ञानियो आप लोग हमने अच्छे प्रकार बनाये हुए अन्न आदि का (अन्नं) भोजन कीजिये हे (पितरः) अध्यापक लोगो आप आनन्दित हो के हम को (अमीमदन्त) आनन्दयुक्त कीजिये हे (पितरः) उपदेशक लोगो आप तृप्त हो कर हम को (अतीतृपन्त) तृप्त कीजिये । हे (पितरः) विद्वानो आप लोग शुद्ध हो कर हम को (शुन्धध्वम्) शुद्ध कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्र शिष्य और पुत्रवधू आदि लोगो तुम उत्तम अन्नादि पदार्थों से पिता आदि वृद्धों का निरन्तर सत्कार किया करो तथा पितर लोग तुम को भी आनन्दित करें जैसे माता पितादि वाल्यावस्था में तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे ही तुम लोग वृद्धावस्था में उन की सेवा यथावत् किया करो ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितर इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सरस्वती
देवता । भुरिगण्डिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पिता-
महाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ।
पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । प-
वित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यूश्नवै ॥ ३७ ॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पुनन्तु ।
 मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपितामहाऽइति
 प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति शतऽआयु-
 षा । पुनन्तु । मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपिता-
 महा इति प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति-
 शतऽआयुषा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(पुनन्तु) अशुद्धाद्व्यवहारान्निवर्त्य शुद्धे प्रवर्त्य
 पवित्रीकुर्वन्तु (मा) माम् (पितरः) ज्ञानप्रदानेन पालकाः
 (सोम्यासः) सोमे ऐश्वर्ये भवाः सोमवच्छान्ता वा (पुनन्तु)
 (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः) (पवित्रेण)
 शुद्धाचरणयुक्तेन (शतायुषा) शतं वर्षाणि यस्मिन्नायुषि तेन
 (पुनन्तु) (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः)
 (पवित्रेण) ब्रह्मचर्यादिधर्माचरणयुक्तेन (शतायुषा) (विश्वम्)
 पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (वि) विविधार्थे (अश्नवै) प्रा-
 नुयाम् लोट्प्रयोगोऽयम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सोम्यासः पितरः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु
 सोम्यासः पितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपि-
 तामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः पितामहाः पवि-
 त्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा
 मा पुनन्तु यतोऽहं विश्वमायुर्व्यश्नवै प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

२०७६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—पितृपितामहप्रपितामहैः स्वकन्याः पुत्राश्च ब्रह्म-
चर्यसुशिक्षाधर्मोपदेशेन संयोज्य विद्यासुशीलयुक्ताः कार्याः सन्तानैः
सेवानुकूलचरणाभ्यां सर्वे नित्यं सेवनीयाः । एवं परस्परोपकारेण
गृहाश्रमे आनन्देन वर्तितव्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सोम्यासः) ऐश्वर्य से युक्त वा चन्द्रमा के तुल्य शान्त (पि-
तरः) ज्ञान देने से पालक पितर लोग (पवित्रेण) शुद्ध (शतायुषा) सौ वर्ष की
आयु से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करे अतिबुद्धिमान् चन्द्रमा के तुल्य आ-
नन्द कर्त्ता (पितामहाः) पिताओं के पिता उस अतिशुद्ध सौ वर्ष युक्त आयु से
(मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । ऐश्वर्यदाता चन्द्रमा के तुल्य शीतल स्व-
भाव वाले (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता लोग शुद्ध सौ वर्ष पर्यन्त जीवन से
(मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । विद्यादि ऐश्वर्ययुक्त वा शान्त स्वभाव (पि-
तामहाः) पिताओं के पिता (पवित्रेण) अतीव शुद्धानन्दयुक्त (शतायुषा) शत वर्ष
पर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्राचरण युक्त करें । सुन्दर ऐश्वर्य के दाता
वा शक्ति युक्त (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता पवित्र धर्माचरण युक्त सौ वर्ष
पर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें जिस से मैं (विश्वम्) सम्पूर्ण
(आयुः) जीवन को (व्यश्नैव) प्राप्त होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पिता, पितामह और प्रपितामहों को योग्य है कि अपने कन्या
और पुत्रों को ब्रह्मचर्य अच्छी शिक्षा और धर्मोपदेश से संयुक्त कर के विद्या और
उत्तम शील से युक्त करें सन्तानों को योग्य है कि पितादि की सेवा और अनुकूल
आचरण से पिता आदि सभी की नित्य सेवा करें ऐसे परस्पर उपकार से गृहाश्रम में
आनन्द के साथ वर्तना चाहिये ॥ ३७ ॥

अग्निआयुषि इत्यस्य वैखानस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२०७७

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्न॒आयू॑षि॒ पव॒स॒आ सुवो॑र्ज॒मिपं॑ च नः ।
 आ॒रे बा॑धस्व दु॒च्छुना॑म् ॥ ३८ ॥

अ॒ग्ने । आ॒यू॑षि । प॒व॒से । आ । सु॒व । ऊ॒र्ज॑म् ।
 इ॒ष॑म् । च । नः । आ॒रे । बा॑धस्व । दु॒च्छुना॑म् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् पितः पितामह प्रपितामह (आयूषि)
 अन्नादीनि (पवसे) पवित्रीकुर्याः । लेट्प्रयोगोऽयम् (आ) सम
 न्तात् (सुव) प्रेर्ष्व (ऊर्जम्) पराक्रमम् (इषम्) इच्छासिद्धिम्-
 (च) (नः) अस्माकम् (आरे) दूरे निकटे (बाधस्व) निवर्त्तय
 (दुच्छुनाम्) दुतो दुष्टाश्चानइव वर्तमानास्तेषाम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं न आयूषि पवसे स त्वमूर्जमिपं
 चासुव आरे दुच्छुनां संगं बाधस्व ॥ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पित्रादयोऽपत्येषु दीर्घायुःपराक्रमशुभेच्छा धारयि-
 त्वा स्वसन्तानान् दुष्टानां सङ्घान्निवार्य श्रेष्ठानां सङ्घे प्रवर्त्य धार्मि-
 कान् दीर्घायुषः कुर्वन्तु यतस्ते वृद्धावस्थायामप्यप्रियाचरणं कदा-
 चिन्न कुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पिता, पितामह और प्रपितामह जो आप (नः)
 हमारे (आयूषि) आयुर्दाओं को (पवसे) पवित्र करें सो आप (ऊर्जम्) पराक्रम (च)
 और (इषम्) इच्छासिद्धि को (आ, सुव) चारों ओर से सिद्ध करिये और दूर और
 निकट वसने हारे (दुच्छुनाम्) दुष्ट कुत्तों के समान मनुष्यों के संग को (बाधस्व)
 छुड़ा दीजिये ॥ ३८ ॥

२०७८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—पिता आदि लोग अपने सन्तानों में दीर्घ आयु पराक्रम और शुभ इच्छा का धारण कराके अपने सन्तानों को दुष्टों के संग से रोक और श्रेष्ठों के संग में प्रवृत्त करा के धार्मिक चिरञ्जीवी करें जिस से वे वृद्धावस्थामें भी अप्रियाचरण कभी न करें ॥ ३८ ॥

पुनन्तुमादेवजनाइत्यस्य वैखानस ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु
विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

पुनन्तु । मा । देवजनाऽइति देवजनाः । पुनन्तु ।
मनसा । धियः । पुनन्तु । विश्वा । भूतानि । जातवेदऽ-
इति जातवेदः । पुनीहि । मा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (पुनन्तु) (मा) (देवजनाः) देवा विद्वांसश्च ते
जना धर्मे प्रसिद्धाश्च (पुनन्तु) (मनसा) विज्ञानेन (धियः)
बुद्धीः (पुनन्तु) (विश्वा) सर्वाणिः (भूतानि) (जातवेदः)
जातेषु जनेषु ज्ञानिन् विद्वन् (पुनीहि) (मा) माम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो विद्वन् यथा देवजना मनसा मां
पुनन्तु मम धियश्च पुनन्तु मम विश्वाभूतानि मा पुनन्तु तथा
त्वं मा पुनीहि ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विदुषां विदुषीणां चेदमेव मुख्यं कृत्यमस्ति यत् पुत्राः पुत्र्यश्च ब्रह्मचर्यसुशिक्षाभ्यां विद्वांसः विदुष्यश्च सुशीलाः सततं संपादनीया इति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) उत्पन्न हुए जनों में ज्ञानी विद्वान् जैसे (देव-जनाः) विद्वान् जन (मनसा) विज्ञान और प्रीति से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें और हमारी (धियः) बुद्धियों को (पुनन्तु) पवित्र करें और (विश्वा) संपूर्ण (भूतानि) भूतप्राणिमात्र मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें वैसे आप (मा) मुझ को (पुनीहि) पवित्र कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुष और विदुषी स्त्रियों का मुख्य कर्त्तव्य यही है कि जो पुत्र और पुत्रियों को ब्रह्मचर्य और सुशिक्षा से विद्वान् और विदुषी सुन्दर शील युक्त निरन्तर किया करें ॥ ३९ ॥

पवित्रेणेत्यस्य वैखानसऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुकेण देव दीद्यत् । अग्ने कृत्वा क्रतून् ॥ ४० ॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुकेण । देव । दीद्यत् । अग्ने । कृत्वा । क्रतून् । अनु ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पवित्रेण) शुद्धेन (पुनीहि) (मा) (शुकेण) वीर्येण पराक्रमेण (देव) विद्यादातः (दीद्यत्) प्रकाशमान (अग्ने) विद्वन् (कृत्वा) क्रतुना प्रज्ञया कर्मणा वा (क्रतून्) प्रज्ञा कर्माणि वा (अनु) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे दीद्यद्देवाग्ने त्वं पवित्रेण शुक्लेण स्वयं पवित्रो भूत्वा मा माऽचैतेनानुपुनीहि स्वस्य कृत्वा प्रज्ञया कर्मणा वा स्वां प्रज्ञां स्वं कर्म च पवित्री कृत्वास्नाकंकृतूननु पुनीहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—पित्रध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका विद्वांसो भूत्वा स्वसन्तानानपीदृशानेव योग्यान्धार्मिकान् विदुषः कुर्व्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः— हे (दीद्यत्) प्रमाशमान (देव) विद्या के देने हारे (अग्ने) विद्वन् आप (पवित्रेण) शुद्ध (शुक्लेण) वीर्य पराक्रम से स्वयं पवित्र हो कर (मा) मुझ को इस से (अनु, पुनीहि) पाँछे पवित्र कर अपनी (कृत्वा) बुद्धि वा कर्म से अपनी प्रज्ञा और कर्म को पवित्र करके हमारी (कृतून्) बुद्धियों वा कर्मों को पुनः २ पवित्र किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—पिता अध्यापक और उपदेशक लोग स्वयं धार्मिक और विद्वान् होकर अपने सन्तानों को भी ऐसे ही धार्मिक योग्य विद्वान् करें ॥ ४० ॥

यत्त इत्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

जनैः कथं शुद्धैर्भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे शुद्ध होना चाहिये इस वि० ॥

यत्तं पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन
पुनातु मा ॥ ४१ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । वितत-
मिति विस्तृतम् । अन्तरा । ब्रह्म । तेन । पुनातु ।
ना ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तत्र (पवित्रम्) शुद्धम् (अर्चिषि)
अर्चितुंयोग्ये शुद्धे तेजसि (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूपेश्वर (वित-
तम्) व्याप्तम् (अन्तरा) (ब्रह्म) बृहद्द्विधं वेदचतुष्टयम् (तेन)
(पुनातु) (मा) माम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तवार्चिष्यन्तरा यत् विततं पवित्रं ब्रह्मा-
स्ति तेन मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यो देवानां देवः पवित्राणां पवित्रो
व्याप्त्येषु व्याप्तोऽन्तर्यामीश्वरस्तद्विद्या वेदश्चास्ति तदनुकूलाचर-
णेन सततं पवित्रा भवत ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (ते) तेरे (अर्चिषि)
सत्कार करने योग्य शुद्ध तेज स्वरूप में (अन्तरा) सत्र से भिन्न (यत्) जो (विततम्)
विस्तृत सत्र में व्याप्त (पवित्रम्) शुद्ध स्वरूप (ब्रह्म) उत्तम वेद विद्या है (तेन)
उस से (मा) मुझ को आप (पुनातु) पवित्र कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो देवों का देव पवित्रों का पवित्र व्याप्तों में
व्याप्त अन्तर्यामी ईश्वर और उस की विद्या वेद है उस के अनुकूल आचरण से निर-
न्तर पवित्र हूजिये ॥ ४१ ॥

पवमान इत्यस्य वैखानस ऋषिः । सोमो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः पुत्रादयः कथं पवित्राः करणीयाइत्याह ॥

किं मनुष्यों को पुत्रादि कैसे पवित्र करने चाहिये इस वि० ॥

**पवमानः सोऽअद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः
पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥**

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्ष-

णिरिति विऽचर्षणिः । यः । पोता । सः । पुनातु ।
मा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(पवमानः) पवित्रः (सः) (अद्य) (नः) अ-
स्माकम् मध्ये (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन (विचर्षणिः) विविधवि-
द्याप्रद ईश्वरः (यः) (पोता) पवित्रकर्त्ता (सः) (पुनातु)
(मा) माम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यो नो मध्ये पवित्रेण पवमानो विचर्षणिरस्ति सोऽ-
द्यास्माकं पवित्रकर्त्तोपदेशकश्चास्ति स पोता मा पुनातु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्या ईश्वरवद्धारमिका भूत्वा स्वसन्तानान् धर्मा-
त्मनः कुर्युरीदृशानन्तराऽन्यानपि ते पवित्रयितुं न शक्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(यः) जो जगदीश्वर (नः) हमारे मध्य में (पवित्रेण) शुद्ध
आचरण से (पवमानः) पवित्र (विचर्षणि) विविध विद्याओं का दाता है (सः) सो
(अद्य) आज हम को पवित्र करने वाला और हमारा उपदेशक है (सः) सो (पोता)
पवित्र स्वरूप परमात्मा (मा) मुझ को (पुनातु) पवित्र करे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग ईश्वर के समान धार्मिक हो कर अपने सन्तानों को
धर्मात्मा करें ऐसे किये बिना अन्य मनुष्यों को भी वे पवित्र नहीं कर सकते ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामित्यस्य वैखानस ऋषिः । सविता देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैरधर्मात्कथं भेतव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अधर्म से कैसे डरना चाहिये इस वि० ॥

उभाभ्यान्देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मा पु-
नीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति सवितः । पवित्रेण ।
सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभाभ्याम्) विद्यापुरुषार्थाभ्याम् (देव) सुख-
प्रदातः (सवितः) सत्कर्मसु प्रेरकेश्वर (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन
(सवेन) ऐश्वर्येण (च) (माम्) (पुनीहि) (विश्वतः) सर्वतः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर त्वं पवित्रेण सवेन चोभा-
भ्यां विश्वतो मां पुनीहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या य ईश्वरः सर्वान् शुद्धिं धर्मं च ग्राहयति
तमाश्रित्याऽधर्माचरणात्सदा भयं कुरुत ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुख के देने हारे (सवितः) सत्यकर्मों में प्रेरकजगदी-
श्वर आप (पवित्रेण) पवित्र वर्त्ताव (च) और (सवेन) सफलैश्वर्य तथा (उभा-
भ्याम्) विद्या और पुरुषार्थ से (विश्वतः) सब और से (माम्) मुझ को (पुनीहि)
पवित्र कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो ईश्वर सब मनुष्यों को शुद्धि और धर्म को ग्रहण
कराता है उसी का आश्रय कर के अधर्माचरण से सदा भय किया करो ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवीत्यस्य वैखानस ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कथं राज्ञा राज्यं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजा को कैसे राज्य बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यूस्त-
न्वो वीतिष्ठः । तया मदन्तः सधमादिषु वयं
स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

वैश्वदेवीति वैश्वऽदेवी । पुनती । देवी । आ ।
 अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । वीत
 पृष्ठाइति वीतऽपृष्ठाः । तया । मदन्तः । सधमादे
 प्विति सधऽमादेषु । वयम् । स्याम । पतयः । र-
 यीणाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(वैश्वदेवी) विश्वासां देवीनां विदुषीणां मध्य इयं
 विदुषी (पुनती) पवितृतां कुर्वति (देवी) सकलविद्याधर्माचर-
 णेन प्रकाशमाना (आ) सर्वत (अगात्) प्राप्नुयात् (यस्या-
 म्) (इमाः) (बह्व्यः) अनेकाः (तन्वः) विस्तृतविद्याः
 (वीतपृष्ठाः) विविधानि इतानि विदितानि पृष्ठानि प्रच्छन्नानि या-
 भिस्ताः (तया) (मदन्तः) हृष्यन्तः (सधमादेषु) सहस्थानेषु
 (वयम्) (स्याम) (पतयः) (रयीणाम्) धनानाम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या वैश्वदेवी पुनती देव्यध्यापिका ब्र-
 ह्मचारिणी कन्यास्मानागात् यस्यां सत्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीत-
 पृष्ठाः स्युस्तया सुशिक्षिता भार्याः प्राप्य वयं सधमादेषु मदन्तो
 रयीणां पतयः स्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यथा राजा सर्वकन्याऽध्यापनाय पूर्णविद्यावतीः
 स्त्रीर्निर्णोज्य सर्वा वालिकाः पूर्णविद्यासुशिक्षायाक्ताः कुर्यात् तथै-
 ववालकानपि कुर्याद्यदैते यौवनस्थाः स्युस्तदैव स्वयंवरं विवाहं
 कारयेद्देवं राज्यवृद्धिं सदा कुर्यात् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वैश्वदेवी) सब विदुषी स्त्रियों में उत्तम (पु-
नती) सब की पवित्रता करती हुई (देवी) सकल विद्या और धर्म के आचरण से
प्रकाशमान विद्याओं की पढ़ाने हारी ब्रह्मचारिणी कन्या हम को (आ, अगात्) प्राप्त होवे
(यस्याम्) जिन के होने में (इमाः) ये (बह्वचः) बहुत सी (तन्वः) विस्तृत
विद्यायुक्त (वीतपृष्ठाः) विविध प्रश्नों को जानने हारी हों (तथा) उस से अच्छी
शिक्षा को प्राप्त भार्याओं को प्राप्त होकर (वयम्) हम लोग (सधमादिषु) समान
स्थानों में (मदन्तः) आनन्द युक्त हुए (रयीणाम्) धनादि ऐश्वर्यों के (पतयः)
स्वामी (स्याम) होवें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जैसे राजा सब कन्याओं को पढ़ाने के लिये पूर्ण विद्या वाली
स्त्रियों को नियुक्त करके सब बालिकाओं को पूर्णविद्या और मुशिक्षायुक्त करे वैसे
ही बालकों को भी किया करे जब ये सब पूर्णयुवावस्था वाले हों तभी स्वयंवर विवाह
करावे ऐसे राज्य की वृद्धि को सदा किया करे ॥ ४४ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुत्र जनाः सुखं निवसन्तीत्याह ॥

कहां मनुष्य सुखपूर्वक निवास करते हैं इस वि० ॥

ये समानाः समनसः पितरौ यमराज्ये । तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

ये । समानाः । समनसः इति । सऽमनसः ।
पितरः । यमराज्य इति यमऽराज्ये । तेषाम् । लो-
कः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृशाः (समनसः) समान
मनो विज्ञानं येषां ते (पितरः) प्रजापालकाः (यमराज्ये) य-
मस्य सभाधीशस्य राष्ट्रे (तेषाम्) (लोकः) सभादर्शनं वा

२०८६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

(स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (यज्ञः) संगन्तव्यो न्यायः
(देवेषु) विद्वत्सु (कल्पताम्) समर्थितोऽस्तु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये सन्ति तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञश्च देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—यत्र बहुदर्शिनामन्नाद्यैश्वर्ययुक्तानां सज्जनैः सत्कृतानां
धर्मैकनिष्ठानां विदुषां सभा सत्यं न्यायं करोति तत्रैव सर्वे मनुष्या
ऐश्वर्यं सुखे च निरासं कुर्वन्तिः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) जो (समानाः) सदृश (समनसः) तुल्य विज्ञान युक्त
(पितरः) प्रजा के रत्नक लोग (यमराज्ये) यथावन् न्यायकारी सभाधीश राजा
के राज्य में हैं (तेषाम्) उन का (लोकः) सभा का दर्शन (स्वधा) अन्न (न-
मः) सत्कार और (यज्ञः) प्राप्त होने योग्य न्याय (देवेषु) विद्वानों में (कल्प-
ताम्) समर्थ होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—जहां बहुदर्शी अन्नादि ऐश्वर्य से संयुक्त सज्जनों से सत्कार को
प्राप्त एक धर्म ही में जिन की निष्ठा है उन विद्वानों की सभा सत्यन्याय को करती
है उसी राज्य में सब मनुष्य ऐश्वर्य और सुख में निवास करते हैं ॥ ४५ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । श्रीदेवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पितृसन्तानाः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान आपस में कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामुकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पताम् स्मिँल्लोके शतं स-
माः ॥ ४६ ॥

ये । समानाः । समनस ऽइतिसमनसः । जीवाः ।
जीवेषु । मामकाः । तेषाम् । श्रीः । मयि । कल्पताम् ।
अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सद्गुणकर्मस्वभावाः (सम-
नसः) समाने धर्मे मनो येषान्ते (जीवाः) ये जीवन्ति ते (जी-
वेषु) (मामकाः) मदीयाः (तेषाम्) (श्रीः) राज्यलक्ष्मीः (म-
यि) (कल्पताम्) (अस्मिन्) (लोके) (शतम्) (समाः)
संवत्सराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—येऽस्मिँल्लोके जीवेषु समानाः समनसो मामका जी-
वास्सन्ति तेषां श्रीर्मयि शतं समाः कल्पताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्ताना यावत्पितरो जीवेषुस्तावत्तान् सेवन्ताम् ।
पुत्रा यावत्पितृसेवकाः स्युस्तावत्ते सत्कर्त्तव्याः स्युर्यत् पितृणां ध-
नादि वस्तु तत्पुत्राणां यत्पुत्राणां तत् पितृणाञ्चास्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अस्मिन्) इस (लोके) लोक में (जीवेषु) जीवते
हुओं में (समानाः) समान गुण कर्म स्वभाव वाले (समनसः) समान धर्म में मन र-
खने हारे (मामकाः) मेरे (जीवाः) जीते हुए पिता आदि हैं (तेषाम्) उन की (श्रीः)
लक्ष्मी (मयि) मेरे समीप (शतम्) सौ (समाः) वर्ष पर्यन्त (कल्पताम्) समर्थ
होवे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग जब तक पिता आदि जीवें तब तक उन की सेवा
किया करें पुत्र लोग जब तक पिता आदि की सेवा करें तब तक वे सत्कार के योग्य
हों और जो पिता आदि का धनादि वस्तु हो वह पुत्रों और जो पुत्रों का हो वह
पिता आदि का रहे ॥ ४६ ॥

द्वे सृती इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवता ।

स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

जीवानां द्वौ मार्गौ स्त इत्याह ॥

जीवों के दो मार्ग हैं इस वि० ॥

द्वे सृतीऽशृणवम् पितॄणामहं देवानामुत मर्त्या-
नाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं
मातरं च ॥ ४७ ॥

द्वेऽइति द्वे । सृतीऽइति सृती । अशृणवम् । पि-
तॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति ।
यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(द्वे) (सृती) सरन्ति गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति
जीवा ययोस्ते (अशृणवम्) शृणोमि (पितॄणाम्) जनकादीनाम्
(अहम्) (देवानाम्) आचार्यादीनां विदुषाम् (उत) अपि
(मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (ताभ्याम्) (इदम्) (विश्वम्) सर्व
जगत् (एजत्) चलत्सत् (सम्) (एति) गच्छति (यत्) (अन्तरा)
मध्ये (पितरम्) जनकम् (मातरम्) जननीम् (च) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं ये पितृणां मर्त्यानां देवानां च द्वे
सूती अशृणवं शृणोमि ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेत्युत यत् पितरं
मातरमन्तरा शरीरान्तरेणान्यौ मातापितरौ प्राप्नोति तदेतद् यूयं
विजानीत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे एव जीवानां गती वर्त्तते एका मातापितृभ्यां
जन्म प्राप्य संसारे विषयसुखभोगरूपा द्वितीया विद्वत्संगादिना मु-
क्तिसुखभोगारूपाऽस्ति आभ्यां सहैव सर्वे प्राणिनश्चरन्ति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अहम्) मैं जो (पितृणाम्) पिता आदि (मर्त्यानाम्)
मनुष्यों (च) और (देवानाम्) विद्वानों की (द्वे) दो गतियों (सूती) जिन में आते
जाते अर्थात् जन्म मरण को प्राप्त होते हैं उन को (अशृणवम्) सुनता हूं (ताभ्याम्)
उन दोनों गतियों से (इदम्) यह (विश्वम्) सब जगत् (एजत्) चलायमान हुआ
(समेति) अच्छे प्रकार प्राप्त होता है (उत) और (यत्) जो (पितरम्) पिता और
(मातरम्) माता से (अन्तरा) पृथक् होकर दूसरे शरीर से अन्य माता पिता को प्राप्त
होता है सो यह तुम लोग जानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—दोही जीवों की गति हैं एक माता पिता से जन्म को प्राप्त हो-
कर संसार में विषय सुख के भोग रूप और दूसरी विद्वानों के सङ्ग आदि से मुक्ति
सुख के भोग रूप है इन दोनों गतियों के साथही सब प्राणी विचरते हैं ॥ ४७ ॥

इदं हविरित्यस्य वैश्वानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

सन्तानैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

सन्तानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इदं हविः प्रजननं मेऽअस्तुदशवीरं सर्वग-

२०६०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

ए०७ स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि
लोकसन्त्यभयसनि । अग्निः प्रजां बहुलां मे करो-
त्वन्नं पयो रेतोऽऽस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

इदम् । हविः । प्रजननमिति प्रजननम् । मे । अ-
स्तु । दशवीरमिति दशवीरम् । सर्वगणम् । स्व-
स्तये । आत्मसनीत्यात्मसनि । प्रजासनीति प्रजा-
सनि । पशुसनीति पशुसनि । लोकसनीतिलोक-
सनि । अभयसनीत्यभयसनि । अग्निः । प्रजा-
मिति प्रजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् ।
पयः । रेतः । अस्मासु । धत्तः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इदम्) (हविः) होतुमर्हम् (प्रजननम्) प्रज-
नयन्ति येन तत् (मे) मम (अस्तु) (दशवीरम्) दश वीराः
पुत्रा यस्मात् तत् (सर्वगणम्) सर्वे गणाः गणयाः प्रशंसनीयाः
पदार्था यस्मात् (स्वस्तये) सुखाय (आत्मसनि) आत्मानं
सनति सम्भजति येन तत् (प्रजासनि) प्रजाः सनति येन तत्
(पशुसनि) पशून् सनति सम्भजति येन (लोकसनि) लोकान्
सनति सम्भजति येन (अभयसनि) अभयं सनति सम्भजति येन

(अग्निः) अग्निरिव देदीप्यमानः पतिः (प्रजाम्) पुत्रपोषप्र-
भृतिम् (बहुलाम्) वहूनि सुखानि ददाति या ताम् (मे) मत्स्यम्
(करोतु) (अन्नम्) (पयः) दुग्धम् (रेतः) वीर्यम् (अस्मासु)
(धत्त) ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अग्निर्मे बहुलां प्रजां करोतु मे यदिदं प्रजननं ह-
विर्दशवीरं सर्वगणमात्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्धभयसन्ध
पत्यं करोतु तत् स्वस्तयेऽस्तु । हे मातापित्रादयो यूयमस्मासु प्र-
जामनं पयो रेतो धत्त ॥ ४८ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषाः पूर्णेन ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्याशिक्षाः
सङ्गृह्य परस्परं प्रीत्या स्वयंवरं विवाहं कृत्वा ऋतुगामिनो भूत्वा
विधिवत् प्रजामुत्पादयन्ति तेषां सा प्रजा शुभगुणयुक्ता भूत्वा पि-
तृन् सततं सुखयति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशमान पति (मे) मेरे लिये
(बहुलाम्) बहुत सुख देनेवाली (प्रजाम्) प्रजा को (करोतु) करे (मे) मेरा जो
(इदम्) यह (प्रजननम्) उत्पत्ति करने का निमित्त (हविः) लेने देने योग्य
(दशवीरम्) दश सन्तानों का उत्पन्न करने हारा (सर्वगणम्) सब समुदायों से
सहित (आत्मसनि) जिस से आत्मा का सेवन (प्रजासनि) प्रजा का सेवन (प-
शुसनि) पशु का सेवन (लोकसनि) लोकों का अच्छे प्रकार सेवन और (अ-
भयसनि) अभय का दान रूप कर्म होता है उस सन्तान को करे वह (स्व-
स्तये) सुख के लिये (अस्तु) होवे हे माता पिता आदि लोगो आप (अस्मासु)
हमारे बीच में प्रजा (अन्नम्) अन्न (पयः) दूध और (रेतः) वीर्य को (धत्त)
धारण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष पूर्ण ब्रह्मचर्य से सकल विद्या का शिक्षाओं का
संग्रह कर परस्पर प्रीति से स्वयंवर विवाह कर के ऋतुगामी हो कर विधि पूर्वक प्रजा

२०६२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

की उत्पत्ति करते हैं उन की वह प्रजा शुभ गुण युक्त हो कर माता पिता आदि को निरन्तर सुखी करती है ॥ ४८ ॥

उदीरतामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृभिः किम्भूतैः किं कार्यमित्याह ॥

पिताआदि को कैसे होकर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उदीरतामवरऽउत्परास उन्मध्यमाः पितरः सो-
म्यासः । असुं यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु
पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

उत् । ईरताम् । अवरः । उत् । परासः । उत् । मध्य-
माः । पितरः । सोम्यासः । असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः ।
ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(उत्) (ईरताम्) प्रेरताम् (अवरः) अर्वा-
चीनाः (उत्) (परासः) प्रकृष्टाः (उत्) (मध्यमाः) मध्ये
भवाः (पितरः) पालकाः (सोम्यासः) साम्यगुणसम्पन्नाः (असुम्)
प्राणम् (ये) (ईयुः) प्राप्नुयुः (अवृकाः) अविद्यमानाः वृका-
श्चौरा येषु ये (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः)
अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (पितरः) रक्षितारः (हवेषु) संग्रा-
मादिषु व्यवहारेषु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽष्टका ऋतज्ञाः पितरो हवेष्वसुमुदी-
युस्ते न उदवन्तु ये सोम्यासोऽवरे परासो मध्यमाः पितरस्सन्ति
तेऽस्मान् हवेषूदीरताम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये जीवन्तो निष्कृष्टमध्यमोत्तमाः स्तेयादिदोषर-
हिता विदितवेदितव्याऽधिगतयाथातथ्या विद्वांसस्सन्ति ते विद्या-
भ्यासोपदेशाभ्यां सत्यधर्मग्राहकत्वेन बाल्यावस्थायां विवाहनिषेधेन
सर्वाः प्रजाः पालयन्तु ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अवृकाः) चौर्यादि दोष रहित ऋतज्ञाः)
सत्य के जानने हारे (पितरः) पिता आदि बड़े लोग (हवेषु) संग्रामादि व्यवहारों
में (असुम्) प्राण को (उदीयुः) उत्तमता से प्राप्त हों (ते) वे (नः) हमारी
(उत, अवन्तु) उत्कृष्टता से रक्षा करें और जो (सोम्यासः) शान्त्यादि गुण स-
म्पन्न (अवरे) प्रथम अवस्थायुक्त (परासः) उत्कृष्ट अवस्था वाले (मध्यमाः) बीच
के विद्वान् (पितरः) पिता आदि लोग हैं वे हम को संग्रामादि कामों में (उदीरताम्)
अच्छे प्रकार प्रेरणा करें ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो जीते हुए प्रथम मध्यम और उत्तम चोरी आदि दोषरहित
जानने के योग्य विद्या को जानने हारे तत्त्वज्ञान को प्राप्त विद्वान् लोग हैं वे विद्या के
अभ्यास और उपदेश से सत्य धर्म के ग्रहण कराने हारे कर्म से बाल्यावस्था में विवाह
का निषेध करके सब प्रजाओं को पालें ॥ ४३ ॥

अङ्गिरस इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भर्गवः
सोम्यासे । तेषां वयं सुमतो यज्ञियानामपि भूद्रे
सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाऽइति नव-
 ऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः । तेषाम् ।
 वयम् । सुमताविति सुमतौ । यज्ञियानाम् । अपि ।
 भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ५० ॥

पदार्थः—(अङ्गिरसः) सर्वविद्यासिद्धान्तविदः (नः) अ-
 स्माकम् (पितरः) पालकाः (नवग्वाः) (अथर्वाणः) अहिंसकाः
 (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (सोम्यासः) ये “सोम,,मैश्वर्यमर्हन्ति
 ते (तेषाम्) (वयम्) (सुमतौ) शोभना चासौ मतिश्च तस्याम्
 (यज्ञियानाम्) ये यज्ञ मर्हन्ति तेषाम् (अपि) (भद्रे) कल्याण-
 करे (सौमनसे) शोभनं मनः सुमनस्तस्य भावे (स्याम)
 भवेम ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये नोऽङ्गिरसो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः
 सोम्यासः पितरः सन्ति तेषां यज्ञियानां सुमतौ भद्रे सौमनसे वयं
 प्रवृत्तास्स्यामैवं यूयमपि भवत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अपत्यैर्यद्यत् पितृणां धर्म्यं कर्म तत् तत्सेवनीयं
 यद्यदधर्म्यं तत्तत्त्यक्तव्यं पितृभिरप्येवं समाचरणीयम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (नः) हमारे (अङ्गिरसः) सब विद्याओं के सिद्धान्तों
 को जानने और (नवग्वाः) नवीन २ ज्ञान के उपदेशों को करने वाले (अथर्वाणः)
 अहिंसक (भृगवः) परिपक्वविज्ञानयुक्त (सोम्यासः) ऐश्वर्य पाने योग्य (पितरः)
 पितादि ज्ञानी लोग हैं (तेषाम्) उन (यज्ञियानाम्) उत्तम व्यवहार करने वालों
 की (सुमतौ) सुन्दर प्रज्ञा और (भद्रे) कल्याण कारक (सौमनसे) प्राप्त हुए

श्रेष्ठ बोध में (वयम्) हम लोग प्रवृत्त (स्याम) हों वैसे तुम (अपि) भी हो ओ ॥५०॥

भावार्थः— सन्तानों को योग्य है कि जो २ पिता आदि बड़ों का धर्म युक्त कर्म होवे उस २ का सेवन करें और जो २ अधर्म युक्त हो उस २ को छोड़ दें ऐसे ही पिता आदि बड़े लोग भी सन्तानों के अच्छे २ गुणों का ग्रहण और बुरों का त्याग करें ॥ ५० ॥

ये न इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपथं
वसिष्ठाः । तेभिर्यमः सञ्चरराणो हवींश्च्युशन्नु-
शङ्गिः प्रतिकाममन्तु ॥ ५१ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः । अनु-
हिरऽइत्यनुऽऊहिरे । सोमपथिमिति सोमऽपथम् ।
वसिष्ठाः । तेभिः । यमः । सञ्चरराणऽइति सम्-
ऽरराणः । हवींश्चि । उशन् । उशद्भिरित्युश-
त्ऽभिः । प्रतिकाममिति प्रतिकामम् । अन्तु ॥५१॥

पदार्थः— (ये) (नः) (पूर्वे) पूर्वजाः (पितरः)
ज्ञानिनो जनकाः (सोम्यासः) सोमगुणानर्हन्तः (अनुहिरे)

२०६६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अनु वहन्ति पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति च (सोमपीथम्) सोमपा-
नम् (वसिष्ठाः) येऽतिशयेन धनिनः (तेभिः) तैः (यमः) न्यायी
संयमी सन्तानः (संरराणः) सस्यक्सुखानि राति ददाति सः
(हवींषि) अत्तुमर्हाण्यन्नादीनि (उशन्) कामयमानः (उ-
शद्भिः) कामयमानैः (प्रतिकामम्) कामं कामं प्रतीति प्रतिकामम्
(अत्तु) भुङ्क्ताम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—ये नः सोम्यासो वसिष्ठाः पूर्वे पितरः सो-
मपीथमनूहिरे तेभिरुशद्भिः सह हवींष्युशन् संरराणो यमः प्रति
काममत्तु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रैः सह पुत्रैः पितृभिः सह च सर्वे
सुखदुःखभोगाः कार्य्याः प्रतिक्षणं सुखं वर्द्धनीयं दुःखं च ह्रास-
नीयम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (नः) हमारे (सोम्यासः) शान्त्यादि गुणों
के योग से योग्य (वसिष्ठाः) अत्यन्त धनी (पूर्वे) पूर्वज (पितरः) पालन क-
रने हारे ज्ञानी पिता आदि (सोमपीथम्) सोम पान को (अनूहिरे) प्राप्त होते
और कराते हैं (तेभिः) उन (उशद्भिः) हमारे पालन की कामना करने हारे पि-
तरों के साथ (हवींषि) लेने देने योग्य पदार्थों की (उशन्) कामना करने हारा
(संरराणः) अच्छे प्रकार सुखों का दाता (यमः) न्याय और योग युक्त संतान्
(प्रतिकामम्) प्रत्येक काम को (अत्तु) भोगे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पिता आदि पुत्रों के साथ और पुत्र पिता आदि के साथ सत्र सुख
दुःखों के भोग करें और सदा सुख की वृद्धि और दुःख का नाश किया करें ॥ ५१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२०६७

त्व॑ंसोमइत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्व॑ंसोम॒ प्र चि॑कितो मनी॒षा त्व॑रजि॒ष्ठ-
मनु॑नेषि पन्थाम् । तव॒ प्रणी॑ती पि॒तरा॑ न इन्द्रो
दे॒वेषु॑ रत्न॑मभजन्त॒ धीराः॑ ॥ ५२ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् ।
रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् । तव । प्रणीती ।
प्रणीतीतिप्रणीती । पितरः । नः । इन्द्रोऽइतिऽ
इन्द्रो । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) विविधैश्वर्ययुक्त (प्र) (चिकि-
तः) प्राप्तविज्ञान (मनीषा) सुसंस्कृतया प्रज्ञया । अत्र वाञ्छन्द-
सीत्येकाराऽऽदेशो न (त्वम् (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋजु को-
मलम् (अनु) (नेषि) नयासि । अत्र बहुलं छन्दसीति शब-
भावः । (पन्थाम्) पन्थानम् (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ
नीतिश्च तथा । अत्र सुषां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः (पितरः) पा-
लकाः (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रो) इन्दुश्चन्द्रइव वर्त्तमान (दे-
वेषु) विद्वत्सु (रत्नम्) (अभजन्त) भजन्तु (धीराः) ध्यान-
वन्तः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे सोम प्रचिकितस्त्वं मनीषा यं रजिष्ठं पन्थां
नेषि तं त्वं मामनुनय । हे इन्दो ये तव प्रणीती धीराः पितरो दे-
वेषु नो रत्नमभजन्त तेऽस्माभिर्नित्यं सेवनीयाः सन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये सन्तानाः पितृसेवकाः सन्तो विद्याविनयाभ्यां
धर्ममनुतिष्ठन्ति ते स्वजन्मसाफल्यं कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (प्रचिकितः) विज्ञान को प्राप्त (त्वम्)
तू (मनीषा) उत्तम प्रज्ञा से जिस (रजिष्ठम्) अतिशय कोमल सुखदायक (पन्थाम्)
मार्ग को (नेषि) प्राप्त होता है उस को (त्वम्) तू मुझ को भी (अनु) अनुकू-
लता से प्राप्त कर । हे (इन्दो) आनन्दकारक चन्द्रमा के तुल्य वर्त्तमान जो (तव)
तेरी (प्रणीती) उत्तम नीति के साथ वर्त्तमान (धीराः) योगीराज (पितरः) पिता आदि
ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वानों में (नः) हमारे लिये (रत्नम्) उत्तम धन का (अ-
भजन्त) सेवन करते हैं वे हम को नित्य सत्कार करने योग्य हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो सन्तान माता पिता आदि के सेवक होते हुए विद्या और विनय
से धर्म का अनुष्ठान करते हैं वे अपने जन्म की सफलता करते हैं ॥ ५२ ॥

त्वयेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ॥

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी पूर्वोक्त वि० ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः
पुंवमान धीराः । वन्वन्नवातः परि धीरः ॥ रपोर्णु
वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे ।
 कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः । वन्वन् ।
 अवातः । परिधीनिति परिधीन् । अप । ऊर्णु ।
 वीरेभिः । अश्वैः । मघवेतिमघवा । भवानः ॥५३॥

पदार्थः—(त्वया) विदुषा (हि) खलु (नः) अस्मा-
 कम् (पितरः) पित्रध्यापकादयः (सोम) ऐश्वर्यसम्पन्न (पूर्वे)
 प्राचीना वृद्धाः (कर्माणि) (चक्रुः) कृतवन्तः (पवमान)
 पवित्र शुद्धकारक (धीराः) धीमन्तः (वन्वन्) धर्म सेवमानः
 (अवातः) अविद्यमानो वातो हिंसनं यस्य (परिधीन्) यत्र प-
 रितः सर्वतो धीयन्ते तान् (अप) दूरीकरणे (ऊर्णु) आच्छा-
 दय (वीरेभिः) वीरैः (अश्वैः) तुरङ्गैः (मघवा) प्रशंसितधन
 युक्त (भव) अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इतिदीर्घः (नः)
 अस्माकम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पवमान सोम त्वया सह नः पूर्वे धीराः पितरो
 यानि धर्म्याणि कर्माणि चक्रुस्तानि हि वयमप्यनुतिष्ठेम । अ-
 वातो वन्वन् त्वं वीरेभिरश्वैश्च सह नः शत्रून् परिधीनपोर्णु मघवा
 च भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्या स्वेषां धार्मिकाणां पितृणामनुकरणं कृत्वा
 शत्रून्निवार्य स्वसेनाङ्गप्रशंसायुक्तास्तन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पवमान) पवित्र स्वरूप पवित्र कर्म कर्ता और पवित्र करने
 हारे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त सन्तान (त्वया) तेरे साथ (नः) हमारे (पूर्वे)

२१००

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पूर्वज (धीराः) बुद्धिमान् (पितरः) पिताआदि ज्ञानी लोग जिन धर्म युक्त (कर्मा-
णि) कर्मों को (चक्रुः) करने वाले हुए (हि) उन्हीं का सेवन हम लोग भी करें
(अवातः) हिंसा कर्म रहित (वन्वन्) धर्म का सेवन करते हुए सन्तान तू
(वीरेभिः) वीर पुरुष और (अश्वैः) घोड़े आदि के साथ (नः) हमारे शत्रुओं
की (परिधीन्) परिधि अर्थात् जिन में चारों ओर से पदार्थों का धारण किया जाय
उन मार्गों को (अपोर्णु) आच्छादन कर और हमारे मध्य में (मघवा) धनवान्
(भव) हूजिये ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अपने धार्मिक पिताआदि का अनुकरण कर और श-
त्रुओं को निवारण करके अपनी सेना के अंगों की प्रशंसा से युक्त हुए सुखी होंगे ॥ ५३ ॥

त्वथं सोमेत्यस्य शंख ऋषिः । सोमो देवता ॥

मुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वथं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृ-
थिवीऽआ ततन्थ । तस्मै' तऽइन्दो हविषा विधेम
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृभिः । संवि-
दानइति सम्विदानः । अनु । द्यावापृथिवीऽइति
द्यावापृथिवी । आ । ततन्थ । तस्मै' । ते । इन्दोऽ-
इति इन्दो । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम ।
पतयः । रयीणाम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) सोमवद्दर्तमान(पितृभिः) ज्ञानयुक्तैः
(संविदानः) प्रतिजानन् (अनु) (द्यावापृथिवी) सूर्यश्च पृथिवी
च ते (आ) (ततन्थ) विस्तृणीहि (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (इन्दो)
चन्द्रवत्प्रियदर्शन (हविषा) दातुमादातुमर्हेण पदार्थेन (विधेम)
परिचरेम (वयम्) (स्याम) भवेम (पतयः) अधिष्ठातारः
(रयीणाम्) राज्यश्रियादीनाम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे सोम सुसन्तान पितृभिः सह संविदानो यस्त्व-
मनुद्यावापृथिवी सुखमाततन्थ । हे इन्दो तस्मै ते वयं हविषा सुखं
विधेम यतो रयीणां पतयः स्याम ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्ताना यूयं यथा चन्द्रलोकः पृथिवीमभितो
भ्रमन्सन् सूर्यमनुभ्रमति तथैव पित्रध्यापकादीननुचरत यतो यूयं
श्रीमन्तो भवत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के सदृश आनन्दकारक उत्तम सन्तान (पितृ-
भिः) ज्ञानयुक्त पितरों के साथ (संविदानः) प्रतिज्ञा करता हुआ जो (त्वम्) तू
(अनु, द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी के मध्य में धर्मानुकूल आचरण से सुख का
(आ, ततन्थ) विस्तार कर । हे (इन्दो) चन्द्रमा के समान प्रियदर्शन (तस्मै) उस (ते)
तेरे लिये (वयम्) हम लोग (हविषा) लेने देने योग्य व्यवहार से सुख का (विधेम)
विधान करें जिस से हमलोग (रयीणाम्) धनों के (पतयः) पालन करने हारे स्वामी
(स्याम) हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्तानो तुम लोग जैसे चन्द्रलोक पृथिवी के चारों ओर भ्रमण
करता हुआ सूर्य की परिक्रमा देता है वैसे ही माता पिता आदि के अनुचर होओ
जिस से तुम श्रीमन्त हो जाओ ॥ ५४ ॥

२१०२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

बर्हिषद इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बर्हिषदः पितरः ऊत्युर्वाग्निमा वो हव्या चक्रमा
 जुषध्वम् । तऽआगतावसा शन्तमे नाथा नः शयो-
 ररपो दधात ॥ ५५ ॥

बर्हिषदः । बर्हिषदऽइति बर्हिषदः । पितरः ।
 ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चक्रम । जु-
 षध्वम् । ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेति
 शम्स्तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः ।
 दधात ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(बर्हिषदः) ये बर्हिषि उत्तमायां सभायां सीदन्ति
 (पितरः) न्यायेन पालकाः (ऊती) ऊत्या रक्षणादिक्रियया
 (अर्वाक्) पश्चात् (इमा) इमानि (वः) युष्मभ्यम् (हव्या)
 अनुमर्हाणि (चक्रम) संस्कृतानि कुर्याम । अन्येषामपि दृश्यत
 इति दीर्घः (जुषध्वम्) सेवध्वम् (ते) (आ) (गत) गच्छत
 (अवसा) रक्षायेन (शन्तमेन) अतिशयितं शं सुखं तेन

(अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (शम्)
सुखम् (योः) दूरीकरणे (अरपः) अविद्यमानं पापं यस्मिन् तत्
सत्याचरणम् । रपो रिप्रमिति पाप नामनी भवतः । निरु० अ० ४ ।
२१ (दधात) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे बर्हिषदः पितरो वयमवर्गायेभ्यो व ऊतीमा
हव्या चकृम तानि यूयं जुषध्वं शन्तमेनावसा सहागत । अथ नः श-
मरपश्च दधात दुःखं च योः ॥ ५५ ॥

भावार्थः—येषां पितॄणां सेवां सन्तानाः कुर्युस्ते स्वापत्येषु सु-
शिक्षया सुशीलतां धारयेयुः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (बर्हिषदः) उत्तम समा में बैठने हारे (पितरः) न्याय से पा-
लना करने वाले पितर लोगो हम (अर्वाक्) पश्चात् जिन (वः) तुम्हारे लिये (ऊती)
रक्षणादि क्रिया से (इमा) इन (हव्या) भोजन के योग्य पदार्थों का (चकृम)
संस्कार करते हैं उन का तुम लोग (जुषध्वम्) सेवन किया करो वे आप लोग (श-
न्तमेन) अत्यन्त कल्याण कारक (अवसा) रक्षणादि कर्म के साथ (आ, गत) आवें (अथ)
इस के अनन्तर (नः) हमारे लिये (शम्) सुख तथा (अरपः) सत्याचरण को
(दधात) धारण करें और दुःख को (योः) हम से पृथक् रखें ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जिन पितरों की सेवा सन्तान लोग करें वे अपने सन्तानों में अच्छी
शिक्षा से सुशीलता को धारण करें ॥ ५५ ॥

आहमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आहं पितॄन्सुविदत्राँ२॥ अविस्मि नपातं च

विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य
भजन्त पित्वस्तऽइहागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानिति सुवि-
दत्रान् । अविस्ति । नपातम् । च । विक्रमणमिति
विक्रमणम् । च । विष्णोः । बर्हिषदइति बर्हिऽसदः ।
ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते ।
इह । आगमिष्ठाऽइत्यागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(आ) (अहम्) (पितृन्) जनकान् (सुविदत्रान्)
सुष्ठुविविधानां सुखानां दातृन् (अविस्ति) वेदमि (नपातम्)
न विद्यते पातो यस्य तम् (च) (विक्रमणम्) विक्रमन्ते यस्मिन्
जगति तत् (च) (विष्णोः) वेवेष्टि चराचरं जगत् तस्येस्वरस्य
(बर्हिषदः) उत्तम आसने सीदन्ति ते (ये) (स्वधया) अन्नेन
(सुतस्य) निष्पादितस्य (भजन्त) भजन्ते सेवन्ते (पित्वः)
सुरभिपानम् (ते) (इह) (आगमिष्ठाः) आगच्छन्तु । अत्र
लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—ये बर्हिषदः पितर इह स्वधया सुतस्य पित्वश्चा-
भजन्त सेवन्ते त आगमिष्ठा आगच्छन्तु य इह विष्णोर्नपातं
विक्रमणं च विदन्ति तान् सुविदत्रान् पितृन् अहमविस्ति ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये पितरो विद्यासुशिक्षां कुर्वन्ति कारयन्ति च ते
पुत्रैः कन्याभिश्च सम्यक् सेवनीयाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (बर्हिषदः) उत्तम आसन में बैठने योग्य पितर लोग (इह) इस वर्त्तमान काल में (स्वधया) अन्नादि से तृप्त (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (पित्वः) सुगन्धयुक्त पानका (च) भी (आ, भजन्त) सेवन करते हैं (ते) वे (आगमिष्ठाः) हमारे पास आवें जो इस संसार में (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (नपातम्) नाशरहित (विक्रमणम्) विविध सृष्टिक्रम को (च) भी जानते हैं उस (सुविद्वान्) उत्तम सुखादि के दान देने हारे (पितृन्) पितरों को (अहम्) मैं (अविस्मि) जानता हूं ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो पितर लोग विद्या की उत्तम शिक्षा करते और कराते हैं वे पुत्र और कन्याओं के सम्यक् सेवन करने योग्य हैं ॥ ५६ ॥

उपहूता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु
प्रियेषु । तऽआगमन्तु तऽइह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उपहूताऽइत्युपहूताः । पितरः । सोम्यासः ।
बर्हिष्येषु । निधिष्विति निधिषु । प्रियेषु । ते । आ ।
गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते ।
अवन्तु । अस्मान् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उपहूताः) समीप आहूताः (पितरः) जनका-
दयाः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हन्ति ते (बर्हिष्येषु) बर्हिः-
पूतमेषु साधुषु (निधिषु) धनकोशेषु (प्रियेषु) प्रीतिकारकेषु
(ते) (आ) (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र बहुलं छन्दसीति
शपो लुक् (ते) (इह) (श्रुवन्तु) अत्र विकरणव्यत्ययेन शः
(अधि) आधिक्ये (ब्रुवन्तु) (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु (अ-
स्मान्) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासः पितरो बर्हिष्येषु प्रियेषु निधिषूपहूतास्त
इहागमन्तु तेऽस्मद्वांसि श्रुवन्तु तेऽस्मानधिब्रुवन्तु तेऽवन्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ये विद्यार्थिनोऽध्यापकानुपहूय सत्कृत्यैतेभ्यो विद्यां
जिघृक्षेयुस्तैस्ते प्रीत्याऽध्यापयेयुः सर्वतो विषयासक्त्यादिभ्यो दुष्क-
र्मभ्यः पृथग्रक्षेयुश्च ॥ ५७ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) ऐश्वर्य को प्राप्त होने के योग्य (पितरः) पितर
लोग (बर्हिष्येषु) अत्युत्तम (प्रियेषु) प्रिय (निधिषु) रत्नादि से भरे हुए कोशों
के निमित्त (उपहूताः) बुलाये हुए हैं (ते) वे (इह) इस हमारे समीप स्थान में
(आ, गमन्तु) आवें (ते) वे हमारे वचनों को (श्रुवन्तु) सुनें वे (अस्मान्) हम
को (अधि, ब्रुवन्तु) अधिक उपदेश से बोधयुक्त करें (ते) वे हमारी (अवन्तु)
रक्षा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो विद्यार्थी जन अध्यापकों को बुला उन का सत्कार कर उन
से विद्या ग्रहण की इच्छा करें उन विद्यार्थियों को वे अध्यापक भी प्रीति पूर्वक पढ़ावें
और सर्वथा विषयासक्ति आदि दुष्कर्मों से पृथक् रखें ॥ ५७ ॥

अयान्स्वित्यस्य शङ्खवृद्धिः । पितरो देवताः ।

विराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

आ यन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः प-
थिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधि-
ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्यासः । अ-
ग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्याग्निऽस्वात्ताः । पथि-
भिरिति पथिभिः । देवयानैरिति देवयानैः । अस्मि-
न् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः । अधि । ब्रुवन्तु । ते ।
अब्रुवन्तु । अस्मान् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आ) (यन्तु) आगच्छन्तु (नः) अस्माकम्
(पितरः) अन्नविद्यादानेन पालका जनकाध्यापकोपदेशकाः (सो-
म्यासः) सोमइव शमदमादिगुणान्विताः (अग्निष्वात्ताः) गृही-
ताग्निविद्याः (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा आत्ता विद्वांसो-
यान्ति यैस्तैः (अस्मिन्) वर्तमाने (यज्ञे) उपदेशाध्यापनाख्ये
(स्वधया) अन्नाद्येन (मदन्तः) आनन्दन्तः (अधि) अभिष्ठा-

२१०८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

तृभावे (ब्रुवन्तु) उपदिशन्त्वध्यापयन्तु वा (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु
(अस्मान्) पुत्रान् विद्यार्थिनश्च ॥ ५८ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासोऽग्निष्वात्ता नः पितरः सन्ति ते देव-
यानैः पथिभिरायन्त्वस्मिन्यज्ञे वर्त्तमाना भूत्वा स्वधया मदन्तः स-
न्तोऽस्मानधिब्रुवन्त्वस्मानवन्तु ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिभिर्विद्यावयोद्वेष्ट्यो विद्यां रक्षां च प्राप्या-
समार्गेण गत्वागत्य सर्वेषां रक्षा विधेया ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) चन्द्रमा के तुल्य शान्त शमदमादि गुणयुक्त (अ-
ग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थ विद्या में निपुण (नः) हमारे (पितरः) अन्न और विद्या
के दान से रक्षक जनक अध्यापक और उपदेशक लोग हैं (ते) वे (देवयानैः) आप्त
लोगों के जाने आने योग्य (पथिभिः) धर्मयुक्त मार्गों से (आयन्तु) आवें (अस्मिन्) इस
(यज्ञे) पढ़ाने उपदेश करने रूप व्यवहार में वर्त्तमान हो के (स्वधया) अन्नादि से (म-
दन्तः) आनन्द को प्राप्त हुए (अस्मान्) हम को (अधिब्रुवन्तु) अधिष्ठाता होकर
उपदेश करें और पढ़ावें और हमारी (अवन्तु) सदा रक्षा करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थियों को योग्य है कि विद्या और आयु में वृद्ध विद्वानों से
विद्या और रक्षा को प्राप्त होकर सत्यवादी निष्कपटी परोपकारी उपदेशकों के मार्ग
से जा आ के सब की रक्षा करें ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृज्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदः सदः सदत

सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा
रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्निऽस्वात्ताः ।
पितरः । आ । इह । गच्छत । सदः सदऽइति स-
दऽसदः । सदत । सुप्रणीतयः । सुप्रणीतयइति
सुप्रणीतयः । अत्ता । हवींषि । प्रयतानीति प्र-
यतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति
सर्ववीरम् । दधातन ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्ताः) अधीताग्निविद्याः (पितरः) पा-
लकाः (आ) (इह) अस्मिन् वर्त्तमाने काले विद्याप्रचाराय (ग-
च्छत) (सदःसदः) सीदन्ति यस्मिन् यस्मिन् तत्तद्गृहम् (सदत)
(सुप्रणीतयः) शोभना प्रगता नीतिन्यायो येषान्ते (अत्ता) अप्र-
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (हवींषि) अत्तुमर्हाण्यन्नादीनि (प्र-
यतानि) प्रयत्नेन साधितानि (बर्हिषि) उत्तमे व्यवहारे (अथ)
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (रयिम्) धनम् (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा-
यस्मात्प्राप्यन्ते तम् (दधातन) धरत ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे सुप्रणीतयोऽग्निष्वात्ताः पितरो यूयमिहागच्छत
सदःसदः सदत प्रयतानि हवींष्यत्ताऽथ बर्हिषि स्थित्वाऽस्मदर्थं सर्व-
वीरं रयिं दधातन ॥ ५९ ॥

२११०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—ये विद्वांस उपदेशाय गृहङ्गृहं प्रति गत्वाऽऽगत्यच सत्यं धर्मं प्रचारयन्ति ते गृहस्थैः श्रद्धया दत्तान्यन्नपानादीनि सेवन्तां सर्वाञ्छरीरात्मबलयोग्यान् पुरुषार्थिनः कृत्वा श्रीमन्तः कुर्वन्तु ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे (सुप्रणीतयः) अत्युत्तम न्याय धर्म से युक्त (अग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थ विद्या में निपुण (पितरः) पालन करने हारे पितरो! आपलोग (इह) इस वर्तमान समय में विद्याप्रचार के लिये (आ, गच्छत) आओ (सदःसदः) जहां२ बैठें उस२ घर में (सदत) स्थित हो ओ (प्रयतानि) अति विचार से सिद्ध किये हुए (हवींषि) भोजन के योग्य अन्नादि का (अत्त) भोग करो (अथ) इस के पश्चात् (बर्हिषि) विद्या प्रचाररूप उत्तम व्यवहार में स्थित हो कर हमारे लिये (सर्ववीरम्) सब वीर पुरुषों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्) धन को (दधा-तन) धारण कीजिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग उपदेश के लिये घर२ के प्रति गमनागमन कर के सत्य धर्म का प्रचार करते हैं वे गृहस्थों में श्रद्धा से दिये हुए अन्नपानादि का सेवन करें सब को शरीर और आत्मा के बल से योग्य पुरुषार्थी करके श्रीमान् करें ॥ ५९ ॥

ये अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरः कथं प्रार्थनीय इत्याह ॥

मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना कैसे करनी चाहिये इस वि० ॥

येऽअग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्व-
धया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं
तन्वुं कल्पयाति ॥ ६० ॥

या अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्याग्नस्वात्ताः । ये ।
 अनग्निष्वात्ताः । अनग्निष्वात्ताऽइत्यनग्निस्वात्ताः ।
 मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते । तेभ्यः । स्व-
 राडिति स्वराट् । असुनीतिमित्यसुनीतिम् । ए-
 ताम् । यथावशमिति यथाऽवशम् । तन्वम् । कल्प-
 याति ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (अग्निष्वात्ताः) सम्यग्गृहीताऽग्निविद्याः
 (ये) (अनग्निष्वात्ताः) अविद्यमानाग्निविद्याग्रहणा ज्ञाननिष्ठाः
 पितरः (मध्ये) (दिवः) विज्ञानादिप्रकाशस्य (स्वधया) स्व-
 कीयपदार्थं धारणक्रियया (मादयन्ते) आनन्दन्ति (तेभ्यः) पि-
 तृभ्यः (स्वराट्) यः स्वयं राजतेऽसौ परमात्मा (असुनीतिम्)
 या असून् प्राणान् नयति प्राप्नोति ताम् (एताम्) (यथावशम्)
 वशं कामनामनतिक्रम्य करोतीति (तन्वम्) (कल्पयाति) क-
 ल्पयेत् समर्थं कुर्वीत ॥ ६० ॥

अन्वयः—येऽग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता दिवो मध्ये स्व-
 धया मादयन्ते तेभ्यः स्वराडेतामसुनीतिं तन्वं तथावशं कल्प-
 याति ॥ ६० ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर येऽग्न्यादिपदार्थविद्यां विज्ञाय प्रवर्तयन्ति

२११२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

ये च ज्ञाननिष्ठाः विद्वांसः स्वेनैव पदार्थेन तुष्टा भवन्ति तेषां शरी-
राणि दीर्घायुषि सम्पादय इति प्रार्थनीयः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) जो (अग्निष्वात्ताः) अच्छे प्रकार अग्निविद्या के ग्रहण करने तथा (ये) जो (अग्निष्वात्ताः) अग्नि से भिन्न अन्य पदार्थविद्याओं को जानने हारे वा ज्ञानी पितृलोक (दिवः) वा विज्ञानादिप्रकाश के (मध्ये) बीच (स्व-धया) अपने पदार्थ के धारण करने रूप क्रिया से (मादयन्ते) आनन्द को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन पितरों के लिये (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान परमात्मा (एताम्) इस (असुनीतिम्) प्राणों को प्राप्त होने वाले (तन्वम्) शरीर को (यथावशम्) कामना के अनुकूल (कल्पयाति) समर्थ करे ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमेश्वर से ऐसी प्रार्थना करनी चाहिये कि हे पर-मेश्वर जो अग्नि आदि की पदार्थ विद्या को यथार्थ ज्ञान के प्रवृत्त करते और जो ज्ञान में तत्पर विद्वान् अपने ही पदार्थ के भोग से सन्तुष्ट रहते हैं उन के शरीरों को दीर्घायु कीजिये ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तानित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं किं कर्तव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तनों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्निष्वात्तानृतुमतौ हवामहे नाराशं ॐ से सौ-
मपीथं यऽआशुः । ते नो विप्रांसः सुहवा भवन्तु
वयं ॐ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तानित्याग्निऽस्वात्ता-
न् । ऋतुमतऽइत्यृतुमतः । हवामहे । नाराशं ॐ से ।

सोमपीथमिति सोमऽपीथम् । ये । आशुः । ते । नः ।
 विप्रांसः । सुहवाऽइति सुहवाः । भवन्तु । वयम् ।
 स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्तान्) सुष्ठु गृहीताऽग्निविद्यान्
 (ऋतुमतः) प्रशस्ता वसन्तादय ऋतवो विद्यन्ते येषां तान् (ह
 वामहे) (नाराशंसे) नराणां प्रशंसामये सत्कारव्यवहारे (सो-
 मपीथम्) सोमपानम् (ये) (आशुः) अश्रीयुः (ते) (नः)
 अस्मभ्यम् (विप्रांसः) मेधाधिनः (सुहवाः) सुष्ठुदानाः (भ-
 वन्तु) (वयम्) (स्याम) (पतयः) स्वामिनः (रयीणाम्)
 धनानाम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये सोमपीथमाशुर्यान्तुमतोऽग्निष्वात्तान् पितृन्
 वयं नाराशंसे हवामहे ते विप्रांसो नः सुहवा भवन्तु वयं च तत्कृ-
 पातो रयीणाम् पतयः स्याम ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तानाः पदार्थविद्याविदो देशकालज्ञान् प्रशस्तौ-
 पधिरससेवकान् विद्यावयोवृद्धान् पित्रादीन् सत्कारार्थमाहूय तत्स-
 हायेन धनाद्यैश्वर्यवन्तो भवन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सोमपीथम्) सोम आदि उत्तम ओषधि रस को
 (आशुः) पीवें जिन (ऋतुमतः) प्रशंसित वसन्तादि ऋतु में उत्तम कर्म करने वाले
 (अग्निष्वात्तान्) अच्छे प्रकार अग्नि विद्या को जानने हारे पिताआदिज्ञानियों को हम
 लोग (नाराशंसे) मनुष्यों के प्रशंसारूप सत्कार के व्यवहार में (हवामहे) बुलाते

२११४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

हैं (ते) वे (विप्रासः) बुद्धिमान् लोग (नः) हमारे लिये (सुहवाः) अच्छे दान देने हारे (भवन्तु) हों और (वयम्) हम उन की कृपा से (रयीणाम्) धनों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होवें ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग पदार्थविद्या और देश काल के जानने और प्रशंसित ओषधियों के रस को सेवन करने हारे विद्या और अवस्था में वृद्ध पिता आदि को सत्कार के अर्थ बुला के उन के सहाय से धनादि ऐश्वर्यवाले हों ॥ ६१ ॥

अच्चाजान्वित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ॥

निचूत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आच्या जानुं दक्षिणतो निषद्ये मं यज्ञमभिगृणीत विज्ञे । मा हिंसीष्ट पितरः केन चिन्तो यद्वा आर्गः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

आच्येत्याऽअच्यं । जानुं । दक्षिणतः । निषद्यं । निषद्येति निऽसद्यः । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विज्ञे । मा । हिंसीष्ट । पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आर्गः । पुरुषता । कराम ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आच्य) अधो निपात्य (जानु) (दक्षिणतः)
दक्षिणपार्श्वतः (निषद्य) समास्य (इमम्) (यज्ञम्) सत्का-
राख्यम् (अभि) आभिमुख्ये (गृणीत) प्रशंसत (विश्वे)
सर्वे (मा) (हिंसिष्ट) (पितरः) ज्ञानप्रदाः (केन) (चित)
(नः) अस्माकम् (यत्) (वः) (आगः) अपराधम् (पु-
रुषता) पुरुषस्य भावः (कराम) कुर्याम । अत्र विकरणव्यत्य-
येन शप् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे विश्वे पितरो यूयं केनचिद्धेतुना नो या पुरुष-
ता तां मा हिंसिष्ट यतो वयं सुखं कराम यद्वागस्तत्याजयेम यू-
यमिमं यज्ञमभिगृणीत वयमाच्य जानु दक्षिणतो निषद्य युष्मान्
सततं सत्कुर्याम ॥ ६२ ॥

भावार्थः—येषां पितरो यदा सामीप्यमागच्छेयुः स्वयं वै-
तेषां निकटे समभिगच्छेयुस्तदा भूमौ जानुनी निपात्य नमस्कृत्यै-
तान् प्रसादयेयुः पितरश्चाशीर्विद्यासुशिचोपदेशेन स्वसन्तानान्
प्रसन्नान् कृत्वा सततं रक्षेयुः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सत्र (पितरः) पितृ लोगो तुम (केन, चित्) किसी हेतु
से (नः) हमारी जो (पुरुषता) पुरुषार्थता है उस को (मा, हिंसिष्ट) मत नष्ट करो
जिस से हम लोग सुख को (कराम) प्राप्त करें (यत्) जो (वः) तुम्हारा (आगः)
अपराध है उस को हम छुड़ावें तुमलोग (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्कार क्रियारूप
व्यवहार को (अभि, गृणीत) हमारे सन्मुख प्रशंसित करो हम (जानु) जानु अवयव को
(आच्य) नीचे टेक के (दक्षिणतः) तुम्हारे दक्षिण पार्श्व में (निषद्य) बैठ के तुम्हारा
निरन्तर सत्कार करें ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जिन के पितृ लोग जब समीप आवें अथवा सन्तान लोग इन के
समीप जावें तब भूमि में घुटने टिका नमस्कार कर इन को प्रसन्न करें पितर लोग भी

२११६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

आशीर्वाद् विद्या और अच्छी शिक्षा के उपदेश से अपने सन्तानों को प्रसन्न करके सदा रक्षा किया करें ॥ ६२ ॥

आसीनास इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे
मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तः
इहोर्जिं दधात ॥ ६३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थेऽइत्युपऽस्थे ।
रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय । पुत्रेभ्यः । पितरः ।
तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् ।
दधात ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आसीनासः) उपस्थिताः सन्तः (अरुणीनाम्)
अरुणवर्णानां स्त्रीणाम् (उपस्थे) उत्सङ्गे (रयिम्) श्रियम्
(धत्त) (दाशुषे) दात्रे (मर्त्याय) मनुष्याय (पुत्रेभ्यः) (पितरः)
(तस्य) (वस्वः) वसुनो धनस्य (प्र) (यच्छत) (ते) (इह) (ऊर्जम्)
पराक्रमं (दधात) दधीरन् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमिहारुणीनामुपस्थ आसीनासः
सन्तः पुत्रेभ्यो दाशुषे मर्त्याय च रयिं धत्त तस्य वस्वोऽशान्प्रय-
च्छसि पतस्त ऊर्जं दधात ॥ ६३ ॥

भावार्थः—तएव वृद्धाः सन्ति ये स्वस्त्रीवताः स्वपत्नीनां सत्कर्तारोऽपत्येभ्यो यथायोग्यं दायं सत्पात्रेभ्यो दानं च सदा द-
दति ते च सन्तानैर्माननीयाः सन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) पितृ लोगो तुम (इह) इस गृहाश्रम में (अरु-
णीनाम्) गौर वर्ण युक्त स्त्रियों के (उपस्थे) समीप में (आसीनाम्) बैठे हुए (पुत्रे-
भ्यः) पुत्रों के और (दाशुषे) दाता (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (रयिम्) धन को (धत्त)
धरो (तस्य) उस (वस्वः) धन के भागों को (प्रयच्छत) दिया करो जिससे (ते)
वे स्त्री आदि सब लोग (ऊर्जम्) पराक्रम को (दधातुः) धारण करें ॥ ६३ ॥

भावार्थः—वेही वृद्ध हैं जो अपनी स्त्री ही के साथ प्रसन्न अपनी पत्नियों का
सत्कार करने हारे सन्तानों के लिये यथायोग्य दायभाग और सत्पात्रों को सदा दान
देते हैं और वे सन्तानों को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ६३ ॥

यमग्नइत्यस्य शङ्खस्त ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तन्नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रापनया युजम् ॥ ६४ ॥

यम् । अग्ने । क यवाहनेति । कव्यऽवाहन ।
त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् । तम् । नः । गी-
र्भिरिति गीऽभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रेति । देवऽत्रा ।
पुनय । युजम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) अग्निरिव प्रकाशमान वि-
हन (कव्यवाहन) यः कविषु साधूनि वस्तूनि वहति प्राप्नोति
तत्सम्बुद्धौ (त्वम्) (चित्) अपि (मन्यसे) (रयिम्) ऐश्वर्यम्

२११८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

(तम्) (नः) अस्मभ्यम् (गीर्भिः) (श्रवाय्यम्) श्राव-
पितुमर्हम् । श्रुदक्षीत्यादिना आय्य प्रत्ययः । उ० ३ । १६ (दे-
वत्रा) देवेषु विद्वत्सु (पनय) देहि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः
(युजम्) योक्तुमर्हम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाऽग्ने त्वं गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा
युजं यं रयिं मन्यसे तं चिन्तः पनय ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रेभ्यस्सत्पात्रेभ्यश्च प्रशंसनीयं धनं स-
ञ्चेयम् । तेनैतान्विदुषो गृहीत्वा सत्यधर्मोपदेशकान्कारयित्वा वि-
द्याधर्मो प्रचारणीयौ ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) बुद्धिमानों के समीप उत्तम पदार्थ पहुंचाने हारे
(अग्ने) आग्नि के समान प्रकाश युक्त (त्वम्) आप (गीर्भिः) कोमल वाणियों से
(श्रवाय्यम्) सुनाने योग्य (देवत्रा) विद्वानों में (युजम्) युक्त करने योग्य (यम्)
जिस (रयिम्) ऐश्वर्य को (मन्यसे) जानते हो (तम्) उस को (चित्) भी (नः)
हमारे लिये (पनय) दीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पिताआदि ज्ञानी लोगों को चाहिये कि पुत्रों और सत्पात्रों से प्र-
शंसित धन का संचय करें उस धन से उत्तम विद्वानों को ग्रहण कर उन को सत्य धर्म
के उपदेशक बना के विद्या और धर्म का प्रचार करें और करावें ॥ ६४ ॥

योऽअग्निरित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यः श्रुतार्थः । प्रेदु-
ह्वयानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः । अग्निः । कव्यवाहनः इति कव्यऽवाहनः ।
 पितृन् । यक्षत् । ऋतावृधः । ऋतावृधऽइत्यृतऽवृधः ।
 प्र । इत् । ऊँऽइत्यूं । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः ।
 च । पितृभ्यः इति पितृभ्यः । आ ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) अग्निरिव विद्यासु प्रकाशमानः
 (कव्यवाहनः) यः कव्यानि कवीनां प्रशस्तानि कर्माणि प्राप-
 यति सः (पितृन्) जनकादीन् (यक्षत्) सत्कुर्यात् (ऋतावृधः)
 य ऋतेन वेदविज्ञानेन वर्द्धन्ते । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (प्र)
 (इत्) एव (उ) वितर्के (हव्यानि) आदातुमर्हाणि विज्ञानानि
 (वोचति) वदति वचेर्लेट्यट् वचउमित्युमागमः (देवेभ्यः)
 विद्भ्यः (च) (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (आ) समन्तात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यः कव्यवाहनोऽग्निर्विद्वान् ऋतावृधः पितृन्यक्षत्स
 इत् देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि प्रावोचति ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्या भवन्ति ते विद्वत्सु विद्वांसः
 पितृषु पितरश्च गणयन्ते ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कव्यवाहनः) विद्वानों के श्रेष्ठ कर्मों को प्राप्त क-
 राने हारा (अग्निः) अग्नि के समान विद्याओं में प्रकाशमान विद्वान् (ऋतावृधः)
 वेद विद्या से वृद्ध (पितृन्) पितरों का (यक्षत्) सत्कार करे सो (इत्) ही
 (उ) अच्छे प्रकार (देवेभ्यः) विद्वानों (च) और (पितृभ्यः) पितरों के लिये
 (हव्यानि) ग्रहण करने योग्य विज्ञानों का (प्रावोचति) अच्छे प्रकार सब ओर से
 उपदेश करता है ॥ ६५ ॥

२१२०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से पूर्णविद्या वाले होते हैं वे विद्वानों में विद्वान् और पितरों में पितर गिने जाते हैं ॥ ६५ ॥

त्वमग्निर्द्वयस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत् विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्निर्द्वयस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।
निचृत् विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥
फिर उसी वि० ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । कव्यवाहनेति कव्यऽ-
वाहन । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृभ्यऽइति पितृभ्यः । स्वधया ।
ते । अक्षन् । अदि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्रऽ-
यता । हवींषि ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) पावकइव पवित्र (ईडितः) प्रशं-
सितः (कव्यवाहन) कवीनां प्रागल्भ्यानि कर्माणि प्राप्त (अवाट्)
वहसि (हव्यानि) अक्षुमर्ह्याणि (सुरभीणि) सुगन्धादियुक्तानि

(कृत्वा) कृत्वा । स्नात्वा दयश्च अ० ७ । १ । ४९, (प्र)
 (अदाः) प्रदेहि (पितृभ्यः) (स्वधया) अग्नेन सह
 (ते) (अन्नम्) अदन्तु (अद्धि) भुङ्क्व (त्वम्) (देव)
 दातः (प्रयता) प्रयत्नेन साधितानि (हवींषि) आदातुम-
 र्हाणि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाग्ने विद्वन् पुत्र ईडितस्त्वं सुरभीणि
 हव्यानि कृत्ववाट् तानि पितृभ्यः प्रादास्ते पितरः स्वधया स-
 हैतान्यन्नम् हे देव त्वं प्रयता हवींष्याद्धि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादयः सर्वे सुसंस्कृतैः सुगन्धादियुक्तैरन्नपानैः
 पितृन् भोजयित्वा स्वयमेतानि भुञ्जीरन्नियमेव पुत्राणां यो-
 ग्यतास्ति । ये सुसंस्कृतान्नपाने कुर्वन्ति तेऽरोगाः शतायुषो
 भवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) कवियों के प्रगल्भतादिकर्मों को प्राप्त हुए
 (अग्ने) अग्नि के समान पवित्र विद्वन्! पुत्र ! (ईडितः) प्रशंसित (त्वम्) तू (सुरभीणि)
 सुगन्धादि युक्त (हव्यानि) खाने के योग्य पदार्थ (कृत्वा) कर के (अवाट्) प्राप्त करता
 है उन को (पितृभ्यः) पितरों के लिये (प्रादाः) दिया कर (ते) वे पितर लोग (स्व-
 धया) अन्नादि के साथ इन पदार्थों का (अन्नम्) भोग किया करें । हे (देव)
 विद्वन् दातः ! (त्वम्) तू (प्रयता) प्रयत्न से साधे हुए (हवींषि) खाने के योग्य
 अन्नों को (अद्धि) भोजन किया कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादि सब लोग अच्छे संस्कार किये हुए सुगन्धादि से युक्त
 अन्न पानों से पितरों को भोजन करा के आप भी इन अन्नों का भोजन करें यही पुत्रों
 की योग्यता है । जो अच्छे संस्कार किये हुए अन्न पानों को करते हैं वे रोग-रहित
 होकर शत वर्ष पर्यन्त जीते हैं ॥ ६६ ॥

२१२२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

येचेहेत्यस्य शङ्खश्चपिः । पितरो देवताः ।

स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म या॥-
 उँच न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः
 स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह ।
 यान् । च । विद्म । यान् । उँइत्थूँ । च । न ।
 प्रविद्मेतिप्रविद्म । त्वम् । वेत्थ । यति । ते ।
 जातवेदइति जातवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सु-
 कृतमिति सुकृतम् । जुषस्व ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ये) (च) (इह) (पितरः) (ये) (च)
 (न) (इह) (यान्) (च) (विद्म) जानीमः (यान्) (उ)
 वितर्के (च) (न) (प्रविद्म) (त्वम्) (वेत्थ) (यति) या
 सङ्ख्या येषान्तान् (ते) (जातवेदः) जाता वेदः प्रज्ञा यस्य
 तत्सम्बुद्धौ हे विद्म (स्वधाभिः) (यज्ञम्) (सुकृतम्) सुष्ठु
 कर्माणि क्रियन्ते यस्मिन् (जुषस्व) सेवस्व ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो ये चेह पितरो ये चेह न सन्ति वयं
यांश्च विद्म याँश्च न प्रविद्म तान् यति यावत्स्त्वं वेत्थ उ ते त्वां
विदुस्तत्सेवामयं सुकृतं यज्ञं स्वधाभिर्जुपस्व ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये प्रत्यक्षा वा येऽप्रत्यक्षा विद्वांसोऽ-
ध्यापका उपदेशकाश्च सन्ति तान् सर्वानाहूयाऽन्नादिभिस्सदा स-
त्कुरुत येन स्वयं सर्वत्र सत्कृता भवत ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) नवीन तीक्ष्ण बुद्धि वाले विद्वन् (ये)
जो (इह) यहां (च) ही (पितरः) पिताआदि ज्ञानी लोग हैं (च) और (ये) जो (इह)
यहां (न) नहीं हैं (च) और हम (यान्) जिन को (विद्म) जानते (च) और
(यान्) जिन को (न, प्रविद्म) नहीं जानते हैं उन (यति) यावत् पितरों को
(त्वम्) आप (वेत्थ) जानते हो (उ) और (ते) वे आप को भी जानते हैं उन
की सेवा रूप (सुकृतम्) पुण्यजनक (यज्ञम्) सत्काररूप व्यवहार को (स्वधाभिः) अ-
न्नादि से (जुषस्व) सेवन करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो प्रत्यक्ष वा जो अप्रत्यक्ष विद्वान् अध्यापक और
उपदेशक हैं उन सब को बुला अन्नादि से सदा सत्कार करो जिस से आप भी स-
र्वत्र सत्कारयुक्त होओ ॥ ६७ ॥

इदमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमःस्वरः ॥

पुनस्तेमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इदम्पितृभ्यो नमोऽअस्त्वद्य ये पूर्वांसो यऽउ-
परास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनः
संवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

इदम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः । नमः । अस्तु ।
 अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः । ये । पार्थिवे ।
 रजसि । आ । निषत्ताः । निसत्ता इति निःसत्ताः । ये ।
 वा । नूनम् । सुवृजनास्विति । सुवृजनासु ।
 विक्षु ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(इदम्) प्रत्यक्षम् (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (नमः)
 सुसंस्कृतमन्त्रम् (अस्तु) (अद्य) इदानीम् (ये) (पूर्वासः)
 अस्मत्तो वृद्धाः (ये) (उपरासः) वानप्रस्थसंन्यासाश्रममाप्ता गृहा-
 श्रमविषयभोगेभ्य उपरताः (ईयुः) प्राप्तयुः (ये) (पार्थिवे)
 पृथिव्यां विदिते (रजसि) लोके (आ) (निषत्ताः) कृतनिवासा
 (ये) (वा) (नूनम्) निश्चितम् (सुवृजनासु) शोभना वृजनाः
 गतयो यासां तासु (विक्षु) प्रजासु ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये पितरः पूर्वासो य उपरास ईयुर्ये पार्थिवे रजस्या
 निषत्ता वा नूनं ये सुवृजनासु विक्षु प्रयतन्ते तेभ्यः पितृभ्योऽद्येदं
 नमोऽस्तु ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे ये प्रजाशोधका अस्मत्तो वरा
 विरक्ताश्रमं प्रप्ताः पित्रादयस्सन्ति ते पुत्रादिभिर्मनुष्यैः सदा सेवनी-
 या नोचेत् कियती हानिः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो पितर लोग (पूर्वासः) हम से विद्या वा अवस्था में
 वृद्ध हैं (ये) जो (उपरासः) वानप्रस्थ वा संन्यासाश्रम को प्राप्त हो के गृहाश्रम
 के विषय भोग से उदासीन चित्त हुए (ईयुः) प्राप्त हों (ये) जो (पार्थिवे) पृथिवी

पर विदित (रजसि) लोक में (आ, निपत्ताः) निवास किये हुए (वा) अथवा (ये) जो (नूनम्) निश्चय करके (सुवृजनासु) अच्छी गतिवाली (विन्तु) प्रजाओं में प्रयत्न करते हैं उन (पितृभ्यः) पितरों के लिये (अद्य) आज (इदम्) यह (नमः) सुसंस्कृत अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस संसार में जो प्रजा के शोधने वाले हम से श्रेष्ठ विरक्ताश्रम अर्थात् संन्यासाश्रम को प्राप्त पिताआदि हैं वे पुत्रादि मनुष्यों को सदा सेवने योग्य हैं जो ऐसा न करें तो कितनी हानि हो ॥ ६८ ॥

अधेत्यस्य शङ्खऋषिः । पितरो देवताः ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासोऽअग्ने-
ऽऋतमांशुषाणाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः
क्षामां भिन्दन्तोऽअरुणीरपं व्रन ॥ ६९ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः ।
अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः । शुचि । इत् । अयन् ।
दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशासऽइत्युक्थऽ-
शासः । क्षामां भिन्दन्तः । अरुणीः । अप ।
व्रन ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(अध) अथ । अन्न वर्णव्यत्ययेन यस्य धः (यथा)
(नः) अस्माकम् (पितरः) (परासः) प्रकृष्टाः (प्रत्नासः) आ-

चीनाः (अग्ने) विद्वन् (ऋतम्) सत्यम् (आशुषाणाः) प्राप्नुवन्तः
 (शुचि) पवित्रम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्)
 विद्याप्रकाशम् (उक्थशासः) य उक्थानि वक्तुं योग्यानि वचनानि
 शंसन्ति (क्षामा) निवासभूमिम् । अत्र विमक्तेर्लुक् (भिन्दन्तः)
 विदारयन्तः (अरुणीः) सुशीलतया प्रकाशमयाः स्त्रियः (अप)
 (वन्) दूरिर्कुर्वन्ति ॥६९॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथा नः परास प्रत्नास उक्थ-
 शासः शुचि ऋतमाशुषाणाः पितरो दीधितिमरुणीः क्षामा चायन्-
 धाऽथाऽविद्यां भिन्दन्त इदावरणान्यपत्रं स्तांस्त्वं तथा सेवस्व ॥६९॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये जनकादयो विद्यां प्रापय्याऽ-
 विद्यां निवर्तयन्ति तेऽत्र सर्वैस्सत्कर्त्तव्याः सन्तु ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (यथा) जैसे (नः) हमारे (परासः) उत्तम
 (प्रत्नासः) प्राचीन (उक्थशासः) उत्तम शिक्षा करने वाले (शुचि) पवित्र (ऋत)
 सत्य को (आशुषाणाः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुए (पितरः) पिताआदि ज्ञानी जन (दी-
 धितिम्) विद्या के प्रकाश (अरुणीः) सुशीलता से प्रकाश वाली स्त्रियों और (क्षामा)
 निवास भूमि को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अध) इस के अनन्तर अविद्या का (भि-
 न्दन्तः) विदारण करते हुए (इत्) ही अन्धकार रूप आवरणों को (अप, वन्) दूर
 करते हैं उन का तू वैसे सेवन कर ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो पिता आदि विद्या को प्राप्त करा
 के अविद्या का निवारण करते हैं वे इस संसार में सब लोगों से सत्कार करने योग्य
 हों ॥६९॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१२७

उशन्त इत्यस्य शङ्खऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशतऽ आवह पितृन् हविषेऽ अत्तवे ॥ ७०

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् ।

इधीमहि । उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् ।

हविषे । अत्तवे ॥ ७० ॥

पदार्थः—(उशन्तः) कामयमानाः (त्वा) त्वाम् (नि)
 (धीमहि) धरेम । अत्र बहुलं छन्दसीति शब्दो लुक् छन्दस्युभय-
 धेत्यार्द्धधातुकसंज्ञा घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् (उशन्तः) (सम्) ए-
 कीभावे (इधीमहि) दीपयेम (उशन्) कामयमानः (उशतः)
 कामयमानान् (आ) (वह) प्राप्नुहि (पितृन्) जनकादीन् (ह-
 विषे) हविर्दातुमर्हम् । अत्र व्यत्ययेन द्वितीयास्थाने चतुर्थी (अ-
 त्तवे) अत्तुं भोक्तुम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन्पुत्र ! वा त्वामुशन्तो वयं त्वा निधीम-
 ह्युशन्तः सन्तः समिधीमहि । उशस्त्वं हविषेऽ अत्तवे उशतोऽस्मान्
 पितृनावह ॥ ७० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो धीमतो जितेन्द्रियान् कृतज्ञान् परिश्रमिणो विचारशीलान् विद्यार्थिनो नित्यं कामयेरँतथा विद्यार्थिनोऽपीदृशानध्यापकान् विदुषः संसेव्य विद्वांसो भवन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्या की इच्छा करने वाले अथवा पुत्र तेरी (उशन्तः) कामना करते हुए हम लोग (त्वा) तुझ को (नि,धीमहि) विद्या का निधिरूप-बनावें (उशन्तः) कामना करते हुए हम तुझ को (समिधीमहि) अच्छे प्रकार विद्या से प्रकाशित करें (उशन्) कामना करता हुआ तू (हविषे) भोजन करने योग्य पदार्थ के (अत्तवे) खाने को (उशतः) कामना करते हुए हम (पितृन्) पितरों को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्रप्त हो ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् लोग बुद्धिमान् जितेन्द्रिय कृतज्ञ परिश्रमी विचारशील विद्यार्थियों की नित्य कामना करें वैसे विद्यार्थी लोग भी ऐसे उत्तम अध्यापक विद्वान् लोगों की सेवा कर के विद्वान् हों ॥ ७० ॥

अपामित्यस्य शङ्खऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सेनेशः कीदृशः स्यादित्याह ॥

अब सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरः इन्द्रो देवर्तयः । विश्वा यदजय स्पृधः ॥ ७१ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वा । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ ७१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१२६

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (फेनेन) वर्द्धनेन (नमुचेः) योऽपः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तस्य मेघस्य (शिरः) घनाकारमुपरिभागम् (इन्द्र) सूर्यइव वर्तमान सेनेश (उत्) (अवर्तयः) ऊर्ध्वं वर्तय (विश्वाः) अखिलाः (यत्) याः (अजयः) जय (स्पृधः) याः स्पृद्धन्ते ताः शत्रुसेनाः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा सूर्योऽपं फेनेन नमुचेर्मेघस्य शिरश्छिनत्ति तथैव त्वं स्वकीयाः सेना उदवर्तयो यथा विश्वाः स्पृधः सन्ति ता अजयः ॥ ७१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— यथा सूर्येणाच्छादितोऽपि मेघः पुनः पुनरुत्तिष्ठति तथैव ते शत्रवोऽपि पुनः पुनरुत्थानं कुर्वन्ति ते यावत् स्वं बलं न्यूनं परेषामधिकं च पश्यन्ति तावच्छान्ता वर्तन्ते ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्तमान सेनापते जैसे सूर्य (अपाम्) जलों की (फेनेन) वृद्धि से (नमुचेः) अपने स्वरूप को न छोड़ने वाले मेघ के (शिरः) घनाकार बहलों को काटता है वैसे ही तू अपनी सेनाओं को (उदवर्तयः) उत्कृष्टता को प्राप्त कर (यत्) जो (विश्वाः) सब (स्पृधः) स्पृद्धा करने हारी शत्रुओं की सेना हैं उन को (अजयः) जीत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य से आच्छादित भी मेघ वारंवार उठता है वैसे ही वे शत्रु भी वारंवार उत्थान करते हैं वे जब तक अपने बल को न्यून और दूसरों का बल अधिक देखते हैं तबतक शान्त रहते हैं ॥ ७१ ॥

सोमोराजेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के मुक्तिमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष मुक्ति को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

सामो राजामृतं सुत ऋजीषिणा जहान्मृत्युम् ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
 न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषिणः ।
 अजहात् । मृत्युम् । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् ।
 विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्र-
 स्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरकः (राजा) देदीप्यमानः
 (अमृतम्) अमृतात्मकं ब्रह्म ओषधेः सारं वा (सुतः) (ऋ-
 जीषेण) सरलभावेन (अजहात्) जह्यात् (मृत्युम्) (ऋतेन)
 सत्येन ब्रह्मणा (सत्यम्) सत्सु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जी-
 वस्य लिङ्गम् (विपानम्) विविधं पानं यस्मात् तत् (शुक्रम्)
 आशु कार्यकरम् (अन्धसः) अलस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य
 (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्) जलम् । इदमित्युदकना० निधं०
 १ । १२ (पयः) दुग्धम् (अमृतम्) एतत्स्वरूपमानन्दम् (मधु)
 क्षौद्रम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—य ऋतेनान्धसः सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियमिन्द्र-
 स्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु च सङ्गृहणीयात्सोऽमृतं प्राप्तः सन्
 सुतस्सोमो राजर्जीषेण मृत्युमजहात् ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ये सुशीलेन विद्वत्सङ्गात्सर्वाणि शुभलक्षणानि प्रा-
 पुवन्ति ते मृत्युदुःखं हित्वा मोक्षसुखं गृह्णन्ति ॥ ७२ ॥

पदार्थः—जो (ऋतेन) सत्य ब्रह्म के साथ (अन्धसः) सुसंस्कृत अन्नादि के सम्बन्धी (सत्यम्) विद्यमान द्रव्यों में उत्तम पदार्थ (विपानम्) विविध पान करने के साधन (शुक्रम्) शीघ्रकार्य कराने हारे (इन्द्रियम्) धन (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले जीव के (इन्द्रियम्) श्रोत्र आदि इन्द्रिय (इदम्) जल (पयः) दुग्ध (अमृतम्) अमृतरूप ब्रह्म वा ओषधि के सार और (मधु) सहत का संग्रह करे सो (अमृतम्) अमृतरूप आनन्द को प्राप्त हुआ (सुतः) संस्कारयुक्त (सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरक (राजा) न्यायविद्या से प्रकाशमान राजा (ऋजीषेण) सरल भाव से (मृत्युम्) मृत्यु को (अजहात्) छोड़ देवे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो उत्तम शील और विद्वानों के सङ्ग से सब शुभलक्षणों को प्राप्त होते हैं वे मृत्यु के दुःख को छोड़ कर मोक्षमुख को ग्रहण करते हैं ॥ ७२ ॥

अद्भ्य इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अङ्गिरसो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के जना विज्ञानमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष विज्ञान को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिवत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसं इन्द्र-
स्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु ॥ ७३ ॥

अद्भ्य इत्युत्तमः । क्षीरम् । वि । अपिवत् ।
क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया । ऋतेन । सत्यम् ।
इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अ-
न्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृ-
तम् । मधु ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अद्भ्यः) जलेभ्यः (क्षीरम्) दुग्धम् (वि)
 (अपिबत्) पिबेत् (कुङ्) यथा पक्षी अल्पमल्पं पिबति तथा
 (आङ्गिरसः) आङ्गिरसो विदुषा कृतो विद्वान् (धिया) कर्मणा
 (ऋतेन) यथार्थेन योगाभ्यासेन (सत्यम्) अविनश्वरम् (इन्द्रियम्) दिव्यां वाचम् (विपानम्) विविधशब्दार्थसम्बन्धयुक्ताम् (शुक्रम्) पवित्राम् (अन्धसः) अन्नादियोगात् (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य (इन्द्रियम्) दिव्यं श्रोत्रम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (पयः) रसम् (अमृतम्) रोगनाशकम् (मधु) मधुरम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—य आङ्गिरसो धियाऽद्भ्यः क्षीरं कुङ् व्यपिबत्स ऋतेनेन्द्रस्यान्धसः सकाशादिदं सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सत्याऽऽचरणैर्वैद्यकशास्त्रविधानात् युक्ताहारविहारं कुर्वन्ति ते सत्यबोधं विज्ञानञ्चयान्ति ॥ ७३ ॥

पदार्थः—जो (आङ्गिरसः) आङ्गिरा विद्वान् से किया हुआ विद्वान् (धिया) कर्म के साथ (अद्भ्यः) जलों से (क्षीरम्) दूध को (कुङ्) कुञ्चा पक्षी के समान थोड़ा करके (व्यपिबत्) पीवे वह (ऋतेन) यथार्थयोगाभ्यास से (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त जीव के (अन्धसः) अन्नादि के योग से (इदम्) इस प्रत्यक्ष (सत्यम्) सत्य पदार्थों में अविनाशी (विपानम्) विविध शब्दार्थ सम्बन्धयुक्त (शुक्रम्) पवित्र (इन्द्रियम्) दिव्यवाणी और (पयः) उत्तम रस (अमृतम्) रोगनाशक ओषधि (मधु) मधुरता और (इन्द्रियम्) दिव्य श्रोत्र को प्राप्त होवे ॥ ७३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सत्याचरणादि कर्मों करके वैद्यक शास्त्र के विधान से युक्ताहारविहार करते हैं वे सत्य बोध और सत्य विज्ञान को प्राप्त होते हैं ॥ ७३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१३३

सोममित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हंसः शुचिषत् ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्र-
 स्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतमधु ॥ ७४ ॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत्भ्यः । वि । अपिबत् ।
 छन्दसा । हंसः । शुचिषत् । शुचिसदिति शु-
 चिऽसत् । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपान-
 मिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
 इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सोमम्) सोमलतादिमहौषधिसारम् (अद्भ्यः)
 सुसंस्कृतेभ्यो जलेभ्यः (वि) (अपिबत्) (छन्दसा) स्वच्छ-
 न्दतया (हंसः) यो हन्ति दुःखानि सः (शुचिषत्) यः पवित्रेषु-
 विहृत्सु सीदति सः (ऋतेन) सत्येन वेदविज्ञानेन (सत्यम्)
 सत्सु परमेश्वरादिपदार्थेषु साधु (इन्द्रियम्) प्रज्ञानम् (विपा-
 नम्) विविधरक्षान्वितम् (शुक्रम्) शुद्धिकरम् (अन्धसः) सुसं-
 स्कृतस्थानस्य (इन्द्रस्य) योगजन्यस्य परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्)

२१३४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

जीवेन जुष्टम् (इदम्) प्रत्यक्षप्रत्ययालम्बम् (पयः) उत्तमरसम्
(अमृतम्) मोक्षम् (मधु) मधुविद्यासमन्वितम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यः शुचिषट्सो विवेकी जनश्छन्दसाऽद्भ्यः सोमं
व्यपिवत्स ऋतेनाऽन्धसो दोषनिवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रिय-
मिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाप्नुमर्हति स एवाखि-
लानन्दं प्राप्नोति ॥ ७४ ॥

भावार्थः—ये युक्ताहारविहारा वेदानधीत्य योगमभ्यस्याऽवि-
द्यादिक्लेशानिवर्त्य योगसिद्धीः प्राप्य तदभिमानमपि विहाय कैव-
ल्यमाप्नुवन्ति ते ब्रह्मानन्दम्भुञ्जते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जो (शुचिषत्) पवित्र विद्वानों में बैठता है (हंसः) दुःख का
नाशक विवेकी जन (छन्दसा) स्वच्छन्दता के साथ (अद्भ्यः) उत्तम संस्कार युक्त
जलों से (सोमम्) सोमलतादि महौषधियों के सार रस को (व्यपिवत्) अच्छे प्र-
कार पीता है सो (ऋतेन) सत्य वेदविज्ञान से (अन्धसः) उत्तम संस्कार किये
हुए अन्न के दोष निवर्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने हारे (विपानम्) विविध रक्षा से
युक्त (सत्यम्) परमेश्वरादि सत्य पदार्थों में उत्तम (इन्द्रियम्) प्रज्ञान रूप (इ-
न्द्रस्य) योग विद्या से उत्पन्न हुए परम ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारे (इदम्) इस प्र-
त्यक्ष प्रतीति के आश्रय (पयः) उत्तम ज्ञान रस वाले (अमृतम्) मोक्ष (मधु)
और मधु विद्यायुक्त (इन्द्रियम्) जीव ने सेवन किये हुए सुख को प्राप्त होने को
योग्य होता है वही अखिल आनन्द को पाता है ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जो युक्ताहार विहार करने हारे वेदों को पढ़, योगाभ्यास कर
अविद्यादि क्लेशों को छुड़ा, योग की सिद्धियों को प्राप्त हो और उन के अभिमान को
भी छोड़ के कैवल्य को प्राप्त होते हैं वे ब्रह्मानन्द का भोग करते हैं ॥ ७४ ॥

अनात्परिस्तुतइत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

कथं राज्यमुन्नेयमित्याह ॥

कैसे राज्य की उन्नति करनी चाहिये इस वि० ॥

अनात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः
सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं
शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७५ ॥

अनात् । परिस्तुतऽइति परिऽस्तुतः । रसम् ।
ब्रह्मणा । वि । अपिबत् । क्षत्रम् । पयः । सोमम् ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रि-
यम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः ।
इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् ।
मधु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अनात्) यवादेः (परिस्तुतः) सर्वतः स्तुतः
पक्वात् (रसम्) सारभूतम् (ब्रह्मणा) अधीतचतुर्वेदेन (वि)
(अपिबत्) गृहणीयात् (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (पयः)
दुग्धमिव (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः
सभेशो राजा (ऋतेन) विद्याविनययुक्तेन न्यायेन (सत्यम्) सत्सु
व्यवहारेषु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण दत्तम् (विपानम्) विविधं

२१३६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पानं रक्षणं यस्मात् तत् (शुक्रम्) वीर्यकरम् (अन्धसः) अन्ध-
काररूपस्याऽन्यायस्य निवर्तकम् (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यप्रदस्य
राज्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रैराजभिर्जुष्टं न्यायाऽऽचरणम् (इदम्)
(पयः) पातुमर्हम् (अमृतम्) अमृतमिव सुखप्रदम् (मधु)
माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणा सह प्रजापतिः परिस्तुतो नानिःसृतं पयः
सोमं रसं क्षत्रं च व्यपिबत् स ऋतेनाऽन्धसो निवर्तकं शुक्रं विपानं
सत्यमिन्द्रियमिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं माध्विन्द्रियं च प्राप्नु-
यात् स सदा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये विद्वदनुमत्या राज्यं वर्द्धितुमिच्छन्ति तेऽन्यायं
निवर्तयितुं राज्यं वर्द्धयितुं च शक्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—जो (ब्रह्मणा) चारों वेद पढ़े हुए विद्वान् के साथ (प्रजापतिः) प्रजा
का रक्षक सभाध्यक्ष राजा (परिस्तुतः) सब ओर से पके हुए (अन्नात्) जौ आदि अन्न
से निकले (पयः) दुग्ध के तुल्य (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्त (रसम्) साररूप रस और (क्षत्रम्)
क्षत्रिय कुल को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (ऋतेन) विद्या तथा विनय से युक्त न्याय
से (अंधसः) अंधकार रूप अन्याय के निवारक (शुक्रम्) पराक्रम करने हारे (वि-
पानम्) विविध रक्षण के हेतु (सत्यम्) सत्य व्यवहारों में उत्तम (इन्द्रियम्) इन्द्र
नामक परमात्मा ने दिये हुए (इन्द्रस्य) समग्र ऐश्वर्य के देने हारे राज्य की प्राप्ति
कराने हारे (इदम्) इस प्रत्यक्ष (पयः) पीने के योग्य (अमृतम्) अमृत के तुल्य
सुखदायक रस और (मधु) मधुरादि गुण युक्त (इन्द्रियम्) राजादि पुरुषों ने सेवे हुए
न्यायाचरण को प्राप्त होवे वह सदा सुखी होवे ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों की अनुमति से राज्य को बढ़ाने की इच्छा करते हैं
वे अन्याय की निवृत्ति करने और राज्य को बढ़ाने में समर्थ होते हैं ॥ ७५ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१३७

रेत इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगति-

शक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्कथं वीर्यमुत्पद्यत इत्याह ॥

शरीर से वीर्य कैसे उत्पन्न होता है इस वि० ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।
 गर्भो जरायुणा वृत्तुल्वं जहाति जन्मना । ऋतेन स-
 त्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्थस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं
 पयोऽमृतं मधु ॥ ७६ ॥

रेतः । मूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् । प्रवि-
 शदिति प्रविशत् । इन्द्रियम् । गर्भः । जरायुणा ।
 वृत्तुल्वं इत्यावृत्तः । उल्वम् । जहाति । जन्मना ।
 ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति
 विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
 इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(रेतः) वीर्यम् (मूत्रम्) प्रस्रावः (वि) (ज-
 हाति) (योनिम्) जन्मस्थानम् (प्रविशत्) प्रवेशं कुर्वत सत्
 (इन्द्रियम्) उपस्थः पुरुषलिङ्गम् (गर्भः) यो गृह्यते सः (ज-

रायुणा) बहिराच्छादनेन (आवृतः) (उल्बम्) आवरणम् (ज-
हाति) त्यजति (जन्मना) प्रादुर्भावेन (ऋतेन) बहिस्थेन वा-
युना सह (सत्यम्) वर्तमाने साधु (इन्द्रियम्) जिह्वादिकम् (वि-
पानम्) विविधं पानं येन तत् (शुक्रम्) पवित्रम् (अन्धसः)
आवरणस्य (इन्द्रस्य) जीवस्य (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्)
(पयः) रसवत् (अमृतम्) नाशरहितम् (मधु) येन मन्यते
तत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—इन्द्रियं योनिं प्रविशत्सद् रेतो विजहाति । अतो
ऽन्यत्र मूत्रं विजहाति । तज्जरायुणावृतो गर्भो जायते जन्मनोल्बं
जहाति स ऋतेनान्धसो निवर्तकं विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रस्येन्द्रि-
यमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चेति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणिना यत् किञ्चिद्भुज्यते पीयते तत् परंपरया
शुक्रं भूत्वा शरीरकारणं जायते पुरुषस्योपस्थेन्द्रियं स्त्रीसंयोगेन
शुक्रं मुञ्चति । अतोऽन्यत्र मूत्रं त्यजति तेन ज्ञायते शरीरे मूत्र-
स्थानादन्यत्र रेतस्तिष्ठति तद् यस्मात्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यते तस्मा-
त्सर्वाङ्गाकृतिर्वर्तते । अतएव यस्य शरीराद् वीर्यमुत्पद्यते तदाकृ-
तिरेव सन्तानो जायते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रियम्) पुरुष का लिंग इन्द्रिय (योनिम्) स्त्री की योनि में
(प्रविशत्) प्रवेश करता हुआ (रेतः) वीर्य को (वि, जहाति) विशेष कर छोड़ता है
इस से अलग (मूत्रम्) प्रस्राव को छोड़ता है वह वीर्य (जरायुणा) जरायु से (आ-
वृतः) ढका हुआ (गर्भः) गर्भरूप हो कर जन्मता है (जन्मना) जन्म से (उ-
ल्बम्) आवरण को (जहाति) छोड़ता है वह (ऋतेन) बाहर के वायु से

(अन्वसः) आवरण को निवृत्त करने हारे (विपानम्) विविध पान के साधन (शुक्रम्) पवित्र (सत्यम्) वर्तमान में उत्तम (इन्द्रस्य) जीव के सम्बन्धी (इन्द्रियम्) धन को और (इदम्) इस (पयः) रस के तुल्य (अमृतम्) नाशरहित (मधु) प्रत्यक्षादि ज्ञान के साधन (इन्द्रियम्) चक्षुरादि इन्द्रिय को प्राप्त होता है ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणी जो कुछ खाता पीता है परंपरा से वीर्य होकर शरीर का कारण होता है पुरुष का लिंग इन्द्रिय स्त्री के संयोग से वीर्य छोड़ता और इस से अलग मूत्र को छोड़ता है इस से जाना जाता है कि शरीर में मूत्र के स्थान से पृथक् स्थान में वीर्य रहता है वह वीर्य जिस कारण सब अंगों से उत्पन्न होता है इस से सब अंगों की आकृति उस में रहती है इसी से जिस के शरीर से वीर्य उत्पन्न होता है उसी की आकृति वाला सन्तान होता है ॥ ७६ ॥

दृष्टेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ धर्माधर्मौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

अब धर्म अधर्म कैसे हैं इस वि० ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अ-
श्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धा १७ सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं विपानं १८ शुक्रमन्धसऽइन्द्रस्येन्द्रिय-
मिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिरूपे । वि । आ । अकरोत् ।
सत्यानृतेऽइति सत्यऽअनृते । प्रजापतिरिति प्रजाऽ-

पतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् ।
 सत्ये । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्य-
 म् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् ।
 अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
 अमृतम् । मधु ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) संप्रेक्ष्य (रूपे) निरूपिते (वि)
 (आ) (अकरोत्) करोति (सत्यानृते) सत्यं चानृतं च ते
 (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (अश्रद्धाम्) अप्रीतिम् (अ-
 नृते) अविद्यमानमृतं यस्मिँस्तस्मिन्नधर्मे (अदधात्) दधाति
 (श्रद्धाम्) श्रुत् सत्यं दधाति यथा ताम् (सत्ये) सतसु भवे
 (प्रजापतिः) परमेश्वरः (ऋतेन) यथार्थेन (सत्यम्) (इन्द्रि-
 यम्) चित्तम् (विपानम्) विविध रक्षणम् (शुक्रम्) शुद्धिकरम्
 (अन्धसः) अधर्माऽऽचरणस्य नाशकम् (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य-
 वतो धर्मस्य प्रापकम् (इन्द्रियम्) विज्ञानसाधकम् (इदम्) (पयः)
 सुखप्रदम् (अमृतम्) मृत्युरोगात् पृथक् करम् (मधु) मन्तव्यम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिर्ऋतेन स्वकीयेन सत्येन विज्ञानेन स-
 त्यानृते रूपे दृष्ट्वा व्याकरोत् योऽनृतेऽश्रद्धामदधात् सत्ये श्रद्धां च
 यश्चाऽन्धसो निवर्त्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियं यश्चेन्द्रस्य प्राप-
 कमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाऽदधात् स एव प्रजापतिः सर्वैरुपा-
 सनीयः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराज्ञापितं धर्ममाचरन्ति । अ-
धर्मं न सेवन्ते ते सुखं लभन्ते यदीश्वरो धर्माऽधर्मौ न ज्ञापये-
त्तर्ह्येतयोः स्वरूपविज्ञानं कस्यापि न स्यात् । य आत्मानुकूल-
माचरणं कुर्वन्ति प्रतिकूलं च त्यजन्ति ते हि धर्माऽधर्मबोधयुक्ता भ-
वन्ति नेतरे ॥ ७७ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक परमेश्वर (ऋतेन) यथार्थ
अपने सत्य विज्ञान से (सत्यानृते) सत्य और झूठ जो (रूपे) निरूपण किये हुए
हैं उनको (दृष्ट्वा) ज्ञानदृष्टि से देखकर (व्याकरोत्) विविध प्रकार से उपदेश करता
है जो (अनृते) मिथ्याभाषणादिमें (अश्रद्धाम्) अप्रीति को (अदधात्) धारण कराता
और (सत्ये) सत्य में (श्रद्धाम्) प्रीति को धारण कराता और जो (अन्धसः)
अधर्माचरण के निवर्त्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने हारे (विपानम्) विविध रक्षा
के साधन (सत्यम्) सत्यस्वरूप (इन्द्रियम्) चित्त को और जो (इन्द्रस्य) पर-
मैश्वर्ययुक्त धर्म के प्रापक (इदम्) इस (पयः) अमृतरूप सुखदाता (अमृतम्)
मृत्यु रोग निवारक (मधु) मान ने योग्य (इन्द्रियम्) विज्ञान के साधन को
धारण करे वह (प्रजापतिः) परमेश्वर सब का उपासनीय देव है ॥ ७७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के आज्ञा किये धर्म का आचरण करते और
निषेध किये हुए अधर्म का सेवन नहीं करते हैं वे सुख को प्राप्त होते हैं जो ईश्वर धर्म
अधर्म को न जनावे तो धर्माऽधर्म के स्वरूप का ज्ञान किसी को भी नहीं हो, जो
आत्मा के अनुकूल आचरण करते और प्रतिकूलाचरण को छोड़ देते हैं वेही धर्मा-
धर्म के बोध से युक्त होते हैं इतर जन नहीं ॥ ७७ ॥

वेदेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुरिक्

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वेदज्ञाः कटिशा इत्युपदिश्यते ॥

अथ वेद के जानने वाले कैसे होते हैं इस वि० ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन

सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रिय-
मिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७८ ॥

वेदेन । रूपेऽइति रूपे । वि । अपिबत् । सुता-
सुतौ । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । स-
त्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् ।
अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
अमृतम् । मधु ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(वेदेन) ईश्वरप्रकाशितेन वेदचतुष्टयेन (रूपे)
सत्यानृतस्वरूपे (वि) (अपिबत्) गृहीयात् (सुतासुतौ)
प्रेरिताप्रेरितौ धर्माधर्मौ (प्रजापतिः) प्रजापालको जीवः (ऋ-
तेन) सत्यविज्ञानयुक्तेन (सत्यम्) सत्सु धर्माचरणेषु साधु
(इन्द्रियम्) धनम् (विपानम्) विविधपाननिमित्तम् (शुक्रम्)
प्राक्क्रमप्रदम् (अन्धसः) अज्ञादेः (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य
जीवस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण दत्तं ज्ञानम् (इदम्) जलादि
(पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहितं विज्ञानम् (मधु)
माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिऋतेन वेदेन सुतासुतौ रूपे व्यपिबत्
स इन्द्रस्यान्धसो विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रियमिदं पयोऽमृतं म-
ध्विन्द्रियं चाप्नुयात् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदवित् एव धर्माधर्मौ ज्ञातुं धर्माचरणोनाऽधर्म-
त्वाभिन च सुखिनो भवितुं शक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का पालन करने वाला जीव (ऋतेन) सत्य विज्ञानयुक्त (वेदेन) ईश्वर प्रकाशित चारों वेदों से (सुतासुतौ) प्रेरित अ-प्रेरित धर्माधर्म (रूपे) स्वरूपों को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशुक्त जीव के (अन्धसः) अन्नादि के (विपानम्) विविध पान के निमित्त (शुक्रम्) पराक्रम देने हारे (सत्यम्) सत्य धर्माचरण में उत्तम (इन्द्रियम्) धन और (इ-दम्) जलादि (पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहित विज्ञान (मधु) मधुरादि गुण युक्त पदार्थ और (इन्द्रियम्) ईश्वर के दिये हुए ज्ञान को प्राप्त होवे ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदों को जनाने वाले ही धर्माधर्म के जानने तथा धर्म के आ-चरण और अधर्म के त्याग से सुखी होने को समर्थ होते हैं ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेत्पस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ॥

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

कीदृग्जनो बलमुन्नेतुं शक्नोतीत्याह ॥

कैसा जन बल बढ़ा सकता है इस वि० ॥

दृष्ट्वा परिस्त्रुतो रसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं वि-
पानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृ-
तं मधु ॥ ७९ ॥

दृष्ट्वा । परिस्त्रुतऽइति परिस्त्रुतः । रसम् । शु-
क्रेण । शुक्रम् । वि । अपिबत् । पयः । सोमम् ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । ऋतेन । सत्यम् । इ-
न्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्ध-
सः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् ।
मधु ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) पर्यालोच्य (परिस्त्रुतः) सर्वतः प्राप्तः

(रसम्) विद्यानन्दम् (शुकेण) शुद्धेन भावेन (शुक्रम्) शीघ्रं
 सुखकरम् (वि) (अपिबत्) पिबेत् (पयः) पातुमर्हम्
 (सोमम्) महौषधिरसम् (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (ऋ-
 तेन) यथार्थेन (सत्यम्) सतीष्वोषधीषु भवम् (इन्द्रियम्)
 इन्द्रेण विदुषा जुष्टम् (विपानम्) विशिष्टेन पानेन युक्तम्
 (शुक्रम्) वीर्यवत् (अन्धसः) संस्कृतस्यानादेः (इन्द्रस्य)
 परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टम् (इदम्)
 (पयः) सुरसम् (अमृतम्) मृत्युनिमित्तरोगनिवारकम् (मधु)
 ज्ञातं सत् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—यः परिस्रुतः प्रजापतिऋतेन सत्यं दृष्ट्वा शुकेण
 शुक्रं पयः सोमं रसं व्यापिबत् सोऽन्धसः प्रापकं विपानं शुक्रमि-
 न्द्रियमिन्द्रस्येदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियञ्च प्राप्नुयात् ॥ ७९ ॥

भावार्थः—यो वैद्यकशास्त्ररीत्योत्तमानोषधीरसानिर्माय यथा
 कालं यथायोग्यं पिबेत् स रोगेभ्यः पृथग्भूत्वा शरीरात्मबलं वर्द्धयि-
 तुं शक्नुयात् ॥ ७९ ॥

पदार्थः—जो (परिस्रुतः) सब ओर से प्राप्त (प्रजापतिः) प्रजा का
 स्वामी राजा आदि जन (ऋतेन) यथार्थव्यवहार से (सत्यम्) वर्तमान उत्तम ओषधि-
 यों में उत्पन्न हुए रस को (दृष्ट्वा) विचारपूर्वक देख के (शुकेण) शुद्ध भाव से
 (शुक्रम्) शीघ्र मुख करने वाले (पयः) पान करने योग्य (सोमम्) महौषधि के रस
 को तथा (रसम्) विद्या के आनन्दरूप रस को (व्यापिबत्) विशेष करके पीता वा
 ग्रहण करता है वह (अन्धसः) शुद्ध अन्नादि के प्रापक (विपानम्) विशेष पान
 से युक्त (शुक्रम्) वीर्य वाले (इन्द्रियम्) विद्वान् ने सेवे हुए इन्द्रिय को और (इ-
 न्द्रस्य) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष के (इदम्) इस (पयः) अच्छे रस वाले (अ-
 मृतम्) मृत्यु कारक रोग के निवारक (मधु) मधुरादि गुण युक्त और (इन्द्रियम्)
 ईश्वर के बनाये हुए धन को प्राप्ति होवे ॥ ७९ ॥

भावार्थः—जो वैद्यक शास्त्र की रीति से उत्तम ओषधियों के रसों को बना उचित समय जितना चाहिये उतना पीवे वह रोमों से पृथक् हो के शरीर और आत्मा के बल के बढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ८० ॥

सीसेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्दन्वैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्यो को भी आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणं ऊर्णासूत्रेण क-
वयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती-
न्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊ-
र्णासूत्रेणेत्यूर्णासूत्रेण । कवयः । वयन्ति । अश्वि-
ना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रू-
पम् । वरुणः । भिषज्यन् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(सीसेन) सीसकधातुपात्रेणैव (तन्त्रम्) कुटुम्ब-
धारणमिव तन्त्रकलानिर्माणम् (मनसा) अन्तःकरणेन (मनी-
षिणः) मेधाविनः (ऊर्णासूत्रेण) ऊर्णाकम्बलेनेव (कवयः)
विद्वांसः (वयन्ति) निर्मिमते (अश्विना) विद्याव्याप्तावध्यापको-

२१४६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पदेशकौ (यज्ञम्) सङ्गन्तुमर्हं व्यवहारम् (सविता) विद्याव्यव-
हारेषु प्रेरकः (सरस्वती) प्रज्ञास्तविज्ञानयुक्ता स्त्री (इन्द्रस्य)
परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्)
चिकित्सुः सन् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवयो मनीषिणः सीसेनोर्णासू-
त्रेण मनसा तन्त्रं वयन्ति यथा सविता सरस्वत्याश्विना च यज्ञं
कुरुतो यथा भिषज्यन् वरुण इन्द्रस्य रूपं विदधाति तथा यूय-
मप्याचरत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसोऽनेकैर्धातुभिः सा-
धनविशेषैर्वस्त्रादीनि निर्माय कुटुम्बं पालयन्ति यज्ञं च दत्वाऽपधानि-
च दत्वाऽरोजयन्ति शिल्पक्रियाभिः प्रयोजनानि साधनुषन्ति तथाऽ-
न्यैरप्यनुष्ठेयम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (कवयः) विद्वान् (मनीषिणः) बुद्धिमान् लोग
(सीसेन) सीसे के पात्र के समान कोमल (उर्णासूत्रेण) उनके सूत्र से कम्बल के
तुल्य प्रयोजन साधक (मनसा) अन्तःकरण से (तन्त्रम्) कुटुम्ब के धारण के समान
यन्त्र कलाओं को (वयन्ति) रचते हैं जैसे (सविता) अनेकों विद्या व्यवहारों में प्रेरणा
करने हारा पुरुष और (सरस्वती) उत्तम विद्या युक्त स्त्री तथा (अश्विना) विद्याओं
में व्याप्त पढ़ाने और उपदेश करने वाले दो पुरुष (यज्ञम्) संगति मेल करने योग्य
व्यवहार को करते हैं जैसे (भिषज्यन्) चिकित्सा की इच्छा करता हुआ (वरुणः) श्रेष्ठ
पुरुष (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य के (रूपम्) स्वरूप का विधान करता है वैसे तुम भी
किया करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० जैसे विद्वान् लोग अनेक धातु और साधन
विशेषों से वस्त्रादि को बना के अपने कुटुम्ब का पालन करते हैं तथा पदार्थों के मेल

रूप यज्ञ को कर पथ्य ओषधि रूप पदार्थों को देके रोगों से छुड़ाते और शिल्प क्रियाओं से प्रयोजनों को सिद्ध करते हैं वैसे अन्य लोग भी किया करें ॥ ८० ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । वरुणो देवता ।

भुरिक्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के यज्ञमर्हन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष यज्ञ करने योग्य हैं इस वि० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्त्रो दधुर्देवताः
संरराणाः । लोमानि शर्षेर्बहुधा न तोक्मभि-
स्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः ।
त्रिस्त्रः । दधुः । देवताः । संरराणाऽइति सम्-
रराणाः । लोमानि । शर्षेः । बहुधा । न । तोक्म-
भिरिति तोक्मभिः । त्वक् । अस्य । मांसम् ।
अभवत् । न । लाजाः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सत्यादिकम् (अस्य) यज्ञस्य
रूपम्) स्वरूपम् (अमृतम्) नाशरहितम् (शचीभिः) प्रज्ञा-
भिः कर्मभिर्वा (त्रिस्त्रः) अध्यापकाऽध्येतृपरीक्षकाः (दधुः) दधुः
(देवता) देवा विद्वांसः (संरराणाः) सम्यग्दातारः (लोमानि)

२१४८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

रोमाणि (शष्पैः) दीर्घैर्लोमभिः (बहुधा) बहुप्रकारैः (न)
 (तोकमभिः) बालकैः (त्वक्) (अस्य) (मांसम्) (अभवत्) भवेत्
 (न) निषेधार्थे (लाजाः) ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यं संरराणास्तिस्त्रो देवताः शचीभि-
 र्बहुधा यं यज्ञं शष्पैः सह लोमानि च दधुस्तदस्यामृतं रूपं यूयं
 विजानीत । अयं तोकमभिर्नानुष्ठेयः । अस्य मध्ये त्वद्मांसं लाजा
 वा हविर्नाभवदिति च वित्त ॥ ८१ ॥

भावार्थः—ये दीर्घसमयावधिजटिला ब्रह्मचारिणो वा पूर्णवि-
 द्या जितेन्द्रिया भद्रा जनाः सन्ति तएव यजधातोरर्थं ज्ञातुमर्हन्ति
 न बाला अविद्वांसो वा स होमाख्यो यज्ञो यत्र मांसक्षाराभ्रति-
 क्तगुणादिरहितं किन्तु सुगन्धिपुष्टमिष्टं रोगनाशकादिगुणसहितं ह-
 विः स्यात् तदेव होतव्यं च स्यात् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (संरराणाः) अच्छे प्रकार देने (तिस्रः) पढ़ाने प-
 ढने और परीक्षा करनेहारे तीन (देवताः) विद्वान् लोग (शचीभिः) उत्तम प्रज्ञा
 और कर्मों के साथ (बहुधा) बहुत प्रकारों से जिस यज्ञ को और (शष्पैः) दीर्घ
 लोमों के साथ (लोमानि) लोमों को (दधुः) धारण करें और (तत्) उस (अस्य)
 इस यज्ञ के (अमृतम्) नाश रहित (रूपम्) रूप को तुम लोग जानो यह (तो-
 कमभिः) बालकों से (न) नहीं अनुष्ठान करने योग्य और (अस्य) इस के मध्य
 (त्वक्) त्वचा (मांसम्) मांस और (लाजाः) मुंजा हुआ सूखा अन्न आदि होम
 करने योग्य (न, अभवत्) नहीं होता इस को भी तुम जानो ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल पर्यन्त डाढ़ीमूंछ धारण पूर्वक ब्रह्मचारी अथवा
 पूर्ण विद्या वाले जितेन्द्रिय भद्र जन हैं वेही यज धातु के अर्थ को जानने योग्य अ-
 र्थात् यज्ञ करने योग्य होते हैं अन्य बालबुद्धि अविद्वान् नहीं होसकते वह हवन

रूप यज्ञ ऐसा है कि जिस में मांस चार खट्टे से भिन्न पदार्थ वा तीखा आदि गुण रहित सुगन्धि पुष्ट मिष्ट तथा रोगनाशकादि गुणों के सहित हो वही हवन करने योग्य होवे ॥ ८१ ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुषीभिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्रियों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

तदश्विनां भिषजां रुद्रवर्तनीं सरस्वती वयति
पेशोऽन्तरम् । अस्थि मज्जानं मांसैः कारोतरे-
ण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

तत् । अश्विनां । भिषजां । रुद्रवर्तनीं । इति रुद्र-
वर्तनी । सरस्वती । वयति । पेशः । अन्तरम् ।
अस्थि । मज्जानम् । मांसैः । कारोतरेण । दधतः ।
गवाम् । त्वचि ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं हविः (अश्विना) विद्याव्यापिनौ
(भिषजा) वैद्यकशास्त्रविदौ (रुद्रवर्तनी) रुद्रस्य प्राणस्य
वर्तनिरिव वर्तननिर्माणो ययोस्तौ (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयुक्ता
पत्नी (वयति) सन्तनोति (पेशः) (अन्तरम्) मध्यस्थम्
(अस्थि) (मज्जानम्) (मांसैः) परिपक्वौषधिसंस्त्रावैः (कारो-

२१५०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

तरेण) कूपेनेव कारोतर इति कूपनामसु० निघं० ३। २३ (दध-
तः) धरतः (गवाम्) पृथिव्यादीनाम् (त्वचि) उपरि भागे ॥ ८२ ॥

अन्वयः—यत्सरस्वती वयति तत्पेशोऽस्थि मज्जानमन्तरं मास-
रैः कारोतरेण गवां त्वचि रुद्रवर्त्तनी भिषजाऽश्विना दधतो दध्या-
ताम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतयः
शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुखयेयुस्तथैव विदुष्यः स्त्रि-
यः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—जिस को (सरस्वती) श्रेष्ठ ज्ञानयुक्त पत्नी (वयति) उत्पन्न
करती है (तत्) उस (पेशः) सुन्दर स्वरूप (अस्थि) हाड (मज्जानम्) मज्जा
(अन्तरम्) अन्तःस्थ को (मासरैः) परिपक्व ओषधि के सारों से (कारोतरेण) जैसे
कूप से सब कामों को वैसे (गवाम्) पृथिव्यादि की (त्वचि) त्वचा रूप उपरि भाग
में (रुद्रवर्त्तनी) प्राण के मार्ग के समान मार्ग से युक्त (भिषजा) वैद्यक विद्या के
जानने हारे (अश्विना) विद्याओं में पूर्ण दो पुरुष (दधतः) धारण करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० जैसे वैद्यक शास्त्र के जानने हारे पति
लोग शरीर को आरोग्य करके स्त्रियों को निरन्तर सुखी करें वैसे ही विदुषी स्त्री
लोग भी अपने पतियों को रोगरहित किया करें ॥ ८२ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्दितरैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के समान अन्यो को आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसुनासत्याभ्यां व-

यति दर्शतं वपुः । रसं परिस्त्रुता न रोहितं नृग्नहृर्धी-
रस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नास-
त्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः । रसम् । परि-
स्त्रुतेति परिऽस्त्रुता । न । रोहितम् । नृग्नहृः । धीरः ।
तसरम् । न । वेम ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्याः
सा (मनसा) विज्ञानेन (पेशलम्) उत्तमाङ्गवत् (वसु) द्र-
व्यम् (नासत्याभ्याम्) न विद्यते असत्यं ययोस्ताभ्यां मातापि-
तृभ्याम् (वयति) विस्तृणाति (दर्शतम्) दर्शनीयम् (वपुः)
शरीरमुदकं वा । वपुरित्युदकना० निघं० १ । १२ (रसम्)
आनन्दम् (परिस्त्रुता) परितः सर्वतः स्त्रुतम् । अत्र सुपां सुलु-
गित्याकारादेशः (न) इव (रोहितम्) प्रादुर्भूतम् (नृग्नहृः)
नग्नं शुद्धं जुहोति गृह्णाति सः (धीरः) ध्यानशालिः (तसरम्)
तस्यत्युपक्षयति दुःस्वानि येन तम् (न) इव (वेम) प्रजनम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सरस्वती मनसा वेम न यत् पेशलं दर्शतं वपुस्त-
सरं रोहितं परिस्त्रुता रसं न वसु वयति नासत्याभ्यां नृग्नहृर्धीश्चाऽ
स्ति तौ द्वौ वयं प्राप्नुयाम ॥ ८३ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसावध्यापकोपदेशकौ सारं सारं वस्तु
गृह्णन्ति तथैव सर्वैः स्त्रीपुरुषैर्ग्राह्यम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त स्त्री (मनसा) विज्ञान से (वेम)

२१५२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

उत्पत्ति के (न) समान जिस (पेशलम्) उत्तम अङ्गों से युक्त (दर्शितम्) देखने योग्य (वपुः) शरीर वा जल को तथा (तसरम्) दुःखों के क्षय करने हारे (रोहितम्) प्रकट हुए (परिश्रुता) सब ओर से प्राप्त (रसम्) आनन्द को देने हारे रसके (न) समान (वसु) द्रव्य को (वयति) बनाती है जिन (नासत्याभ्याम्) असत्य व्यवहार से रहित माता पिता दोनों से (नग्नहुः) शुद्ध को ग्रहण करने हारा (धीरः) ध्यानवान् तेरा पति है उन दोनों को हम लोग प्राप्त होवें ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् अध्यापक और उपदेशक सार २ वस्तुओं का ग्रहण करते हैं वैसे ही सब स्त्री पुरुषों को ग्रहण करना योग्य है ॥ ८३ ॥

पयसेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्वकुलं प्रशस्तं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अपने कुल को श्रेष्ठ करना चाहिये इस वि० ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राज्जनय-
न्त रेतः । अपामंतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊर्ध्वं वातं
सर्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

पयसा । शुक्रम । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया ।
मूत्रात् । जनयन्त । रेतः । अपं । अमंतिम् । दुर्म-
तिमितिदुःमतिम् । बाधमानाः । ऊर्ध्वम् । वातम् ।
सर्वम् । तत् । आरात् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पयसा) जलेन दुग्धेन वा (शुक्रम) शुद्धम् (अमृतम्) अल्पमृत्युरोगनिवारकम् (जनित्रम्) अपत्यजन्मनिमि-
त्तम् (सुरया) सोमलतादिरसेन (मूत्रात्) मूत्राधारेन्द्रियात्

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१५३

(जनयन्त) उत्पादयेयुः । अत्र लुङ्यङमावः (रेतः) वीर्यम् (अप)
 (अमतिम्) नष्टा मतिरमतिस्ताम् (दुर्मतिम्) दुष्टा चासौ मतिश्च
 ताम् (बाधमानाः) निवर्त्तयन्तः (ऊवध्यम्) ऊरू वध्ये येन तत् ।
 अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति रूलोपः (वातम्) प्राप्तम् (स-
 ब्धम्) समवेतम् । अत्र सप समवाये धातोरौणादिको वः प्रत्ययः
 (तत्) (आरात्) निकटात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसोऽमतिं दुर्मतिमपबाधमानाः सन्तो यदू-
 वध्यं वातं सब्धं पयसा सुरयोत्पन्नं मूत्रात् जनित्रममृतं शुक्रं रेतोऽ-
 स्ति तदाराज्जनयन्त ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ८४ ॥

भावार्थः—ये दुर्गुणान् दुष्टसङ्गास्त्यक्त्वा व्यभिचारादूरे निव-
 सन्तो वीर्यं वर्द्धयित्वा सन्तानानुत्पादयन्ति ते स्वकुलं प्रशस्तं
 कुर्वन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (अमतिम्) नष्ट बुद्धि (दुर्मतिम्) वा दुष्ट
 बुद्धि को (अप, बाधमानाः) हटाते हुए जो (ऊवध्यम्) ऐसा है कि जिस से परिभां
 अंगुल आदि काटेजाय अर्थात् बहुत नाश करने का साधन (वातम्) प्राप्त (स-
 ब्धम्) सब पदार्थों में सम्बन्ध वाला (पयसा) जल दुग्ध वा (सुरया) सोम लता
 आदि ओषधी के रस से उत्पन्न हुए (मूत्रात्) मूत्राधार इन्द्रिय से (जनित्रम्)
 सन्तानोत्पत्ति का निमित्त (अमृतम्) अल्पमृत्यु रोगनिवारक (शुक्रम्) शुद्ध (रेतः)
 वीर्य है (तत्) उस को (आरात्) समीप से (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं वे ही
 प्रजा वाले होते हैं ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों के दुर्गुण और दुष्ट सङ्गों को छोड़ कर व्यभिचार
 से दूर रहते हुए वीर्य को बढ़ा के सन्तानों को उत्पन्न करते हैं वे अपने कुल को
 प्रशंसित करते हैं ॥ ८४ ॥

२१५४

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

इन्द्र इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् भिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यै रोगात् पृथक् भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यो को रोग से पृथक् होना चाहिये इस वि० ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता
जजान । यकृत् क्षोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने
वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुऽत्रामा । हृदयेन । सत्यम् ।
पुरोडाशेन । सविता । जजान । यकृत् । क्षोमा
नम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्नेऽइति मतऽस्ने ।
वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) रोगविच्छेदकः (सुत्रामा) यः सुष्ठु
प्रायते रोगाच्छरीरं सः (हृदयेन) स्वात्मना (सत्यम्) यथार्थम्
(पुरोडाशेन) सुसंस्कृतेनाग्नेन (सविता) प्रेरकः (जजान)
जनयति । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यकृत्) हृदयाद्
दक्षिणे स्थितं मांसपिण्डम् (क्षोमानम्) कण्ठनाडिकाम्

(वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्) चिकित्सां कुर्वन् (मतस्ने)
हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी (वायव्यैः) वायुषु साधुभिर्मार्गैः (न)
(मिनाति) हिनस्ति (पित्तम्) ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सुत्रामा सवितेन्द्रो वरुणो विद्वान्
भिषज्यन् सन् हृदयेन सत्यं जजान पुरोडाशेन वायव्यैश्च यकृत् क्लो-
मानं मतस्ने पित्तं च नमिनाति तथैतत्सर्वं यूयं मार्हिस्त ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० सदैव्याः स्वयमरोगा भूत्वान्येषां
शारीरं रोगं विज्ञायारोगान् सततं कुर्युः ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रोग से शरीर की रक्ष
करने हारा (सविता) प्रेरक (इन्द्रः) रोगनाशक (वरुणः) श्रेष्ठ विद्वान् (भिष-
ज्यन्) चिकित्सा करता हुआ (हृदयेन) अपने आत्मा से (सत्यम्) यथार्थ भाव
को (जजान) प्रसिद्ध करता और (पुरोडाशेन) अच्छे प्रकार संस्कार किये हुये अन्न
और (वायव्यैः) पवनों में उत्तम अर्थात् सुखदेने वाले मार्गों से (यकृत्) जो
हृदय से दाहिनी ओर में स्थित मांस पिंड (क्लोमानम्) कंठनाड़ी (मतस्ने) हृदय
के दोनों ओर के हाड़ों और (पित्तम्) पित्त को (न, मिनाति) नष्ट नहीं कर्त्ता
वैसे इन सभी की हिंसा तुम भी मत करो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—सदैव्य लोग स्वयं रोगरहित हो कर
अन्यों के शरीर में हुए रोग को जानकर रोगरहित निरन्तर किया करें ॥ ८५ ॥

आन्त्राणीत्यस्य शङ्खु ऋषिः । सविता देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

२१५६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आन्त्राणि स्थालीर्धूपिन्वमाना गुदाः पात्राणि
सुदुग्धा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न ह्रीहा शचीभि-
रासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

आन्त्राणि । स्थालीः । मधु । पिन्वमानाः ।
गुदाः । पात्राणि । सुदुग्धेति सुदुग्धा । न । धेनुः ।
श्येनस्य । पत्रम् । न । ह्रीहा । शचीभिः । आस-
न्दीत्याऽसन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(आन्त्राणि) उदरस्था अन्नपाकाधारा नाडीः
(स्थालीः) यासु पच्यन्तेऽन्नानि (मधु) मधुरगुणान्वितमन्नम्
(पिन्वमानाः) सेवमानाः प्रीतिहेतवः पिवि सेवने सेचने च
(गुदाः) गुह्येन्द्रियाणि (पात्राणि) यैः पिबन्ति तानि (सुदुग्धा)
(सुष्ठु) सुखेन दुह्यतइति । दुहः कप् घश्चेति कर्मणि कप् (न)
इव (धेनुः) गौः (श्येनस्य) (पत्रम्) पक्षः (न) इव (ह्रीहा)
(शचीभिः) प्रज्ञाकर्मभिः (आसन्दी) समन्तात् रसप्रापिका
(नाभिः) शरीरमध्यस्था (उदरम्) (न) इव (माता) ॥ ८६ ॥

अन्वयः—युक्तिमता पुरुषेण शचीभिः स्थालीरग्नेरुपरि निधा-
योषधिपाकान्विधाय तत्र मधु प्रक्षिप्य भुक्त्वाऽऽन्त्राणि पिन्वमाना
गुदाः पात्राणि भोजनार्थानि सुदुग्धा धेनुर्न ह्रीहा श्येनस्य पत्रं न
माता नासन्दी नाभिरुदरं पुष्येत् ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—ये मनुष्या उत्तमैः सुसंस्कृतै-
रनैरसैः शरीरमरोगीकृत्य प्रयतन्ते तेऽभीष्टं सुखं लभन्ते ॥ ८६ ॥

पदार्थः—युक्ति वाले पुरुष को योग्य है कि (शचीभिः) उत्तम बुद्धि
और कर्मों से (स्थालीः) दाल आदि पकाने के वर्तनों को अग्नि के ऊपर धर ओ-
षधियों का पाक बना (मधु) उस में सहत डाल भोजन करके (आन्त्राणि) उदरस्थ
अन्न पकाने वाली नाड़ियों को (पित्तमानाः) सेवन करते हुए प्रीति के हेतु (गुदाः)
गुदेन्द्रियादि तथा (पात्राणि) निन से खाया पिया जाय उन पात्रों को (मुदुवा)
दुग्धादि से कामना सिद्ध करने वाली (धेनुः) गाय के (न) समान (मोहा)
रक्तशोधक लोह का पिण्ड (श्येनस्य) श्येन पक्षी के तथा (पत्रम्) पांख के (न) स-
मान (माता) और माता के (न) तुल्य (आसन्दी) सब ओर से रस प्राप्त
कराने हारी (नाभिः) नाभि नाड़ी (उदरम्) उदर को पुष्ट करती हैं ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य लोग उत्तम संस्कार
किये हुए उत्तम अन्न और रसों से शरीर को रोग रहित करके प्रयत्न करते हैं वे अ-
भीष्ट सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ८६ ॥

कुम्भद्वयस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

दम्पती कीदृशावित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे हों इस वि० ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे - यो-
न्यां गर्भोऽग्रन्तः । पन्नाशिव्यक्तः शतधार उत्सो दु-
हे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः । वनिष्ठुः जनिता । शचीभिः । यस्मिन् ।
 अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः । प्लाशिः ।
 व्यक्तइति विस्तृतः । शतधारइति शतधारः । उत्सः ।
 दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्यइति पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(कुम्भः) कलशइव वीर्यादिधातुभिः पूर्णः
 (वनिष्ठुः) सम्भाजी । अत्र वनसम्भक्तावित्यस्मादौणादिक इष्टुप्
 प्रत्ययः (जनिता) उत्पादकः (शचीभिः) कर्मभिः (यस्मिन्)
 (अग्रे) पुरा (योन्याम्) गर्भाधारे (गर्भः) (अन्तः) अ-
 भ्यन्तरे (प्लाशिः) यः प्रकृष्टतयाऽश्रुते सः (व्यक्तः) विविधाभिः
 पुष्टिभिः प्रसिद्धः (शतधारः) शतशो धारा वाचो यस्य सः
 (उत्सः) उन्दन्ति यस्मात् स कूपइव (दुहे) प्रपूर्तिकरे व्य-
 वहारे (न) इव (कुम्भी) धान्याधारा स्वधाम् (अन्नम्)
 (पितृभ्यः) पालकेभ्यः ॥ ८७ ॥

अन्वयः— यः कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता प्लाशिर्व्यक्तः शचीभिः
 शतधार उत्सो दुहे न पुरुषो या च कुम्भीव स्त्री तौ पितृभ्यः
 स्वयां प्रदद्यातां यस्मिन्नग्रे योन्यामन्तर्गर्भाधीयेत तं सततं
 रक्षेताम् ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अधोपमालं०—स्त्रीपुरुषौ वीर्यवन्तौ पुरुषार्थिनौ
 भूत्वा अनादिभिर्विद्वांसं सन्तोष्य धर्मेण सन्तानोत्पत्तिं कुर्या-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—जो (कुम्भः) कलश के समान वीर्यादि धातुओं से पूर्ण (वनिष्टः) सम विभाग करने वाली (जनिता) सन्तानों का उत्पादक (प्राणिः) अच्छे प्रकार भोजन का करने वाला (व्यक्तः) विविध पुष्टियों से प्रसिद्ध (शचीभिः) उत्तम कर्मों करके (शतधारः) सैकड़ों वाणियों से युक्त (उत्सः) जिस से गीला किया जाता है उस कूप के समान (दुहे) पूर्ण करने वाले व्यवहार में स्थित के (न) समान पुरुष और जो (कुम्भी) कुम्भी के सदृश स्त्री है इन दोनों को योग्य है कि (पितृभ्यः) पितरों को (स्वधाम्) अन्न देवे और (यस्मिन्) जिस (अग्रे) नवीन (योन्याम्) गर्भाशय के (अन्तः) बीच (गर्भः) गर्भ धारण किया जाता उस की निरन्तर रक्षा करें ॥ ८७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—स्त्री और पुरुष वीर्य वाले पुरुषार्थी होकर अन्नादि से विद्वान् को प्रसन्न कर धर्म से सन्तानों की उत्पत्ति करें ॥ ८७ ॥

मुखमित्यस्य शङ्खु ऋषिः । सरस्वती देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मुखं० सदस्य शिर इत् सतेन जिह्वा पवि-
त्रमश्विना सन्त्सरस्वती । चय्यन्न पायुर्भिषगस्य
वालौ वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन ।
जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ।
चय्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः ।
वस्तिः । न । शेषः । हरसा । तरस्वी ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(मुखम्) (सत्) (अस्य) पुरुषस्य (शिरः)
(इत्) एव (सतेन) उत्तमावधयैर्विभक्तेन शिरसा । सत् इत्युः

२१६०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सरना० निधं० ३ । २९ (जिह्वा) जुहोति गृह्णाति यथा सा
 (पवित्रम्) शुद्धम् (अश्विना) गृहाश्रमव्यवहारव्यापिनौ (आ-
 सन्) आस्ये (सरस्वती) वाणीव ज्ञानवती स्त्री (चक्षुः)
 चक्षुषु सान्त्वनेषु भवम् । चय सान्त्वने धातोरच् ततो यत् (न)
 इव (पायुः) रक्षकः (भिषक्) वैद्यः) (अस्य) (बालः)
 बालकः (वस्तिः) वासहेतुः (न) इव (शेषः) उपस्थेन्द्रियम्
 (हरसा) हरति येन तेन बलेन (तरस्वी) प्रशस्तं तरो विद्यते
 यस्य सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा जिह्वा सरस्वती स्वस्य पत्युः
 सतेन शिरसा सह शिरः कुर्यादासन् पवित्रं मुखं कुर्यादेवमश्विना
 द्वाविहर्तेतांयदस्य पायुर्भिषग् बालो वस्तिः शेषो हरसा तरस्वी
 भवति स चक्षुः सद् भवेत्तत्सर्वं यथावत्कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ गर्भाधानसमये परस्पराङ्गव्यापिनौ भूत्वा
 मुखेन मुखं चक्षुषा चक्षुः मनसा मनः शरीरेण शरीरं चानुसंधाय
 गर्भं दध्यातां यतः कुरूपं वक्राङ्गं वाऽपत्यं स्यात् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (जिह्वा) जिस से रस ग्रहण किया जाता है वह
 (सरस्वती) वाणी के समान स्त्री (अस्य) इस पति के (सतेन) सुन्दर अवयवों
 से विभक्त शिर के साथ (शिरः) शिर करे तथा (आसन्) मुख के समीप (प-
 वित्रम्) पवित्र (मुखम्) मुख करे इसी प्रकार (अश्विना) गृहाश्रम के व्यवहार
 में व्याप्त स्त्री पुरुष दोनों (इत्) ही वर्तें तथा जो (अस्य) इस रोग से (पायुः)
 रक्षक (भिषक्) वैद्य (बालः) और बालक के (न) समान (वस्तिः) वास
 करने का हेतु पुरुष (शेषः) उपस्थेन्द्रिय को (हरसा) बल से (तरस्वी) करने
 हारा होता है वह (चक्षुः) शान्ति करने के (न) समान (सत्) वर्तमान में
 सन्तानोत्पत्ति का हेतु होवे उस सब को यथावत् करे ॥ ८८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१६१

भावार्थः--स्त्री पुरुष गर्भाधान के समय में परस्पर मिल कर प्रेम से पूरित होकर मुख के साथ मुख आंख के साथ आंख मन के साथ मन शरीर के साथ शरीर का अनुसंधान करके गर्भ का धारण करें जिस से कुरूप वा वक्राङ्ग सन्तान न होवे ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागैन तेजो ह-
विषां शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुर्वलैरुतानि पेशो
न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । चक्षुः । अमृतम् ।
ग्रहाभ्याम् । छागैन । तेजः । हविषां । शृतेन ।
पक्ष्माणि । गोधूमैः । कुर्वलैः । उतानि । पेशः ।
न । शुक्रम् । असितम् । वसातेऽइति वसाते ॥ ८९ ॥

पदार्थः--(अश्विभ्याम्) बहुभोजिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (च-
क्षुः) नेत्रम् (अमृतम्) अमृतात्मकम् (ग्रहाभ्याम्) यौ

२१६२

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

गृहीतस्ताभ्याम् (छागेन) अजादिदुग्धेन (तेजः) प्रकाशयु-
क्तम् (हविषा) आदातुमर्हेण (शृतेन) परिपक्वेन (पक्ष्माणि)
परिगृहीतान्यन्यानि (गोधूमैः) (कुवलैः) सुशब्दैः (उतानि)
संततानि वस्त्राणि (पेशः) रूपम् (न) इव (शुक्रम्) शुद्धम्
(असितम्) कृष्णम् (वसाते) वसेताम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यामश्विभ्यां सह कौचिदिद्वांसौ स्त्रीपुरु-
षाद्युतानिपक्ष्माणि वसाते यथा वा भवन्तोऽपि छागेनाऽजादिदु-
ग्धेन शृतेन हविषा सह तेजोऽमृतं चक्षुः कुवलैर्गोधूमैः शुक्रमसितं
पेशो न स्वीक्रियेरंस्तथाऽन्ये गृहस्थाऽपि कुर्युः ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्रोमालं०—यथा कृतक्रियौ स्त्री पुरुषौ प्रियद-
र्शनौ प्रियभोजिनौ गृहीतपूर्णसामग्रीकौ भवतस्तथान्ये गृहस्था
अपि भवेयुः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारे (अश्विभ्याम्) बहु भोजी
श्री पुरुषों के साथ कोईभी विदुषी स्त्री और विद्वान् पुरुष (उतानि) विने हुए वि-
स्तृत वस्त्र (पक्ष्माणि) और ग्रहण किये हुए अन्य रेशम और द्विशाले आदि को
(वसाते) ओढ़ें पहने वा जैसे आप भी (छागेन) अजा आदि के दूध के साथ और
(शृतेन) पकाये हुए (हविषा) ग्रहण करने योग्य होम के पदार्थ के साथ (तेजः)
प्रकाशयुक्त (अमृतम्) अमृतस्वरूप (चक्षुः) नेत्र को (कुवलैः) अच्छे शब्दों
और (गोधूमैः) गेहूं के साथ (शुक्रम्) शुद्ध (असितम्) काले (पेशः) रूप
के (न) समान स्वीकार करें वैसे अन्य गृहस्थ भी करें ॥ ८९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे क्रिया किये हुए स्त्री पुरुष प्रिय-
दर्शन प्रियभोजनशील पूर्णसामग्री को ग्रहण करने हारे होते हैं वैसे अन्यगृहस्थ भी
होवें ॥ ८९ ॥

अविरित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ योगिकृत्यमाह ॥

अब योमी का कर्त्तव्य अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्थां अमृतो
ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि
बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

अविः । न । मेषः । नसि । वीर्याय । प्राणस्य ।
पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् । सरस्वती । उपवा-
कैरित्युपवाकैः । व्यानमिति विऽआनम् । नस्यानि ।
बर्हिः । बदरैः । जजान ॥ ९० ॥

पदार्थः—(अविः) योऽवति रक्षति सः (न) इव (मेषः)
यो मिषति स्पर्द्धते सः (नसि) नासिकायाम् (वीर्याय) योगव-
लाय (प्राणस्य) (पन्थाः) मार्गः (अमृतः) मृत्युधर्मरहितः
(ग्रहाभ्याम्) यौ गृह्णीतस्ताभ्याम् (सरस्वती) प्रशस्ताविज्ञान-
युक्ता स्त्री (उपवाकैः) उपयन्ति यैस्तैः (व्यानम्) विविधमनन्ति
येन तम् (नस्यानि) नासिकायै हितानि (बर्हिः) वर्द्धनम्
(बदरैः) बदरीफलैः (जजान) जनयति ॥ ९० ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सह सरस्वती बदरैरुपवाकैर्जजान

तथा वीर्याय नसि प्राणस्याऽमृतः पन्था अविर्न मेषो व्यानं नस्या-
नि बर्हिश्च उपयुज्यते ॥ ९० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा धार्मिको न्यायाधीशः प्रजा
रक्षति तथैव प्राणायामादिभिः संसाधिताः प्राणा योगिनं सर्वेभ्यो
दुःखेभ्यस्त्रायन्ते यथा विदुषी माता विद्यासुशिक्षाभ्यां स्वसन्तानान्
वर्द्धयति तथाऽनुष्ठितानि योगकर्माणि योगिनो वर्द्धयन्ति ॥ ९० ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारों के साथ (सरस्वती) प्र-
शस्त विज्ञानयुक्त स्त्री (बदरैः) बेरों के समान (उपवाकैः) सामीप्य भाव किया
जाय जिन से उन कर्मों से (जजान) उत्पत्ति करती है वैसे जो (वीर्याय) वीर्य के
लिये (नसि) नासिका में (प्राणस्य) प्राण का (अमृतः) नित्य (पन्थाः) मार्ग
वा (मेषः) दूसरे से स्पर्द्धा करने वाला और (अविः) जो रक्षा करता है उस के
(न) समान (व्यानम्) सब शरीर में व्याप्त वायु (नस्यानि) नासिका के हित-
कारक धातु और (बर्हिः) बढ़ाने हारा उपयुक्त किया जाता है ॥ ९० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे धार्मिक न्यायाधीश प्रजा की रक्षा
करता है वैसे ही प्राणायामादि से अच्छे प्रकार सिद्ध किये हुए प्राण योगी की सब
दुःखों से रक्षा करते हैं जैसे विदुषी माता विद्या और अच्छी शिक्षा से अपने सन्ता-
नों को बढ़ाती है वैसे अनुष्ठान किये हुए योग के अङ्ग योगियों को बढ़ाते हैं ॥ ९० ॥

इन्द्रेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां श्रोत्रं
ममृतं ग्रहाभ्याम् । यवान बर्हिभ्रुवि केसराणि कर्क-
शु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् ।
 श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । यवाः । न । ब-
 र्हिः । भ्रुवि केसराणि । कर्कन्धु । जज्ञे । मधु । सा-
 रघम् । मुखात् ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम्
 (ऋषभः) विज्ञानवान् (बलाय) योगसामर्थ्याय (कर्णाभ्याम्)
 कुर्वन्ति श्रवणं याभ्याम् (श्रोत्रम्) शब्दविषयम् (अमृतम्)
 अमृतात्मकमुदकम् (ग्रहाभ्याम्) याभ्यां गृहीतस्ताभ्याम् (य-
 वाः) धान्यविशेषाः (न) इव (बर्हिः) वर्द्धनम् भ्रुवि) नेत्र-
 ललाटयोर्मध्ये (केसराणि) विज्ञानानि । अत किं ज्ञाने इत्य-
 स्मादौणादिकः सरन् प्रत्ययः (कर्कन्धु) येन कर्म दधाति (ज-
 ज्ञे) जायते (मधु) विज्ञानम् (सारघम्) यदारघ्यते स्वाद्येत तदारघं
 समानं च तदारघं च तत् (मुखात्) ॥ ९१ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सहर्षभो बलाय यवा न कर्णा-
 भ्यां श्रोत्रममृतं कर्कन्धु सारघं मधु बर्हिभ्रुवि केसराणि मुखात्
 जनयति तथैतत् सर्वमिन्द्रस्य रूपं जज्ञे ॥ ९१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वं—यथा निवृत्तिमार्गे परमयो-
 गी योगबलेन सर्वाः सिद्धीः प्राप्नोति तथैवान्यैर्गृहस्थैरपि प्रवृत्ति-
 मार्गे सर्वमैश्वर्यं प्राप्तव्यमिति ॥ ९१ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) जिन से ग्रहण करते हैं उन व्यवहारों के

२१६६

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

साध (ऋषभः) ज्ञानी पुरुष बलाय योग सामर्थ्य के लिये (यवाः) यवों के (न) समान (कर्णाम्याम्) कानों से (श्रोत्रम्) शब्दविषय को (अमृतम्) नीरोग जल को और (कर्कन्धु) जिस से कर्म को धारण करें उस को (सारघम्) एक प्रकार के स्वाद से युक्त (मधु) सहत (बर्हिः) वृद्धिकारक व्यवहार और (भ्रुवि) नेत्र और ललाट के बीच में (केसराणि) विज्ञानों अर्थात् सुषुम्ना में प्राण वायु का निरोध कर ईश्वर विषयक विशेष ज्ञानों को (मुखात्) मुख से उत्पन्न करता है वैसे यह सब (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य्य का (रूपम्) स्वरूप (जज्ञे) उत्पन्न होता है ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु ०—जैसे निवृत्ति मार्ग में परम योगी योग बल से सब सिद्धियों को प्राप्त होता है वैसे ही अन्य गृहस्थ लोगों को भी प्रवृत्ति मार्ग में सब ऐश्वर्य्य को प्राप्त होना चाहिये ॥ ११ ॥

आत्मनित्यस्य शङ्ख ऋषिः । आत्मा देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि
न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षिन्यशसे श्रियै शिखां
सिंहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

आत्मन् । उपस्थे । इत्युपस्थे । न । वृकस्य । लोम ।
मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेति व्याघ्रलोम ।
केशाः । न । शीर्षिन् । यशसे । श्रियै । शिखां ।
सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(आत्मन्) आत्मनि (उपस्थे) उपतिष्ठन्ति य
स्मिस्तस्मिन् (न) इव (वृकस्य) यो वृश्चति छिनत्ति तस्य (लोम)
(मुखे) (श्मश्रूणि) (न) इव (व्याघ्रलोम) व्याघ्रस्य लोम
व्याघ्रलोम (केशाः) (न) इव (शीर्षन्) शिरसि (यशसे)
(श्रियै) (शिखा) (सिंहस्य) (लोम) (त्विषिः) दीप्तिः
(इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्यात्मन्नुपस्थे सति वृकस्य लोम न
व्याघ्रलोम न मुखे श्मश्रूणि शीर्षिकेशा न शिखा सिंहस्य लोमेव
त्विषिरिन्द्रियाणि सन्ति स यशसे श्रियै प्रभवति ॥ १२ ॥

भावार्थः—अतोपमालंकारः—ये परमात्मानमुपतिष्ठन्ते ते
यशस्विनो भवन्ति ये योगमभ्यस्यन्ति ते वृकवद्व्याघ्रवत्सिंहवदेका
न्तदेशं सेवित्वा पराक्रमिणो जायन्ते ये पूर्णब्रह्मचर्यं कुर्वन्ति ते
क्षत्रियाः पूर्णोपमा भवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस के (आत्मन्) आत्मा में (उपस्थे) समीप
स्थिति होने में (वृकस्य) भेड़िया के (लोम) बालों के (न) समान बा (व्याघ्र-
लोम) बाघ के बालों के (न) समान (मुखे) मुख पर (श्मश्रूणि) दाढ़ी और
मूंछ (शीर्षन्) शिर में (केशाः) बालों के (न) समान (शिखा) शिखा (सिंहस्य)
सिंह के (लोम) बालों के समान (त्विषिः) कान्ति तथा (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादि शुद्ध
इन्द्रियां हैं वह (यशसे) कीर्ति और (श्रिये) लक्ष्मी के लिये प्राप्त होने को समर्थ
होता है ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो परमात्मा का उपस्थान करते हैं

२१६८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

वे यशस्वी कीर्त्तिमान् होते हैं जो योगाभ्यास करते हैं वे भेड़िया व्याघ्र और सिंह के समान एकान्त देश का सेवन करके पराक्रम वाले होते हैं जो पूर्ण ब्रह्मचर्य करते हैं वे क्षत्रियभेड़िया व्याघ्र और सिंह के समान पराक्रम वाले होते हैं ॥ ६२ ॥

अङ्गानीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः स-
मधात् सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुश्च-
न्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्वि-
ना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । स-
रस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमिति श-
तमानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् ।
दधानाः ॥ ९३ ॥

पदार्थः—(अङ्गानि) योगाङ्गानि (आत्मन्) आत्मनि
(भिषजा) सदैवधरोगौ (तत्) (अश्विना) सिद्धसाधकौ
(आत्मानम्) (अङ्गैः) योगाङ्गैः (सम्) (अधात्) समादधाति

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१६६

(सरस्वती) योगिनी स्त्री (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्)
 (शतमानम्) शतमसंख्यं मानं यस्य तत् (आयुः) जीवनम्
 (चन्द्रेण) आनन्देन (ज्योतिः) प्रकाशम् (अमृतम्) (दधानाः)
 धरन्तः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भिषजाऽश्विना सिद्धसाधकौ विद्वांसौ
 यथा सरस्वत्यात्मनिस्थरा सती योगाङ्गान्यनुष्ठायात्मानं समधात् त-
 थैषाङ्गैर्यदिन्द्रस्य रूपमस्ति तत् संदध्याताम् । यथा योगं दधानाः
 शतमानमायुर्धरन्ति तथा चन्द्रेणाऽमृतं ज्योतिर्दध्यात् ॥ ९३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा रोगिणः सदैवं प्राणौषधं
 पथ्यं च सेवित्वा निरोगा भूत्वाऽऽनन्दन्ति तथा योगजिज्ञासवो
 योगिन इममवाप्य योगाङ्गान्यनुष्ठाय निष्केशा भूत्वा सततं सुखिनो
 भवन्ति ॥ ९३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (भिषजा) उत्तम वैद्य के समान रोग रहित (अ-
 श्विना) सिद्ध साधक दो विद्वान् जैसे (सरस्वती) योग युक्त स्त्री (आत्मन्)
 अपने आत्मा में स्थिर हुई (अङ्गानि) योग के अङ्गों का अनुष्ठान करके (आ-
 त्मानम्) अपने आत्मा को (समधात्) समाधान करती है वैसे ही (अङ्गैः) योगा-
 ङ्गों से जो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य का (रूपम्) रूप है (तत्) उस का समाधान
 करें जैसे योग को (दधानाः) धारण करते हुए जन (शतमानम्) सौ वर्ष पर्यन्त
 (आयुः) जीवन को धारण करते हैं वैसे (चन्द्रेण) आनन्द से (अमृतम्) अ-
 विनाशी (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा का धारण करो ॥ ९३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे रोगी लोग उत्तम वैद्य को प्राप्त हो
 औषध और पथ्य का सेवन कर के रोगरहित होकर आनन्दित होते हैं वैसे योग को

२१७०

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

जानने की इच्छा करने वाले योगी लोग इस को प्राप्त हो योग के अङ्गों का अनुष्ठान कर और अविद्यादि क्लेशों से दूर हो के निरन्तर सुखी होते हैं ॥ ६३ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तराश्विभ्यां पत्नी सुकृतं
बिभर्ति । अपा० रसेन वरुणो न साम्नेन्द्र०
श्रियै जनयन्तप्सु राजा ॥ ९४ ॥

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्या-
मित्यश्विभ्याम् । पत्नी । सुकृतमिति सुकृतम् ।
बिभर्ति । अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् ।
श्रियै । जनयन् । अस्वित्यप्सु । राजा ॥ ९४ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) विदुषी (योन्याम्) (गर्भम्) (अन्तः)
आभ्यन्तरे (अश्विभ्याम्) अध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पत्नी)
(सुकृतम्) पुण्यात्मकम् (बिभर्ति) (अपाम्) जलानाम्
(रसेन) (वरुणः) श्रेष्ठः (न) इव (साम्ना) सन्धिना (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यम् (श्रियै) शोभायै (जनयन्) उत्पादयन्
(अप्सु) प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे योगिन् यथा सरस्वती पत्नी स्वपदपुर्वोन्यामन्तस्तु कृतं गर्भं विभक्तिं यथा वा वरुणो राजाऽश्विभ्यामपां रसेनाप्सु साम्ना न मुखेनेन्द्रं श्रियै जनयन्विराजते तथा त्वं भवेः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा धर्मपत्नी पतिं शुश्रूषते यथा च राजा सामादिभीराज्यैश्वर्यमुन्नयति तथैव विद्वान् योगोपदेशकं संसेव्य योगाङ्गैर्योगसिद्धिमुन्नयेत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे योग करनेहारे पुरुष जैसे (सरस्वती) विदुषी (पत्नी) स्त्री अपने पति से (योन्याम्) योनिके (अन्तः) भीतर (सुकृतम्) पुण्यरूप (गर्भम्) गर्भ को (विभक्तिं) धारण करती है वा जैसे (वरुणः) उत्तम (राजा) राजा (अश्विभ्याम्) अध्यापक और उपदेशक के साथ (अपाम्) जलों के (रसेन) रस से (अप्सु) प्राणों में (साम्ना) मेल के (न) समान सुख से (इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (श्रियै) लक्ष्मी के लिये (जनयन्) प्रकट करता हुआ विराजमान होता है वैसे तू हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे धर्मपत्नी पति की सेवा करती है और जैसे राजा साम दाम आदि से राज्य के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे ही विद्वान् योग के उपदेशक की सेवा कर योग के अंगों से योगकी सिद्धियों को बढ़ाया करे ॥ १४ ॥

तेज इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावन्तं परिस्त्रुता पयः-

सा सारधं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्व-
त्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रि-
यवदितोन्द्रियऽवत् । परिस्त्रुतेति परिऽस्त्रुता । पयसा ।
सारधम् । मधु । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । दुग्धम् । भि-
षजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्यामिति सुताऽसुता-
भ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रकाशः (पशूनाम्) गवादीनां सका-
शात् (हविः) दुग्धादिकम् (इन्द्रियावत्) (प्रशस्तानि इन्द्रिया-
णि भवन्ति यस्मिन् (परिस्त्रुता) परितः स्त्रवन्ति प्राप्नुवन्ति
येन तत् (पयसा) दुग्धेन (सारधम्) सुस्वादुयुक्तम् (मधु)
मधुरादिगुणोपेतम् (अश्विभ्याम्) विद्याव्यापिभ्याम् (दुग्धम्)
पयः (भिषजा) वैद्यकाविद्याविदौ (सरस्वत्या) विदुष्या स्त्रिया
(सुतासुताभ्याम्) निष्पादिताऽनिष्पादिताभ्याम् (अमृतः)
मृत्युधर्मरहितः (सोमः) ऐश्वर्यम् (इन्दुः) सुस्नेहयुक्तः ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याभ्यां सुताऽसुताभ्यां भिषजाऽश्विभ्यां
पशूनां परिस्त्रुता पयसा तेज इन्द्रियावत् सारधं मधु हविर्दुग्धं
सरस्वत्यामृतः सोम इन्दुश्चोत्पाद्यते तौ योगसिद्धिं प्राप्नुतः ॥ ९५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्यथा गोपा गवादीन् पशून्
संरक्ष्य दुग्धादिना संतुष्यन्ति तथैव मन आदीन्द्रियाणि दुष्टाचा-
रात् पृथक् संरक्ष्य योगिभिरानन्दितव्यमिति ॥ ९५ ॥

अत्र सोमादिपदार्थगुणवर्णनादतेदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिन (सुतामुताभ्याम्) सिद्ध असिद्ध किये हुए
(भिषजा) वैद्यक विद्या के जानने हारे (अश्विभ्याम्) विद्या में व्याप्त दो विद्वान्
(पशूनाम्) गवादि पशुओं के सम्बन्ध से (परिक्षुता) सब ओर से प्राप्त होने वाले
(पयसा) दूध से (तेजः) प्रकाशरूप (इन्द्रियावत्) कि जिस में उत्तम इन्द्रिय
होते हैं उस (सारवम्) उत्तम स्वादयुक्त (मधु) मधुर (हविः) खाने पीने योग्य
(दुग्धम्) दुग्धादि पदार्थ और (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (अमृतः) मृत्युधर्म
रहित नित्य रहने वाला (सोमः) ऐश्वर्य (इन्दुः) और उत्तम स्नेहयुक्त पदार्थ
उत्पन्न किया जाता है योग सिद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे गौ के चराने वाले गोपाल लोग गौ
आदि पशुओं की रक्षा करके दूध आदि से सन्तुष्ट होते हैं वैसे ही मन आदि इन्द्रियों
को दुष्टाचार से पृथक् संरक्षण करके योगी लोगों को आनन्दित होना चाहिये ॥ ६५ ॥

इस अध्याय में सोम आदि पदार्थों के गुण वर्णन करने से इस अध्याय के
अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुत परमविदुषां

विरजानन्द सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमहयानन्दः

सरस्वती स्वामिना विरचिते सुप्रमाणयुक्ते

संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते यजुर्वेद-

भाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः

समाप्तिमगमत् ॥

अथ विंशोऽध्यायारम्भः ॥

ओम् विश्वा॑नि दे॒व स॒वित॑र्दुरि॒तानि॑ परा॑सुव ।
यद् भ॒द्रं तन्न॑ ऽत्रा सु॒व ॥ १ ॥

क्षत्र॑स्पेत्यस्य प्रजा॑पतिर्ऋषिः । समेशो॑देवता ।

हि॒पदा॑विराड्गाय॑त्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अस्या॑दितो राजधर्मविषयमाह ॥

अब बीसवें अध्याय का आरम्भ है इस के आदि से

राजधर्मविषय का वर्णन करते हैं ॥

क्षत्र॑स्य॒ योनि॑रसि क्षत्र॑स्य॒ नाभि॑रसि । मा त्वा॑
हि॒ंसी॑न्मा मा॒ हि॒ंसीः ॥ १ ॥

क्षत्र॑स्य । योनिः । असि । क्षत्र॑स्य । नाभिः ।
असि । मा । त्वा । हि॒ंसीत् । मा । मा । हि॒ंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राज्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि)
(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (नाभिः) नाभिरिव जीवनहेतुः (असि)
(मा) निषेधे (त्वा) त्वा सभापतिम् (हिंसीत्) हिंस्यात्
(मा) (मा) माम् (हिंसीः) हिंस्याः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे समेश यतस्त्वं क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभे-
रसि तस्मात् त्वा कोऽपि मा हिंसीत् त्वं मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

२१७६

विंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—स्वामी भृत्यजनाश्च परस्परमेवं प्रतिज्ञां कुर्युराज-
जनाः प्रजाजनान् प्रजाजना राजजनोश्च सततं रक्षेयुः । येन सर्वे-
षां सुखोन्नतिः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सभापते जिस से तू (क्षत्रस्य) राज्य का (योनिः) निमित्त
(अग्नि) है (क्षत्रस्य) राजकुल का (नाभिः) नाभि के समान जीवन्हेतु (अग्नि)
है इस से (त्वा) तुझ को कोई भी (मा, हिंसीत्) मत मारे तू (मा) मुझे (मा,
हिंसीः) मत मारे ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी और भृत्यजन परस्पर ऐसी प्रतिज्ञा करें कि राजपुरुष
प्रजापुरुषों और प्रजापुरुष राजपुरुषों की निरन्तर रक्षा करें जिस से सब के सुख की
उन्नति होवे ॥ १ ॥

निषसादेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशोदेवता ।

भुरिगुणिष्णकृच्छन्दः । ऋषमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । सा-
म्राज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत् पाहि ॥ २ ॥

नि । ससाद । धृतव्रत इति धृतऽव्रतः । वरुणः ।
पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेति साम्राज्याय ।
सुक्रतुरिति सुऽक्रतुः । मृत्योः । पाहि । विद्योत् ।
पाहि ॥ २ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१०७

पदार्थः—(नि) नित्यम् (ससाद) सीद (धृतव्रतः) धृतं व्रतं सत्यं येन (वरुणः) उत्तमस्वभावः (पस्त्यासु) न्याय-गृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय) भूगोले चक्रवर्तिराज्य-करणाय (सुक्रतुः) शोभनकर्मप्रज्ञः (मृत्योः) अल्पमृत्युना । प्राणत्यागात् (पाहि) रक्ष (विद्योत्) दीप्यमानाग्न्यास्त्रादेः । अत्र द्युतधातोर्विच् (पाहि) रक्ष ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सभेश भवान् सुक्रतुर्धृतव्रतो वरुणः सन् साम्राज्याय पस्त्यास्वा निषसाद । अस्मान् वीरान्मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो धर्मगुणकर्मस्वभावो न्यायाधीशः सभेशो भवेत् स चक्रवर्तिराज्यं कर्तुं प्रजाश्च रक्षितुं शक्नोति नेतरः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे समापति आप (सुक्रतुः) उत्तम बुद्धि और कर्मयुक्त (धृत-व्रतः) सत्य का धारण करने हारे (वरुणः) उत्तम स्वभावयुक्त होते हुए (साम्रा-ज्याय) भूगोल में चक्रवर्ती राज्य करने के लिये (पस्त्यासु) न्यायधरों में (आ, नि, षसाद) निरन्तर स्थित हूजिये तथा हम वीरों की (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) रक्षा कीजिये और (विद्योत्) प्रकाशमान अग्नि अस्त्रादि से (पाहि) रक्षा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो धर्मयुक्त गुण कर्म स्वभाव वाला न्यायाधीश समापति होवे सो चक्रवर्ती राज्य और प्रजा की रक्षा करने को समर्थ होता है अन्य नहीं ॥ २ ॥

देवस्येत्यस्याश्विनारुपी । सभेशो देवता ।

अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसाया-
भिषिञ्चामि । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्या-
याभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै य-
शसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । अश्विनोः । भैषज्येन । तेजसे ।
ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्मऽवर्चसाय । अभि । सि-
ञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन । वीर्याय । अन्नाद्या-
येत्यन्नऽप्रद्याय । अभि । सिञ्चामि । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे । अभि ।
सिञ्चामि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतो दीप्यमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवि-
तुः) सकलैश्वर्याऽधिष्ठातुः (प्रसवे) उत्पादिते जगति (अश्वि-
नोः) सकल विद्याव्याप्तयोरध्यापकोपदेशकयोः (बाहुभ्याम्)
(पूष्णः) पूर्णबलस्य (हस्ताभ्याम्) उत्साहपुरुषार्थाभ्याम्
(अश्विनोः) वैद्यकविद्यां प्राप्तयोरध्यापनौपधिकारिणोः (भैषज्येन)

भिषजां वैद्यानां भावेन (तेजसे) प्रागल्भ्याय (ब्रह्मवर्च-
साय) वेदाध्ययनाय (अभि) सर्वतः (सिञ्चामि) मार्जनेन
स्वीकरोमि (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै वाचे (भैषज्येन) भिषजा-
मोषधीनां भावेन (वीर्याय) पराक्रमाय (अन्नाद्याय) अतुंगो-
ग्यायान्नाद्याय (अभि) (सिञ्चामि) सर्वथा स्वीकरोमि
(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियेण) धनेन (वलाय) पुष्टत्वाय
(श्रियै) सुशोभितायै राजलक्ष्म्यै (यशसे) सत्कीर्त्यै (अभि)
(सिञ्चामि) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शुभलक्षणां न्वित पुरुष सवितुर्देवस्येश्वरस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्म-
वर्चसाय त्वा राजप्रजाजनोहमभिषिञ्चामि भैषज्येन सरस्वत्यै वी-
र्याग्रान्नाद्यायाऽभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण वलाय श्रियै यशसेऽभि-
षिञ्चामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—जनैरत्र जगति धर्म्यकर्मप्रकाशकरणाय शुभगुण-
कर्मस्वभावो जनो राज्यपालनायाऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे शुभ लक्षणों से युक्त पुरुष (सवितुः) सकल ऐश्वर्य के अ-
धिष्ठाता (देवस्य) सब ओर से प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये
हुए जगत् में (अश्विनोः) सम्पूर्ण विद्या में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक के
(बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम से (पूष्णः) पूर्ण बल वाले वायुवत् वर्त्तमान पु-
रुष के (हस्ताभ्याम्) उत्साह और पुरुषार्थ से (अश्विनोः) वैद्यक विद्या में व्याप्त
पढ़ाने और ओषधी करने हारे के (भैषज्येन) वैद्यकपन से (तेजसे) प्रगल्भता के
लिये (ब्रह्मवर्चसाय) वेदों के पढ़ने के लिये (त्वा) तुझ को राज प्रजा जन में
(अभि, सिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ (भैषज्येन) ओषधियों के भाव से (सरस्वत्यै)
अच्छे प्रकार शिक्षा की हुई वाणी (वीर्याय) पराक्रम और (अन्नाद्याय) अन्नादि

२१८०

विंशोऽध्यायः ॥

की प्राप्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले के (इन्द्रिण्य) धन से (बलाय) पुष्ट होने (ध्रियै) सुशोभायुक्त राजलक्ष्मी और (यशसे) पुण्य कीर्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि इस जगत् में धर्मयुक्त कर्मों का प्रकाश करने के लिये शुभ गुण कर्म और स्वभाव वाले जन को राज्य पालन करने के लिये अधिकार दें ॥ ३ ॥

कोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

निचृदाशीं गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सु-
श्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजन् ॥ ४ ॥

कः । असि । कतमः । असि । कस्मै । त्वा ।
काय । त्वा । सुश्लोकेति सुश्लोकं । सुमङ्गलेति
सुमङ्गलं । सत्यराजन्निति सत्यराजन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कः) सुखस्वरूपः (असि) (कतमः) अतिशयेन सुखकारी (असिं) (कस्मै) सुखस्वरूपाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (काय) को ब्रह्म देवता यस्य वेदमन्त्रस्य तस्मै (त्वा) (सुश्लोकं) शुभकीर्ति सत्यवाक् (सुमङ्गलं) प्रशस्त-मङ्गलाऽनुष्ठातः (सत्यराजन्) सत्यप्रकाशक ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्यस्त्वं कोऽसि कतमोऽसि तस्मात्कस्मै त्वा काय त्वाऽहमाभिषिञ्चामि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्त्रादभिपिञ्चामीत्यभिसम्बध्यते । यः सर्वेषां मनुष्याणां मध्येति प्रशंसनीयो भवेत्स सभेशत्वमर्हेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सुश्लोक) उत्तम कीर्ति और सत्य बोलने वाले (सुमङ्गल) प्रशस्त मंगलकारी कर्मों के अनुष्ठान करने और (सत्यराजन्) सत्यन्याय के प्रकाश करने वाला जो तू (कः) सुखस्वरूप (असि) है और (कतमः) अति सुखकारी (असि) है इस से (कस्मै) सुखस्वरूप परमेश्वर के लिये (त्वा) तुझ को तथा (काय) परमेश्वर जिस का देवता उस मन्त्र के लिये (त्वा) तुझ को मैं अभिषेक युक्त करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (अभि, पिञ्चामि) इन पदों की अनुवृत्ति आती है । जो सब मनुष्यों के मध्य में अति प्रशंसनीय होवे वह सभापतित्व के योग्य होता है ॥ ४ ॥

शिरो म इत्यस्य प्रजापति ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शिरो मे श्रीयशो मुखं त्विषिः केशाश्च इमश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतं स्रग्वाट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः । केशाः । च । इमश्रूणि । राजा । मे । प्राणः । अमृतम् । स्रग्वाडिति स्रग्वाट् । चक्षुः । विराडिति विराट् । श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(शिरः) उत्तमाङ्गम् (मे) मम (श्रीः) श्रीः शोभा धनं च (यशः) सत्कीर्तिकथनम् (मुखम्) आस्यम् (त्विषिः) न्यायप्रदीप्तिरिव (केशाः) (च) (श्मश्रूणि) मुख केशाः (राजा) प्रकाशमानः (मे) (प्राणः) प्राणादिवायुः (अमृतम्) मरणधर्मरहितं चेतनं ब्रह्म (सम्राट्) सत्यक्प्रकाशमानम् (चतुः) नेत्रम् (विराट्) विविधशास्त्रश्रवणयुक्तम् (श्रोत्रम्) श्रवणोन्द्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या राज्येऽभिषिक्तस्य मे मम श्रीः शिरो यशो मुखं त्विषिः केशाः श्मश्रूणि च राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रं चास्त्येवं युगं जानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो राज्येऽभिषिक्तस्स्यात्स शिरश्चाद्यवयवान् शुभ-कर्मसु प्रेरयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो राज्य में अभिषेक को प्राप्त हुए (मे) मेरी (श्रीः) शोभा और धन (शिरः) शिरस्थानी (यशः) सत्कीर्त्ति का कथन (मुखम्) मुख-स्थानी (त्विषिः) न्याय के प्रकाश के समान (केशाः) केश (च) और (श्मश्रूणि) दाढ़ी मूंछ (राजा) प्रकाशमान (मे) मेरा (प्राणः) प्राण आदि वायु (अमृतम्) मरण धर्मरहित चेतन ब्रह्म (सम्राट्) अच्छे प्रकार प्रकाशमान (चतुः) नेत्र (विराट्) विविध शास्त्रश्रवणयुक्त (श्रोत्रम्) कान है ऐसा तुम लोग जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो राज्य में अभिषिक्त राजा होवे सो शिर आदि अवयवों को शुभ कर्मों में प्रेरित रखे ॥ ५ ॥

जिह्वा म इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराड् भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्युः ।
स्वराडिति स्वराट् । भामः । मोदाः । प्रमोदा इति
प्रमोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्रम् । मे ।
सहः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(जिह्वा) जुहोति शब्दमन्त्रं वा यथा सा जिह्वा
(मे) (भद्रम्) कल्याणकरान्नभोजिनी (वाक्) वाक्ति यथा
सा (महः) पूज्यवेदशास्त्रबोधयुक्ता (मनः) मननात्मकमन्तः
करणम् (मन्युः) दुष्टाचारोपरिक्रोधकृत् (स्वराट्) बुद्धिः (भामः)
भाति येन सः (मोदाः) हर्षा उत्साहाः (प्रमोदाः) प्रकृष्टाऽऽ-
नन्दयोगाः (अङ्गुलीः) करचरणाऽवयवाः (अङ्गानि) शिर-
आदीनि (मित्रम्) सखा (मे) (सहः) सहनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे जिह्वा भद्रं वाङ् महो मनो मन्युः
स्वराड् भामो मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं च सहो मे
सहायो भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—यै राजजना ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियधर्माचरणैः प-
थ्याहाराः सत्यवाचो दुष्टेषु क्रोधाविष्करा आनन्दन्तोऽन्यानानन्द-
यन्तः पुरुषार्थिनः सर्वं सुहृदो बलिष्ठा भवेयुस्ते सर्वदा सुखिनः
स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरी (जिह्वा) जीभ (भद्रम्) कल्याण
कारक अन्नादि के भोग करने हारी (वाक्) जिस से बोला जाता है वह वाणी
(महः) बड़ी पूजनीय वेद शास्त्र के बोध से युक्त (मनः) विचार करने वाला अन्तः-
करण (मन्युः) दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करने हारा (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान
बुद्धि (मामः) जिस से प्रकाश होता है (मोदाः) हर्ष उत्साह (प्रमोदाः) प्रकृष्ट
आनन्द के योग (अङ्गुलीः) अङ्गुलियां (अङ्गानि) और अन्य सब अङ्ग (मित्रम्)
सखा और (सहः) सहन (मे) मेरे सहायक हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष ब्रह्मचर्य जितेन्द्रिय और धर्माचरण से पथ्य आहार
करने सत्य वाणी बोलने दुष्टों में क्रोध का प्रकाश करने हारे आनन्दित हो अन्यो
को आनन्दित करते हुए पुरुषार्थी सब के मित्र और बलिष्ठ हों वे सर्वदा सुखी
रहें ॥ ६ ॥

बाहू इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । राजा देवता । निचृद्वाहू

यन्नीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बाहूमे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आ-
त्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

बाहू इति बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ ।
मे । कर्म । वीर्यम् । आत्मा । क्षत्रम् । उरः । मम ॥ ७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१८५

पदार्थः—(बाहू) भुजौ (मे) मम (बलम्) (इन्द्रियम्)
 धनम् (हस्तौ) करौ (मे) (कर्म) (वीर्यम्) पराक्रमः
 (आत्मा) स्वयम्भूर्जीवः (क्षत्रम्) क्षताद्रक्षकम् (उरः) हृद-
 यम् (मम) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे बलमिन्द्रियं बाहू मे कर्म वीर्यं
 हस्तौ ममात्मा उरो हृदयं च क्षत्रमस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैरात्मान्तःकरणबाहुबलं विधाय सुखमु-
 नेयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) धन
 (बाहू) भुजारूप (मे) मेरा (कर्म) कर्म और (वीर्यम्) पराक्रम (हस्तौ)
 हाथ रूप (मम) मेरा (आत्मा) स्वस्वरूप और (उरः) हृदय (क्षत्रम्) अति-
 दुःख से रक्षा करने हारा हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को योग्य है कि आत्मा, अन्तःकरण और बाहुओं
 के बल को उत्पन्न कर सुख बढ़ावे ॥ ७ ॥

पृष्ठीरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृष्ठीमै राष्ट्रमुदरमं सौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।
 ऊरूश्चरत्नी जानुनी विशोमेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

पृष्ठीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अंसौ । ग्रीवाः ।
 च । श्रोणी इति श्रोणी । ऊरू इत्यूरू । अरत्नी ।
 जानुनीऽ इति जानुनी । विशः । मे । अङ्गानि ।
 सर्वतः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पृष्ठीः) पृष्ठदेशः पश्चाद्भागः । अत्र सुपां सु-
 लुगिति सोः स्थाने सुः (मे) (राष्ट्रम्) राजमानं राज्यम्
 (उदरम्) (अंसौ) बाहुमूले (ग्रीवाः) कण्ठप्रदेशाः (च)
 (श्रोणी) कटिप्रदेशौ (ऊरू) सक्थिनी (अरत्नी) भुजमध्य-
 प्रदेशौ (जानुनी) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागौ (विशः) प्रजाः (मे)
 (अङ्गानि) अवयवाः (सर्वतः) सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्सर्वेभ्यो
 देशेभ्यो वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे मम पृष्ठीराष्ट्रमुदरमंसौ ग्रीवाः श्रोणी
 ऊरू अरत्नी जानुनी सर्वतोन्धानि चाङ्गानि मे विशः सन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—यः स्वदेहाङ्गवत् प्रजाः जानीयात्स एव राजा स-
 र्वदा वर्द्धते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (राष्ट्रम्) राज्य (पृष्ठी) पीठ (उदरम्)
 पेट (अंसौ) स्कन्ध (ग्रीवाः) कण्ठ प्रदेश (श्रोणीः) कटिप्रदेश (ऊरू) जंघा
 (अरत्नी) भुजाओं का मध्यप्रदेश और (जानुनी) गोड़ के मध्यप्रदेश तथा (स-
 र्वतः) सब ओर से (च) और (अङ्गानि) अङ्ग (मे) मेरे (विशः) प्रजा-
 जन हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो अपने अङ्गों के तुल्य प्रजा को जाने वही राजा सर्वदा ब-
 डता रहता है ॥ ८ ॥

नाभिर्महत्स्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशो देवता ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं प्रायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।
आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगुः सौभाग्यं पसः । जङ्घा-
भ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमिति विज्ञानम् ।
प्रायुः । मे । अपचितिरित्यपचितिः । भसत् । आ-
नन्दनन्दावित्यानन्दस्तन्दौ । आण्डौ । मे । भगः ।
सौभाग्यम् । पसः । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्या-
मिति पद्भ्याम् । धर्मः । अस्मि । विशि । राजा ।
प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थित इति प्रतिस्थितः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(नाभिः) शरीरमध्यदेशः (मे) मम (चित्तम्)
(विज्ञानम्) सम्यग् ज्ञानं विविधज्ञानं वा (प्रायुः) गुदेन्द्रि-
यम् (मे) (अपचितिः) प्रजाजनकम् (भसत्) भगेन्द्रियम्
(आनन्दनन्दौ) आनन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ (आ-

२१८८

विंशोऽध्यायः ॥

एडौ) अण्डाकारौ वृषणौ (मे) (भगः) ऐश्वर्यम् (सौभाग्यम्) उत्तमैश्वर्यस्य भावः (पसः) लिङ्गम् (जङ्घाभ्याम्) (पद्भ्याम्) (धर्मः) पक्षपातरहितो न्यायो धर्म इव (अस्मि) (विशि) प्रजायाम् (राजा) प्रकाशमानः (प्रतिष्ठितः) प्राप्त-प्रतिष्ठः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे चित्तं नाभिर्विज्ञानं पायुर्मेऽपचिति-
भसदाण्डावानन्दनन्दौ मे भगः पसः सौभाग्यं सौभाग्ययुक्तं स्या-
देवमहं जङ्घाभ्यां पद्भ्यां सह विशि प्रतिष्ठितो धर्मो राजाऽस्मि
यस्माद्युयं मदनुकूला भवत ॥ ९ ॥

भावार्थः—यस्सर्वैरङ्गैः शुभं कर्माऽऽचरेत् स धर्मात्मा सन्
जायां सुप्रतिष्ठितो राजा स्यात् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरी (चित्तम्) स्मरण करने वाली वृत्ति
(नाभिः) मध्य प्रदेश (विज्ञानम्) विशेष वा अनेक ज्ञान (पायुः) मूलेन्द्रिय
(मे) मेरी (अपचितिः) प्रजाजनक (भसत्) योनि (अण्डौ) अण्ड के आकार
वृषणावयव (आनन्दनन्दौ) संभोग के सुख से आनन्द कारक (मे) मेरा (भगः)
ऐश्वर्य (पसः) लिंग और (सौभाग्यम्) पुत्र पौत्रादि युक्त होवे इसी प्रकार मैं
(जङ्घाभ्याम्) जंघा और (पद्भ्याम्) पगों के साथ (विशि) प्रजा में (प्रति-
ष्ठितः) प्रतिष्ठा को प्राप्त (धर्मः) पक्षपात रहित न्याय धर्म के समान (राजा)
राजा (अस्मि) हूं जिससे तुम लोग मेरे अनुकूल रहो ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो सब अंगों से शुभ कर्म करता है सो धर्मात्मा होकर प्रजा में
सत्कार के योग्य उत्तम प्रतिष्ठित राजा होवे ॥ ९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१८३

प्रतीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशोदेवता ।

विराट् शकवरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रतिं क्षत्रे प्रतिं तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतिं
 तिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतिं तिष्ठाम्यात्मन्प्रतिं
 प्राणेषु प्रतिं तिष्ठामि पुष्टे प्रतिं द्यावापृथिव्योः
 प्रतिं तिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

प्रतिं । क्षत्रे । प्रतिं । तिष्ठामि । राष्ट्रे । प्रतिं ।
 अश्वेषु । प्रतिं । तिष्ठामि । गोषु । प्रतिं । अ-
 ङ्गेषु । प्रतिं । तिष्ठामि । आत्मन् । प्रतिं । प्राणेषु ।
 प्रतिं । तिष्ठामि । पुष्टे । प्रतिं । द्यावापृथिव्योः ।
 प्रतिं । तिष्ठामि । यज्ञे ॥ १० ॥

पदार्थः—(प्रति) प्रतिनिधौ (क्षत्रे) क्षताद्रक्षके क्षत्रियकुले
 (प्रति) (तिष्ठामि) (राष्ट्रे) प्रकाशमाने राज्ये (प्रति) (अश्वेषु)
 तुरङ्गादिषु (प्रति) (तिष्ठामि) (गोषु) गोषु पृथिव्यादिषु
 च (प्रति) (अङ्गेषु) राज्याऽवयवेषु (प्रति) (तिष्ठामि)
 (आत्मन्) आत्मनि (प्रति) (प्राणेषु) (प्रति) (तिष्ठामि)
 (पुष्टे) (प्रति) (द्यावापृथिव्योः) सूर्याचन्द्रवन्न्यायप्रकाश-
 भूम्योः (प्रति) (तिष्ठामि) (यज्ञे) विहृत्सेवासङ्गविद्यादा-
 नादिक्रियायाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—विशि प्रतिष्ठितो राजाऽहं धर्म्येण क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे प्रति तिष्ठाम्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठाम्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् प्रतितिष्ठामि प्राणेषु प्रति तिष्ठामि पुष्टे प्रति तिष्ठामि द्वावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे प्रति तिष्ठामि ॥ १० ॥

भावार्थः—यो राजाप्रियाऽप्रिये विहाय न्यायधर्मेण प्रजाः प्रशाम्य सर्वेषु राजकर्मसु चारचतुर्भूत्वा मध्यस्थया वृत्त्या सर्वाः प्रजाः पालयित्वा सततं विद्यासुशिक्षावर्धको भवेत्स एव सर्वपूज्यो भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—प्रजा जनों में प्रतिष्ठा को प्राप्त मैं राजा धर्मयुक्त व्यवहार से (क्षत्रे) क्षत्र से रक्षा करने हारे क्षत्रिय कुल में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (राष्ट्रे) राज्य में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता हूँ (अश्वेषु) घोड़े आदि बाहनों में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (गोषु) गौ और पृथिवी आदि पदार्थों में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (अङ्गेषु) राज्य के अंगों में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (आत्मन्) आत्मा में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (प्राणेषु) प्राणों में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (पुष्टे) पुष्टि करने में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (द्वावापृथिव्योः) सूर्य चन्द्र के समान न्याय प्रकाश और पृथिवी में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (यज्ञे) विद्वानों की सेवा संग और विद्यादानादि क्रिया में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजा प्रिय अप्रिय को छोड़ न्याय धर्म से समस्त प्रजा का शासन सब राजकर्मों में चाररूप आंखों वाला अर्थात् राज्य के गुप्त हाल को देने वाले ही जिस के नेत्र के समान वैसा हो मध्यस्थ वृत्ति से सब प्रजाओं का पालन कर करा के निरन्तर विद्या की शिक्षा को बढ़ावे वही सब का पूज्य होवे ॥ १० ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२१६१

त्रया इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । उपदेशका देवताः ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोपदेशकविषयमाह ॥

अत्र उपदेशक वि० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयास्त्रिंशः सुरार्धसः ।
 बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा दे-
 वैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिंश इति त्र-
 यःऽत्रिंशः । सुरार्धस इति सुऽरार्धसः । बृहस्पति-
 पुरोहिताऽइति बृहस्पतिऽ पुरोहिताः । देवस्य ।
 सवितुः । सवे । देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्रयाः) त्रयाणामवयवभूताः (देवाः) दिव्यगु-
 णाः (एकादश) एतत्संख्याताः (त्रयस्त्रिंशः) अधिकास्त्रिं-
 शत् (सुरार्धसः) सुष्ठु राधसः संसिद्धयो येभ्यस्ते (बृहस्पतिपु-
 रोहिताः) बृहस्पतिः सूर्यः पुरः पूर्वं हितो धृतो येषु ते (देव-
 स्य) प्रकाशमानेश्वरस्य (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य (सवे)
 परमेश्वर्ययुक्ते प्रेरितव्ये जगति (देवाः) विद्वांसः (देवैः) द्योत-
 मानैः (अवन्तु) रक्षन्तु (मा) माम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—ये त्रया देवा बृहस्पतिपुरोहिताः सुरार्धस एकादश
 त्रयस्त्रिंशः सवितुर्देवस्य सवे वर्तन्ते तैर्देवैः सहितं मा देवा अव-
 वन्तु उन्नतं सम्पादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः— ये पृथिव्यप्तेजोवाग्वाकाशद्युचन्द्रनक्षत्राण्यष्टौ
 प्राणादयो दश वायव एकादशो जीवात्मा द्वादश मा मा विद्युद्यन्त-

इच्चैतेषां दिव्यपृथिव्यादीनां पदार्थानां गुणकर्मस्वभावोपदेशेन सर्वान् मनुष्यानुत्कर्षयन्ति ते सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (त्रयाः) तीन प्रकार के (देवाः) दिव्यगुण वाले (बृहस्पति-पुरोहिताः) जिन में कि बड़ों का पालन करने हारा सूर्य्य प्रथम धारण किया हुआ है (सुराधसः) जिन से अच्छे प्रकार कार्यों की सिद्धि होती वे (एकादश) ग्यारह (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस दिव्यगुण वाले पदार्थ (सवितृः) सब जगत् की उत्पत्ति करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के (सवे) परमैश्वर्य्य युक्त उत्पन्न किये हुए जगत् में हैं उन (देवैः) पृथिव्यादि तैंतीस पदार्थों से सहित (मा) मुक्त को (देवाः) विद्वान् लोग (अवन्तु) रक्षा और बढ़ाया करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य्य, चन्द्र, नक्षत्र ये आठ और प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय तथा ग्यारहवां जीवात्मा बारह महिने बिजुली और यज्ञ इन तैंतीस दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभाव के उपदेश से सब मनुष्यों की उन्नति करते हैं वे सर्वोपकारक होते हैं ॥ ११ ॥

प्रथमा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूंश्च षि सामंभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्त्समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृती-
याः । सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरिति
यजुः ऽभिः । यजूंषि । सामंभिरिति सामं ऽभिः ।
सामानि । ऋग्भिरित्यृक् ऽभिः । ऋचः । पुरोनु-
वाक्याभिरिति पुरः ऽअनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्या
इति पुरः ऽअनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । व-
षट्कारैरिति वषट् ऽकारैः । वषट्कारा इति वषट् ऽका-
राः । आहुतिभिरित्याहुति ऽभिः । आहुतय इत्याहु-
तयः । मे । कामान् । सम् । अर्धयन्तु । भूः ।
स्वाहा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रथमाः) आदिमाः पृथिव्यादयो ऽष्टौ वसवः
(द्वितीयैः) एकादशप्राणायैरुद्वैः (द्वितीयाः) रुद्राः (तृतीयैः)
द्वादशमासैः (तृतीयाः) (सत्येन) कारणेन (सत्यम्) (यज्ञेन)
शिल्पक्रियया (यज्ञः) (यजुर्भिः) (यजूंषि) (सामभिः)
(सामानि) (ऋग्भिः) (ऋचः) (पुरोनुवाक्याभिः) अथ-
र्ववेदप्रकरणैः (पुरोनुवाक्याः) (याज्याभिः) यज्ञसम्बन्धक्रिया-
भिः (याज्याः) (वषट्कारैः) उत्तमकर्मभिः (वषट्काराः)
(आहुतिभिः) (आहुतयः) (मे) मम (कामान्) इच्छाः
(सम्) सम्यगर्थे (अर्धयन्तु) (भूः) अस्यां भूमौ (स्वाहा)
सत्यक्रियया ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विहांसो यथा प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयारत्तुर्तायैस्तृ-
तीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजुंषि सामभिः सामान्य-
ग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्-
कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयः स्वाहैते सर्वे भूर्मे कामान्तसमं-
र्धयन्तु तथा मां भवन्तो बोधयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः पूर्वं वेदानध्याय्य पृथिव्यादि-
पदार्थविधाः संज्ञाप्य कारणकार्यसम्बन्धेन तद्गुणान्साक्षात्कारयि-
त्वा हस्तक्रियया सर्वान् जनान् कुशलान् संपादयेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे (प्रथमाः) आदि में कहे पृथिव्यादि आठ
वसु (द्वितीयैः) दूसरे ग्यारह प्राण आदि रुद्रों के साथ (द्वितीयाः) दूसरे ग्यारह
रुद्र (तृतीयैः) तीसरे बारह महिनों के साथ (तृतीयाः) तीसरे महिने (सत्येन)
नाशरहित कारण के सहित (सत्यम्) नित्य कारण (यज्ञेन) शिल्पविद्यारूप क्रिया
के साथ (यज्ञः) शिल्प क्रिया आदि कर्म (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त क्रियाओं से युक्त
(यजुंषि) यजुर्वेदोक्त क्रिया (सामभिः) सामवेदोक्त विद्या के साथ (सामानि) सा-
मवेदस्थ क्रिया आदि (ऋग्भिः) ऋग्वेदस्थ विद्या क्रियाओं के साथ (ऋचः)
ऋग्वेदस्थ व्यवहार (पुरोनुवाक्याभिः) अथर्व वेदोक्त प्रकरणों के साथ (पुरोनुवा-
क्याः) अथर्ववेदस्थ व्यवहार (याज्याभिः) यज्ञ के संबन्ध में जो क्रिया है उन के
साथ (याज्याः) यज्ञ क्रिया (वषट्कारैः) उत्तम कर्मों के साथ (वषट्काराः)
उत्तम क्रिया (आहुतिभिः) होम क्रियाओं के साथ (आहुतयः) आहुतियां (स्वाहा)
सत्य क्रिया के साथ ये सब (भूः) भूमि में (मे) मेरी (कामान्) इच्छाओं
को (समर्धयन्तु) अच्छे प्रकार सिद्ध करें वैसे मुझ को आप लोग बोध कराओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक प्रथम वेदों को पढ़ा पृथिव्यादि पदार्थ विद्याओं को नना कार्य कारण के संबन्ध से उन के गुणों को साक्षात् करा के हस्त किया से सब मनुष्यों को कुशल अच्छे प्रकार किया करें ॥ १२ ॥

लोमानीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ
देवते । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वक् मऽ आनतिरागतिः ।
मांसं मऽ उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा मऽ आनतिः
॥ १३ ॥

लोमानि । प्रयतिरिति प्रयतिः । मम । त्वक् ।
मे । आनतिरित्याऽनतिः । आगतिरित्याऽगतिः ।
मांसम् । मे । उपनतिरित्युपनतिः । वसु । अ-
स्थि । मज्जा । मे । आनतिरित्याऽनतिः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(लोमानि) रोमाणि (प्रयतिः) प्रयतन्ते यया
सा (मम) (त्वक्) (मे) (आनतिः) आनमन्ति यया सा
(आगतिः) आगमनम् (मांसम्) (मे) (उपनतिः) उप-
नमन्ति यया सा (वसु) द्रव्यम् (अस्थि) (मज्जा) (मे)
(आनतिः) समन्तात् नमनम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशका यथा मम लोमानि प्रयतिर्मे
त्वमानतिर्मांसमागतिर्मे वसूपनतिर्मेऽस्थि मज्जा चानतिः स्यात् तथा
यूयं प्रयतध्वम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैरेवं प्रयतितव्यं यतः सुशिक्षया
युक्ताः सर्वे पुरुषाः सर्वाः कन्याश्च सुन्दराङ्गस्वभावा दृढबलाः
धार्मिका विद्यायुक्ताः स्युरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक लोगो जैसे (मम) मेरे (लोमानि)
रोम वा (प्रयतिः) जिस से प्रयत्न करते हैं वा (मे) मेरी (त्वक्) त्वचा (आ-
नतिः) वा जिस से सब ओर से नम्र होते हैं वा (मांसम्) मांस वा (आगतिः)
आगमन तथा (मे) मेरा (वसु) द्रव्य (उपनतिः) वा जिस से नम्र होते हैं (मे)
मेरे (अस्थि) हाड और (मज्जा) हाडों के बीच का पदार्थ (आनतिः) वा अच्छे
प्रकार नमन होता हो वैसे तुम लोग प्रयत्न किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक लोगों को इस प्रकार प्रयत्न करना चाहिये
कि जिस से सुशिक्षा युक्त सब पुरुष सब कन्या सुन्दर अङ्ग और स्वभाव वाले दृढ
बलयुक्त धार्मिक विद्यार्थी से युक्त हों ॥ १३ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकुमा वयम् । अग्नि-
र्मा तरमदेनसो विश्वान्मुञ्चत्वहंसः ॥ १४ ॥

यत् । देवाः । देवहेडनमिति देवहेडनम् । दे-
वासः । चक्रम । वयम् । अग्निः । मा । तस्मात् ।
एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अंहसः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यत्) ये (देवाः) अध्यापकोपदेशका विद्वांसः
(देवहेडनम्) देवानां हेडनमनादरम् (देवासः) विद्वांसः (चक्रम)
कुर्याम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (वयम्) (अग्निः) अग्निरिव
सर्वासु विद्यासु देदीप्यमानो विद्वान् (मा) माम् (तस्मात्) (एन-
सः) अपराधात् (विश्वात्) समग्रात् (मुञ्चतु) पृथक्करोतु (अं-
हसः) दुष्टाद् व्यसनात् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यत् वयं देवा अन्ये देवासश्च परस्परं
देवहेडनं चक्रम तस्माद्विश्वादेनसोहसश्चाग्निर्मा मुञ्चतु ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदि कदाचिदकस्माद्भ्रान्त्या कस्याऽपि विदुषोऽ-
नादरं कश्चित् कुर्यात्तर्हि तदैव क्षमां कारयेत् । यथाग्निः
सर्वेषु प्रविष्टः सन् सर्वान् स्वस्वरूपस्थान्करोति तथा विदुषा स-
त्योपदेशेनासत्याचाराद् वियोज्य सत्याचारे प्रवर्त्य सर्वे धार्मिकाः
कार्याः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यत्) जो (वयम्) हम (देवाः) अध्यापक और उप-
देशक विद्वान् तथा अन्य (देवासः) विद्वान् लोग परस्पर (देवहेडनम्) विद्वानों का
अनादर (चक्रम) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समस्त (एनसः) अपराध और
(अंहसः) दुष्ट व्यसन से (अग्निः) पावक के समान सब विद्याओं में प्रकाशमान आप
(मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करो ॥ १४ ॥

२१६८

विंशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जो कभी अकस्माद् भ्रान्ति से किसी विद्वान् का अनादर कोई करे तो उसी समय क्षमा करावे जैसे अग्नि सब पदार्थों में प्रविष्ट हुआ सब को अपने स्वरूप में स्थिर करता है वैसे विद्वान् को चाहिये कि सत्य के उपदेश से असत्याचरण से पृथक् और सत्याचार में प्रवृत्त करके सब को धार्मिक करे ॥ १४ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वायुर्देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् ।
वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वहंसः ॥ १५ ॥

यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनांसि । चकृमा
वयम् । वायुः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्च-
तु । अहंसः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(यदि) (दिवा) दिवसे (यदि) (नक्तम्) रात्री
(एनांसि) अपराधान् (चकृम) अत्र पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (वायुः)
वायुरिव वर्तमान आसः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्)
(मुञ्चतु) (अहंसः) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि वयं चकृम
तस्माद्विश्वादेनसोऽहसश्च मा वायुर्मुञ्चतु ॥ १५ ॥

भावार्थः—यदहोरात्रे अज्ञानात् पापं कुर्युस्तस्मादपि पापात् सर्वान् शिष्यान् शिक्षकाः पृथक्कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (दिवा) दिवस में (यदि) जो (नक्तम्) रात्रि में (एनांसि) अज्ञात अपराधों को (वयम्) हम लोग (चकृम) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) अपराध और (अंहसः) दुष्टव्यसन से (मा) मुझे (वायुः) वायु के समान वर्तमान आस (मुञ्चतु) पृथक् करे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो दिवस और रात्रि में अज्ञान से पाप करें उस पाप से भी सब शिष्यों को शिक्षक लोग पृथक् किया करें ॥ १५ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्नऽएनांसि चकृमा वयम् ।
सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वहंसः ॥ १६ ॥

यदि । जाग्रत् । यदि । स्वप्ने । एनांसि । च-
कृम । वयम् । सूर्यः । मा । तस्मात् । एनसः । वि-
श्वात् । मुञ्चतु । अहंसः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यदि) (जाग्रत्) जागरणे (यदि) (स्वप्ने) निद्रायाम् (एनांसि) (चकृम) अत्रापि पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (सूर्यः) सवितृवद्वर्तमानः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्) (मुञ्चतु) (अंहसः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि जाग्रत् यदि स्वप्न एनांसि वयं च-
क्रम तस्माद्विश्वादेनसोऽहसश्च सूर्यइव भवान् मा मुञ्चतु ॥ १६ ॥

भावार्थः—यां कांचित् दुश्चेष्टां जनाः कुर्युर्विद्वांसस्तस्यास्तान्
सर्वान् सद्यो निवारयेयुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (जाग्रत्) जाग्रत् अवस्था और (यदि)
जो (स्वप्ने) स्वप्नावस्था में (एनांसि) अपराधों को (वयम्) हम (चक्रम) करें
(तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) पाप और (अहसः) प्रमाद से (सूर्यः)
सूर्य के समान वर्तमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करें ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस किसी दुष्ट चेष्टा को मनुष्य लोग करें विद्वान् लोग उस
चेष्टा से उन सब को शीघ्र निवृत्त करें ॥ १६ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्रिये । य-
च्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चक्रमा वयं यदेकस्याऽधि धर्मेणि
तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इ-
न्द्रिये । यत् । शूद्रे । यत् । अर्ये । यत् । एनः । चक्रम् । वयम् । यत् ।

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२१

एकस्य । अधि । धर्मणि । तस्य । अवयजनं मित्यव
 यजनम् । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यत्) (ग्रामे) (यत्) (अरण्ये) जङ्गले (यत्) (स-
 भायाम्) (यत्) (इन्द्रिये) मनसि (यत्) (शूद्रे) (यत्) (अर्ये)
 स्वामिनि वैश्ये वा (यत्) (एनः) (चकृम) कुर्मो वा करिष्यामः
 (वयम्) (यत्) (एकस्य) (अधि) (धर्मणि) (तस्य) (अवयज-
 नम्) दूरीकरणसाधनम् (असि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् वयं यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्र-
 ये यच्छूद्रे यदर्ये यदेकस्याधिधर्मणि यदेनचकृम तस्य सर्वस्य त्वम-
 वयजनमसि तस्मान्महाशयोसि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कदाचित्कवापि पापाचरणं नैव कर्त्तव्यं यदि
 कथंचित् क्रियेत तर्हि तत्सर्वं स्वकुटुम्बविद्वत्सन्निधौ राजसभायां च
 सत्यं वाच्यम् । येऽध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका भूत्वाऽन्यान्सम्पा-
 दयन्ति तेभ्योऽधिकः को भूषकः परः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (वयम्) हम लोग (यत्) जो (ग्रामे) गांवमें
 (यत्) जो (अरण्ये) जङ्गल में यत् जो (सभायाम्) सभा में (यत्) जो
 (इन्द्रिये) मन में (यत्) जो (शूद्रे) शूद्र में (यत्) जो (अर्ये) स्वामी
 वा वैश्यमें (यत्) जो (एकस्य) एक के (अधि) ऊपर (धर्मणि) धर्ममें
 तथा (यत्) जो और (एनः) अपराध (चकृम) करते हैं वा करने वाले
 हैं (तस्य) उस सब का आप (अवयजनम्) छुड़ाने के साधन हैं इस से
 महाशय (असि) हैं ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि कभी कहीं पापाचरण न करें
 जो कथंचित् करते बन पड़े तो उस सब को अपने कुटुम्ब और विद्वान् के
 सामने और राजसभा में सत्यता से कहें जो पढ़ाने और उपदेश करने हारे
 स्वयं धार्मिक होकर अन्य सब को धर्माचरणमें युक्त करते हैं समस्त अधिक
 मनुष्यों को सुभूषित करने हारा दूसरा कौन है ॥ १७ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्कषिः । वरुणो देवता ।

भुरिगत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ।

यदापो ऽअघ्न्या इति वरुणेति
शपोमहे ततो वरुण नो मुञ्च । अव-
भृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः
अवदे वैर्देवकृतमेनोऽयक्षयत् मर्त्यैर्म-
त्यैकृतम्पुरु रावर्णो देव रिषस्पाहि ॥१८॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति ।
शपोमहे । ततः । वरुण । नः । मुञ्च । अवभृ ।
थेत्यवभृथ । निचिम्पुणेति निचुम्पुण । निचेरुरिति
निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पुणः । अव ।
देवैः । देवकृतमिति देवऽकृतम् । एतः । अयक्षि ।
अव । मर्त्यैः । मर्त्यैकृतमिति मर्त्यैऽकृतम् । पुरु-
रावणइति पुरुऽरावणः । देव । रिषः । पाहि ॥१८॥

पदार्थः— (यत्) याः (आपः) प्राणाः (अघ्न्याः) हन्तुम-
योग्या गावः (इति) (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति) अनेन प्रका-
रेण (शपामहे) उपालभामहे (ततः) तस्मादविद्यादिक्लेशादध-
र्माचरणाच्च (वरुण) वरप्रापक (नः) अस्मान् (मुञ्च) पृथक्
कुरु (अवभृथ) विद्याव्रतस्नात (निचुम्पुण) मन्दगामिन् । अव
चुप मन्दायां गतावित्यस्मादौणादिक उग्नप्रत्यय उमागमश्च (नि
चेरुः) निश्चितानन्दप्रदः (असि) (निचुम्पुणः) निश्चितानन्द-
युक्तः (अव) (देवैः) विद्वद्भिः (देवकृतम्) देवैराचरितम् (ए-
नः) पापम् (अयाक्षि) नाशयासि (अव) (मर्त्यैः) अविद्वद्भिर्म-
नुष्यैः (मर्त्यकृतम्) मर्त्यैराचरितम् (पुरुरावणः) बहुदुःखप्रदान्
(देव) दिव्यबोधप्रद (रिषः) हिंसनात् (पाहि) ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे वरुण देव यतस्त्वं यदापोऽघ्न्या इति वरुणे-
ति वयं शपामहे ततो नो मुञ्च । हे अवभृथ निचुम्पुण त्वं निचेरु
निचुम्पुणोऽसीति पुरुरावणो रिषस्पाहि यदेवकृतमेनोऽस्ति तद् दे-
वैरवायाक्षि यन्मर्त्यकृतमेनोऽस्ति तन्मर्त्यैः सहावायक्षि ॥ १८ ॥

भावार्थः— अध्यापकोपदेशकैः शिष्या ईदृशाः सत्यवादिनः
संपादनीया यदेतैः कापि शपथः कर्त्तव्यो न स्यात् यद्यन् मनुष्यैः
श्रेष्ठं कर्माचरितं भवेत् तत्तत्सर्वैराचरणीयं यद्यत् पापात्मकं तत्तत्
कदाचित् केनचित् नो अनुष्ठेयम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (वरुण) उत्तम प्राप्ति कराने और (देव) दिव्य बोध
का देने हारा तू (यत्) जो (आपः) प्राण (अघ्न्याः) मारन को
अयोग्य गौर्यै (इति) इसप्रकार से वा हे (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति)
इस प्रकार से हम लोग (शपामहे) उलाहना देते हैं (ततः) उस अवि-
द्यादि क्लेश और अधर्माचरण से (नः) हम को (मुञ्च) अलग कर हे

(अवभृथ) ब्रह्मचर्य और विद्या से निस्नात (निचुम्पुण) मन्द गमन करने हारे तू (निचेरुः) निश्चित आनन्द का देने हारा और (निचुम्पुण) निश्चित आनन्द युक्त (असि) है इस हेतु से (पुरुरावणः) बहुत दुःख देने हारी (रिषः) हिंसा से (पाहि) रक्षा कर (देवकृतम्) जो विद्वानों का किया (एनः) अपराध है उस को (देवैः) विद्वानों के साथ (अवायसि) नाश करता है जो (मर्त्यकृतम्) मनुष्यों का किया अपराध है उस को (मर्त्यैः) मनुष्यों के साथ से (अव) छुड़ा देता है ॥ १८ ॥

भावार्थः— अध्यापक और उपदेशक मनुष्यों को शिष्य जन ऐसे सत्यवादी सिद्ध करने चाहिये कि जो इन को कहीं शपथ करना न पड़े जो २ मनुष्यों को श्रेष्ठ कर्म का आचरण करने हो वह २ सब को आचरण करना चाहिये और अर्धस्वरूप हो वह किसी को कभी न करना चाहिये ॥ १८ ॥

समुद्रहृत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः ।

निचृदतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समुद्रेतु हृदयमप्स्वृन्तः सन्तवा विश-
न्तवोषधीरु तापः । सुमित्रिया नऽआपऽ-
ओषधयः सन्तुदुमित्रियास्तस्मै सन्तु-
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १९ ॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अपस्वित्यपसु । अन्त-
रित्यन्तः । सम । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उ-
त । आपः । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः ।

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२०५

नः । आपः । ओषधयः । सन्त । दुर्मित्रियाऽ इति
 दुऽमित्रियाः । तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वे-
 ष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (ते) तव (हृदयम्) आत्मबलं
 जीवनहेतुस्थानम् (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम् (सम्) सम्य-
 गर्थं (त्वा) (विशन्तु) (ओषधीः) ओषधयः (उत) (आपः) प्रा-
 णाः (सुमित्रियाः) सुमित्रा इव (नः) अस्मभ्यम् (आपः) प्राणा ज-
 लानि वा (ओषधयः) सोमयवाद्याः (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) दुर्मित्राः
 शत्रव इव (तस्मै) (सन्तु) (यः) (अस्मान्) (द्वेष्टि) (यम्)
 (च) (वयम्) (द्विष्मः) अप्रीतयामः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ते हृदयं समुद्रे अपस्वन्तरस्तु त्वोषधीः संविश-
 न्तादः संविशन्तु यतो न आप ओषधयश्च सुर्मित्रियाः सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि
 यं वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः अध्याकैरेवं चिकीर्षितव्यं येन शिक्षणीया मनुष्या साव-
 काशाः प्राणवौधोविद्यावेत्तारः सद्यः स्युः । ओषधय आपः प्राणाश्च सम्य-
 क्सेविता मिचवन् विदुषः पालयेयुरविदुषश्च शत्रुवत्प्रीडयेयुस्तेषां सेवनं
 तेषां त्यागश्चावश्यं कर्तव्यः ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे शिष्य । ते) तेरा (हृदय) हृदय (समुद्रे) आकाशस्थ
 (अप्सु) प्राणों के (अन्तः) बीच में हो (त्वा) तुझको (ओषधीः) जो-

षधियां (सं, विशन्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त हों (उत) और (आपः) प्राण वा जल अच्छे प्रकार प्रविष्ट हों जिस से (नः) हमारे लिये (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधी (सुमित्रियाः) उत्तम मित्र के समान सुखदायक (सन्तु) हों (यः) जो (अस्मान्) हमारा (द्वेष्टि) द्वेष करे (यं, च) और जिसका (वयम्) हम (द्विष्मः) द्वेष करें (तस्मै) उसके लिये ये सब (दुर्मित्रियाः) शत्रुओं के समान (सन्तु) हों ॥ १९ ॥

भावार्थः—अध्यापक लोगों को इस प्रकार करने की इच्छा करना चाहिये जिस से शिक्षा करने योग्य मनुष्य अवकाश सहित प्राण तथा ओषधियों की विद्या के जानने हारे शीघ्र हों ओषधी जल और प्राण अच्छे प्रकार सेवा किये हुये मित्र के समान विद्वानों की पालना करें और अविद्वान् लोगों को शत्रु के समान पीड़ा दें उनका सेवन और उनका त्याग अवश्य करें ॥ १९ ॥

द्रुपदादिवेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

द्रुपदादिव सुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रैरेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

द्रुपदादिवेति द्रुपदात्ऽइव । सुमुचानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेति मलात्ऽइव । पूतम् । पवित्रैरेवेति पवित्रेणऽइव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । मैनसः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्रुपदादिव) वृक्षात्फलादिवत् (मुमुचानः) पृथग्भूतः (स्विन्नः) स्वेदयुक्तः (स्नातः) कृतस्नानः (मलादिव) यथा मलिनतायाः (पूतम्) (पवित्रेणेव) यथा शुद्धिकरेण (आज्यम्) घृतम् (आपः) प्राणा जलानीव विद्वांसः (शुन्धन्तु) पवित्रयन्तु (मा) माम् (एनसः) दुष्टाचारात् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे आपो भवन्तो द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पवित्रेणेव पूतमाज्यं भवति मैनसःशुन्धन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—अध्यापकोपदेशकैरित्थं सर्वे सुशिक्षिताः कार्य्यायेन ते पवित्रात्मारोगशरीरधर्मयुक्तकर्माणःस्युः ॥२०॥

पदार्थः— हे (आपः) प्राण वा जलों के समान निर्मल विद्वान् लोगो आप (द्रुपदादिव, मुमुचानः)वृक्ष से जैसे फल, रस, पुष्प, पत्ता आदि अलग होतेवा जैसे (स्विन्नः) स्वेदयुक्त मनुष्य (स्नातः) स्नान करके (मलादिव) मल से छूटता है वैसे वा (पवित्रेणेव) जैसे पवित्र करनेवाले पदार्थ से (पूतम्) शुद्ध (आज्यम्) घृत होता है वैसे (मा) मुझको (एनसः) अपराध से पृथक् करके (शुन्धन्तु) शुद्ध करें ॥ २० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालं०—अध्यापक उपदेशक लोगों को योग्य है कि इस प्रकार सबको अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिससे वे शुद्ध आत्मा नीरोग शरीर और धर्मयुक्त कर्म करने वाले हों ॥ २० ॥

उद्वयमित्यस्य प्रस्करणव ऋषिः । सूर्यो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये उपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकृतविषयमें उपासना वि० ॥

उद्वयं तमसस्पृष्टिः सूर्यः पश्यन्तं उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमर्गन्म ज्योतिरुत्तम-
म् ॥ २१ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वः । पश्यन्तः ।
 उत्तरमित्युत्तरम् । देवम् । देवत्रेति । देवऽत्रा । सूर्यम् ।
 अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्तमम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि) सर्वतः
 (स्वः) सुखरूपम् (पश्यन्तः) (उत्तरम्) सर्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादुत्तरम्
 (देवम्) दिव्यसुखप्रदम् (देवत्रा) दिव्यगुणेषु देवेषु (सूर्यम्) सविता-
 रं चराचरात्मानं परमेश्वरं वा (अगन्म) प्राप्नुयाम (ज्योतिः) स्वप्रका-
 शस्वरूपम् (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं तमसः परं ज्योतिः सूर्यं परि पश्यन्तः
 सन्तौ देवता देवं स्वक्षत्तरमुत्तमम् ज्योतिः स्वप्रकाशं परमेश्वरमुदगन्म तथैव
 यूयमप्येनं प्राप्नुत ॥ २१ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलु०—यः सूर्यवत्स्वप्रकाशः सर्वोत्तमानांप्रकाश-
 को महादेवो जगदीश्वरोऽस्ति तमेव सर्वं मनुष्या उपासीरन् ॥ २१ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे (वयम्) हम लोग (तमसः) अन्धकार से
 परे (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप (सूर्यम्) सूर्य लोक वा चराचर के आत्मा
 परमेश्वर को (परि) सब ओर से (पश्यन्तः) देखते हुए (देवत्रा) दि-
 व्यगुण वाले देवों में (देवम्) उत्तम सुख के देने वाले (स्वः) सुखस्वरूप
 (उत्तरम्) सब से सूक्ष्म (उत्तमम्) उत्कृष्ट स्वप्रकाशस्वरूप परमेश्वर को
 (उदगन्म) उत्तमता से प्राप्त हों वैसे ही तुम लोग भी इसको प्राप्त होओ ॥ २१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२०१

भावार्थः—इस संत्र में वाचकलु० जो सूर्यके समान स्वप्रकाश सब आत्माओं का प्रकाशक महादेव जगदीश्वर है उसी की सज्जसुख उपासना करें ॥ २१ ॥

अपहृत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमःस्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक वि० ॥

अपो अद्यान्वचारिषथुरसेन समसृ-
क्षमहि । पयस्वानग्न आगमन्तं मासथु
सृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् ।
असृक्षमहि । पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् ।
तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेति प्रज-
या । च । धनेन । च ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (अद्य) अस्मिन्दिने
(अनु) (अचारिषम्) चरेयम् (रसेन) मधुरादिना
(सम्) (असृक्षमहि) संसृजेम व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पय-
स्वान्) प्रशस्तजलविद्यायुक्तः (अग्ने) अग्निरिव विद्वन्
(आ) (अगमम्) प्राप्नुयाम् (तम्) (मा) माम्
(सम्) (सृज) संयोजय (वर्चसा) साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनेन
(प्रजया) सुसन्तानैः (च) (धनेन) (च) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यः पयस्वानहं त्वामाग्नमय-

रसेन सहापोऽन्वचारिषं तं मा वर्चसा प्रजया च धनेन च
संसृज यत इमेऽह च सर्वं वयं सुखाय समसृक्षमहि ॥ २२ ॥

भावार्थः— यदि विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यामन्या-
न्विदुषः कुर्युस्तर्हि तेषां प्रत्यहमधिकविद्याः स्युः ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) अग्नि के सन्नाम विद्वान् जो (पयस्वान्) प्रशं-
सित जल की विद्या से युक्त मैं तुझ को (आ, अगमम्) प्राप्त होऊँ वा
(अद्य) आज (रसेन) मधुरादिरस से युक्त (अपः) जलों को (अन्वचा-
रिषम्) अनुकूलता से प्राप्त करूँ (तम्) उस (मा) सुभक्तो (वर्चसा)
साहसोपाङ्ग वेदाध्ययन (प्रजया) प्रजा (च) और (धनेन) धन से (च)
भी (सं, सृज) सम्यक् संयुक्त कर जिससे ये लोग और मैं सब हम सब के
लिए (समसृक्षमहि) संयुक्त होंगे ॥ २२ ॥

भावार्थः— यदि विद्वान् लोग पढ़ाने और उपदेश करने से अन्य लोगों
को विद्वान् करें तो वे भी नित्य अधिक विद्या वाले हों ॥ २२ ॥

एधोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समिद्वेवता ।

स्वराडतिशक्करीछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये पुनरुपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकरणगत विषय में फिर उपासना विषय कहते हैं ॥

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽ-
सि तेजो मयि धेहि । समाववर्तिपृथि-
वी समुष्ठाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं
जगत् । वैश्वानरज्योतिर्भूयासं विभू-
न्कासां व्यष्टनवै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२११.

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति सम् उडत् । असि ।
 तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । समाववर्त्तितिसम् उआ-
 ववर्त्ति । पृथिवी । सम् । उपाः । सम् । ऊँ उडत् । सूर्यः ।
 सम् । ऊँ उडत् । विश्वम् । इदम् । जगत् । वैश्वानर-
 ज्योतिरिति वैश्वानर उज्योतिः । भूयासम् । विभूनि-
 तिविभून् । कामान् । वि । अश्नवै । भूः । स्वाहा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(एधः) वर्द्धकः (असि) (एधिषीमहि)
 वर्द्धिषीमहि (समित्) अग्नेरिन्धनसिव मनुष्याणामात्मनां
 प्रकाशकः (असि) (तेजः) तीव्रप्रज्ञः (असि) (तेजः)
 ज्ञानप्रकाशम् (मयि) (धेहि) (समाववर्त्ति) सम्यग-
 वर्त्तत । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदं शपः श्लुश्च (पृथिवी)
 भूमिः (सम्) (उपाः) प्रभातः (सम्) (उ) इति वि-
 तर्कः (सूर्यः) (सम्) (उ) (विश्वम्) (इदम्) (ज-
 गत्) (वैश्वानर उज्योतिः) विश्वेषु नरेषु प्रकाशमानं वै-
 श्वानरं वैश्वानरं च तज्ज्योतिश्च वैश्वानर उज्योतिः (भू-
 यासम्) (विभून्) व्यापकान् (कामान्) संकल्पितान्
 (वि) विविधतया (अश्नवै) प्राप्नुयाम् (भूः) सत्ता-
 त्मिकाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा क्रियया च ॥ २३ ॥

आवयः—हे जगदीश्वर त्वमेधोऽसि समिदसि तेजो-
 ऽसि तस्मात् तेजोमयि धेहि यो भवान् सर्वत्र समाववर्त्ति
 येन भवता पृथिव्युपाश्च संसृष्टा सूर्यः संसृष्ट इदं विश्वं
 जगत् संसृष्टं तदु वैश्वानरज्येतिर्ब्रह्म प्राप्य वयमेधिषीमहि
 यथाऽहं स्वाहाभूवि भून् कामान् व्यश्नवे सुखीच भूयासमु
 सथैव यूयमपि सिद्धुकामाः सुखिनः स्यात् ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यच्चक्षुः सर्वत्र व्यापकं स-
 र्वप्रकाशकं जगत्क्षपिधर्तुं प्रलयकृद्ब्रह्मोपास्य यूयमान-
 न्दिता यथा भवत तथैतल्लव्त्वा वयमप्यानन्दितामवेमा-
 ऽऽकाशकालदिशोपि विभून् जानीयाम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप (पृथः) बड़ाने हारे (असि) हैं (समित)
 जैसे अग्नि का प्रकाशक इन्धन है वैसे मनुष्यों के आत्मा का प्रकाश करने
 हारे (असि) हैं और (तेजः) तीव्रशुद्धि वाले (असि) हैं इस से (तेजः) ज्ञान
 के प्रकाश को (मयि) मुझ में (धेहि) धारण कीजिये जो आप सर्वत्र (समाव-
 वर्त्ति) अच्छे प्रकार व्याप्त हो जिन आप ने (पृथिवी) भूमि और (उषाः) उषा
 (सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न की (सूर्यः) सूर्य (सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न
 किया (वृद्धम्) यह (विश्वम्) सब (जगत्) जगत् (सन्) उत्पन्न किया
 (उ) उसी (वैश्वानरज्येतिः) विश्व के नायक प्रकाशस्वरूप ब्रह्म को
 प्राप्त होके हम लोग (एधिषीमहि) नित्य बढ़ा करें जैसे मैं (स्वाहा)
 सत्य वाणी वा क्रिया से (भः) सत्ता वाली प्रकृति (विभून्) व्यापक
 पदार्थ और (कामान्) कामों को (व्यश्नवे) प्राप्त होऊँ और सुखी (भूया-
 सन्) होऊँ (उ) और जैसे तुम भी सिद्ध काम और सुखी होओ ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस शुद्ध सर्वत्र व्यापक सब के प्रकाशक जगत् के
 उत्पादन धारण पालन और प्रलय करने हारे ब्रह्म की उपासना करके तुम
 लोग जैसे आनन्दित होते हो वैसे इस को प्राप्त हो के हम भी आनन्दित
 होवें आकाश, काल और दिशाओं को भी व्यापक जानें ॥ २३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२१३

अभ्यादधाम्नीत्यस्याश्वतराश्वि ऋषिः । अभिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते
त्वयि । व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा
दीक्षितोऽग्रहम् ॥२४॥

अभि । आ । दधामि । समिधमिति सम्ऽइधम् ।
अग्ने । व्रतपतऽइति व्रतऽपते । त्वयि । व्रतम् ।
च । श्रद्धाम् । च । उप । एमि । इन्धे । त्वा । दी-
क्षितः । अग्रहम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (दधामि)(समिधम्)समिध-
मिव ध्यानम् (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (व्रतपते)
सत्यभाषणादीनां व्रतानां कर्मणां वा पालक । व्रतमिति
कर्मना० निघ० २।१। (त्वयि)(व्रतम्) सत्यभाषणादिकं कर्म
(च) (श्रद्धाम्) सत्यधारिकां क्रियाम् (च) (उप) (एमि)
प्राप्नोमि (इन्धे) प्रकाशयामि (त्वा) त्वाम् (दीक्षितः)
ब्रह्मचर्यादिदीक्षां प्राप्य जातविद्मः (अग्रहम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे व्रतपतेऽग्ने त्वयि स्थिरीभूयाहं स-
मिधमिव ध्यानमभ्यादधामि यतो व्रतं च श्रद्धां चोपैमि
दीक्षितः संस्तवामिन्धे ॥ २४ ॥

भावार्थः—वे मनुष्याः परमेश्वराज्ञप्तानि सत्य-
भाषणादीनि वृत्तानि धरन्ति तेऽतुलां श्रद्धां प्राप्य धर्माऽर्थ-
काममोक्षसिद्धिं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) सत्यभाषणादि कर्मों के पालन करने हारे
(अग्ने) स्वप्रकाश स्वरूप जगदीश्वर (त्वयि) तुझ में स्थिर हो के (अ-
हम्) मैं (समिधम्) अग्नि में समिधा के समान ध्यान को (अभ्याद-
धामि) धारण करता हूँ जिस से (व्रतम्) सत्यभाषणादि व्यवहार (च)
और (श्रद्धाम्) सत्य के धारण करने वाले नियम कों (च)
भी (उपैमि) प्राप्त होला हूँ (दीक्षितः) ब्रह्मचर्यादि दीक्षा को प्राप्त हो
कर विद्या को प्राप्त हुआ मैं (त्वा) तुझे (इन्धे) प्रकाशित करता हूँ ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर ने करने के लिये आज्ञा दिये हुए स-
त्यभाषणादि नियमों को धारण करते हैं वे अतुल श्रद्धा को प्राप्त होकर
धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि को करने में समर्थ होते हैं ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्मेत्यस्याश्वतराशिव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्र ब्रह्म च सूत्रं च सम्यञ्चौ चरतः
सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञैषं यत्र देवाः
सहाग्निना ॥ २५ ॥

यत्र । ब्रह्म । च । सूत्रम् । च । सम्यञ्चौ ।
चरतः । सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र ।
ज्ञैषम् । यत्र । देवः । सह । अग्निना ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (ब्रह्म) ब्राह्मण-
कुलमर्थाद्विद्वत्कुलम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलमर्थाद्वि-
द्याशौर्यादिगुणोपेतम् (च) वैश्यादिकुलानि (सम्यञ्चौ)
सम्यगेकीभावेनाञ्जतरतौ (चरतः) वर्तते (सह)
सार्द्धम् (तम्) (लोकम्) द्रष्टव्यम् (पुण्यम्) निष्पापं
सुखस्वरूपम् (प्र) (ज्ञेयम्) जानीयाम् । जानातेर्लटि सिपि
रूपम् (यत्र) (देवाः) दिव्याः पृथिव्यादयो विद्वांसो
वा (सह) (अग्निना) विद्युता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्र ब्रह्म च क्षत्रं
सह सम्यञ्चौ च चरतो यत्र देवा अग्निना सह वर्तन्ते तं
लोकं पुण्यं प्रज्ञेयम् । तथा यूयमप्येतं विजानीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०-यद् ब्रह्मैकचेतनमात्रं
सर्वेषामधिकारि निष्पापं ज्ञानेन द्रष्टुं योग्यं सर्वत्राऽभि-
व्याप्तं सहचरितं वर्तते तदेव सर्वैरुपास्यम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (यत्र) जिस परमात्मा में (ब्रह्म) ब्राह्मण
अर्थात् विद्वानों का कुल (च) और (क्षत्रम्) विद्या शौर्यादि गुणयुक्त क्षत्रिय
कुल ये दोनों (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार प्रीतियुक्त (च) तथा
वैश्य आदि के कुल (चरतः) मिल कर व्यवहार करते हैं और (यत्र) जिस
ब्रह्म में (देवाः) दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि लोक वा विद्वान् जन (अग्निना)
बिजुली रूप अग्नि के (सह) साथ वर्तते हैं (तम्) उस (लोकम्)
देखने के योग्य (पुण्यम्) सुखस्वरूप निष्पाप परमात्मा को (प्र, ज्ञेयम्)
जानूँ वैसे तुम लोग भी इस को जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो ब्रह्म एक चेतनमात्र स्वरूप
सब का अधिकारी पापरहित ज्ञान से देखने योग्य सर्वत्र व्याप्त सब के
साथ वर्तमान है वही सब मनुष्यों का उपास्य देव है ॥ २५ ॥

यत्रेत्यस्याश्चतराश्च ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यज्ज्ञौ चरतः
सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न
विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र । इन्द्रः । च । वायुः । च । सम्यज्ज्ञौ । चरतः ।
सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेयम् । यत्र ।
सेदिः । न । विद्यते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन्नीश्वरे (इन्द्रः) सर्व-
त्राऽभिव्याप्ता विद्युत् (च) (वायुः) धनञ्जयादिस्वरूपः
पवनः (श्च) (सम्यज्ज्ञौ) (चरतः) (सह) (तम्)
(लोकम्) सर्वस्य द्रष्टारम् (पुण्यम्) पुण्यजन्यज्ञानेन
ज्ञातुमर्हम् (प्र) (ज्ञेयम्) जानीयाम् (यत्र) यस्मिन्
(सेदिः) नाश उत्पत्तिर्वा (न) निषेधे (विद्यते) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्रेन्द्रश्च वायुः सह
सम्यज्ज्ञौ चरतश्च यत्र सेदिर्न विद्यते तं पुण्यं लोकं प्रज्ञेयं
तथैतं यूयं विजानीत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप-यदि कश्चिद्विद्वान् वा-
युविद्युदाकाशादीनामियत्तां जिज्ञासेत् तर्ह्यन्तं न प्रा-
प्नोति यत्र चैते व्याप्याः सन्ति तस्य ब्रह्मणोऽन्तं ज्ञातुं
कः शक्नुयात् ॥ २६ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ।

२२१७

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे मैं (यत्र) जिस देश्वर में (इन्द्रः) सर्वत्र व्याप्त विजुली (च) और (वायुः) धनञ्जय आदिवायु (सह) साथ (सम्यञ्जो) अच्छे प्रकार मिले हुए (चरतः) विचरते हैं (च) और (यत्र) जिस ब्रह्म में (भेदिः) नाश वा उत्पत्ति (न, विद्यते) नहीं विद्यमान है (तम्) उस (पुरयम्) पुरय से उत्पन्न हुए ज्ञान से जानने योग्य (लोकम्) सब को देखने हारे परमात्मा को (प्र, ज्ञेयम्) जानूँ जैसे इस को तुम लोग भी जानो ॥ २६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु०—जो कोई विद्वान् वायु विजुली और आकाशादि की सीमा को जानना चाहे तो अन्त को प्राप्त नहीं होता जिस ब्रह्म में ये सब आकाशादि विभु पदार्थ भी व्याप्य हैं उस ब्रह्म के अन्त के जानने को कौन समर्थ हो सकता है ॥ २६ ॥

अ॒ंशुनेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अ॒ंशु शुना ते अ॒ंशुः पृ॒च्यतां प॒रु॒षा परुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽअच्युतः ॥ २७ ॥

अ॒ंशुना । ते । अ॒ंशुः । पृ॒च्यताम् । परु॒षा ।
। परुः । गन्धः । ते । सोमम् । अवतु । मदाय ।
रसः । अच्युतः ॥ २७ ॥

पदार्थः— (अंशुना) भागेन (ते) तव (अंशुः) भागः (पृच्यताम्) संबध्यताम् (परुषा) मर्मणा (परुः) मर्म (गन्धः) (ते) तव (सोमम्) ऐश्वर्यम् (अवतु) (मदाय) आनन्दाय (रसः) सारः (अच्युतः) नाशरहितः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ते तवांशुनांशुः परुषा परुः पृच्यतां तेऽच्युतो गन्धो रसश्च मदाय सोममवतु ॥२७॥

भावार्थः—यदा ध्यानावस्थितस्य मनुष्यस्य मनसा सहेन्द्रियाणि प्राणाश्च ब्रह्मणि स्थिरा भवन्ति तदा स नित्यमानन्दति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (ते) तेरे (अंशुना) भाग से (अंशुः) भाग और (परुषा) मर्म से (परुः) मर्म (पृच्यताम्) मिले तथा (ते) तेरा (अच्युतः) नाशरहित (गन्धः) गंध और (रसः) रस पदार्थ सार (मदाय) आनन्द के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य की (अवतु) रक्षा करे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जब ध्यानावस्थितमनुष्य के मन के साथ इन्द्रिया और प्राण ब्रह्म में स्थिर होते हैं तभी वह नित्य आनन्द को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगुणिकूच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये शारीरिकविषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में शरीरसंबंधी वि० ॥

सिञ्चन्ति परि पिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च । सुरायै बभ्रवै मदै किन्त्वो वदति किन्त्वः ॥ २८ ॥

सिञ्चन्ति । परि । सिञ्चन्ति । उत् । सिञ्चन्ति ॥ पुनन्ति । च । सुरायै । बभ्रवै । मदै । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥ २८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२१६

पदार्थः—(सिञ्चन्ति) (परि) सर्वतः (सिञ्चन्ति)
 (उत) (सिञ्चन्ति) (पुनन्ति) पवित्रीभवन्ति (च) (सुरायै)
 सोमाय (बभ्रुवै) बलधारकाय (मदे) आनन्दाय (किन्त्वः)
 किमसौ (वदति) (किन्त्वः) किमन्यः ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये बभ्रुवै सुरायै मदे महौषधिरसं सिञ्चन्ति
 परिसिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ते शरीरात्मबलमाप्नुव
 न्ति यः किन्त्वः किन्त्वश्चेति वदति स किञ्चिदपि नाप्नोति ॥ २८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादीनि पवित्रीकृत्य संस्कृत्योत्तमरसैः
 परिषिच्य युक्ताहारविहारेण भुञ्जते ते बहु सुखं लभन्ते यो-
 मूढतयैवं नाचरति स बलबुद्धिहीनः सततं दुःखं भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—जो (बभ्रुवै) बल के धारण करने द्वारे (सुरायै) सोम वा
 (मदे) आनन्द के लिये महौषधियों के रस को (सिञ्चन्ति) जाठराग्नि में सी-
 चते सेवन करते (परि, सिञ्चन्ति) सब ओर से पीते (उत्सिञ्चन्ति) उत्कृष्टता
 से ग्रहण करते (च) और (पुनन्ति) पवित्र होते हैं वे शरीर और आत्मा के
 बल को प्राप्त होते हैं और जो (किन्त्वः) क्या वह (किन्त्वः) क्या और
 ऐसा (वदति) कहता है वह कुछ भी नहीं पाता है ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो अन्नादि को पवित्र और संस्कार कर उत्तम रसों से युक्त
 करके युक्त आहार विहार से खाते पीते हैं वे बहुत सुख को प्राप्त होते हैं जो मूढ़ता
 से ऐसा नहीं करता वह बल बुद्धि हीन हो निरन्तर दुःख को भोगता है ॥ २८ ॥

धानावन्तमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धानावन्तं करस्मिर्णामपपर्वन्तमविथ-
 नम् । इन्द्रं प्रातर्जु षस्व नः ॥ २९ ॥

धानावन्तमिति धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तमित्यपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(धानावन्तम्) सुसंस्कृतैर्धान्यान्नैर्युक्तम् (करम्भिणम्) सुष्ठुक्रियया निष्पन्नम् (अपूपवन्तम्) सुष्ठु संपादितापूपसहितम् (उक्थिनम्) प्रशस्तोक्तवाक्य-जन्यबोधनिष्पादितम् (इन्द्र) सुखेच्छो विद्वैश्वर्ययुक्त जन (प्रातः) प्रभाते (जुषस्व) सेवस्व (नः) अस्माकम् ॥ २९ ॥

अन्वायः—हे इन्द्र त्वं नो धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनं भक्ष्यादन्वितं भोज्यमन्नरसादिकं प्रातर्जुषस्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये विद्याध्यापनोपदेशैः सर्वेषामलङ्घ्ये-रो विश्वोद्धारका विद्वांसो जनाः सुसंस्कृतैरसादिभिर्युक्ता-न्यन्नादीनि यथासमयं भुज्जते ये च तान् विद्यासुशिक्षायुक्तां वाचं ग्राहयेयुस्ते धन्यवादाहर्हा जायन्ते ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख की इच्छा करने वाले विद्या और ऐश्वर्य से युक्त जन तू (नः) हमारे (धानावन्तम्) अच्छे प्रकार से संस्कार किये हुए धान्य अन्न से युक्त (करम्भिणम्) और अच्छी क्रिया से सिद्ध किये और (अपूपवन्तम्) सुन्दरता से इकट्ठे किये हुए मालपुये आदि से युक्त (उक्थि-नम्) तथा उत्तम वाक्य से उत्पन्न हुए बोध को सिद्ध करने वाले और भक्ष्य आदि से युक्त भोजन योग्य अन्न रसादि को (प्रातः) प्रातःकाल (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो विद्या के पढ़ाने और उपदेशों से सब को सुभूषित और विश्व का उद्धार करने वाले विद्वांसु जन अच्छे संस्कार किये हुए रसादि पदार्थों से युक्त अन्नादि को ठीक समय में भोजन करते हैं और जो उन को विद्या सुशिक्षा से युक्त वाणी का ग्रहण करावें वे धन्यवाद के योग्य होते हैं ॥ २९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ।

२२२१

बृहदित्यस्य नृमेधपुरुषमेधावृषी । इन्द्रो देवता ।

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो बृत्रहन्त-
मम् । येन ज्योति रजनयन्नृतावृधो देवं
देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । बृत्रहन्तम-
मिति बृत्रहनऽतमम् । येन । ज्योतिः । अजनयन् ।
ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृतवृधः । देवम् । देवाय ।
जागृवि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (बृहत्) महत् साम (इन्द्राय) पर-
मैश्वर्ययुक्ताय (गायत) प्रशंसत (मरुतः) विद्वांसः
(बृत्रहन्तमम्) यो बृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितं सूर्यमिव
(येन) (ज्योतिः) तेजः (अजनयन्) उत्पादयन्तु
(ऋतावृधः) ये ऋतं सत्यं वदुं यन्ति ते (देवम्) दिव्य-
सुखप्रदम् (देवाय) दिव्यगुणाय (जागृवि) जागरूकम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मरुत ऋतावृधो भवन्तो येन देवायेन्द्राय
देवं जागृवि ज्योतिरजनयंस्तद्बृत्रहन्तम बृहत् तस्मै
गायत ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव युक्ताहारविहारेण शरीरा-
त्मरोगान् निवार्य पुरुषार्थमुन्नीय परमेश्वरप्रतिपादकं
गानं कर्तव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे (मरुतः) विद्वान् लोगो (ऋतावृधः) सत्य के ब-
 ढाने हारे आप (येन) जिससे (देवाय) दिव्यगुण वाले (इन्द्राय) पर-
 मेश्वर्य से युक्त ईश्वर के लिये (देवम्) दिव्य सुख देने वाले (जागृष्वि)
 जागरूक अर्थात् अतिप्रसिद्ध (ज्योतिः) तेज पराक्रम को (अक्नयन्)
 उत्पन्न करें उस (वृत्रहन्तसम्) अतिशय करके मेघहन्ता सूर्य के समान
 (बृहत्) बड़े सामगान को उक्त उस ईश्वर के लिये (गायत) गाओ ॥३०॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सर्वदा युक्त आहार और
 व्यवहार से शरीर और आत्मा के रोगों का निवारण कर पुरुषार्थ को
 बढ़ा के परमेश्वर का प्रतिपादन करनेहारे गान को किया करें ॥ ३० ॥

अध्वर्यो इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोक्तविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उक्त वि० ॥

अध्वर्योऽअद्रिभिः सुतश्चसोमं पवि-
 त्रं आ नय । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥३१॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिऽभिः । सुतम् ।
 सोमम् । पवित्रे । आ । नय । पुनीहि । इन्द्राय ।
 पातवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (अध्वर्यो) यो अध्वरं यज्ञं युनक्ति
 तत्संबुद्धौ (अद्रिभिः) मेघैः । अद्रिरिति मेघना० १ । १०
 (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमम्) सोमवत्यादोषधिसारं
 रसम् (पवित्रे) शुद्धे व्यवहारे (आ) (नय) (पुनीहि)
 पवित्रय (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (पातवे) पातुम् ॥ ३१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२२

अन्वयः-- हे अध्वर्यो त्वमिन्द्राय पातवे अद्रिभिः
सुतं सोमं पवित्र आनय तेन त्वं पुनीहि ॥ ३१ ॥

भावार्थः--वैद्यराजैः शुद्धदेशोत्पन्नौषधिसारान् नि-
र्मायैतद्दानेन सर्वेषां रोगनिवृत्तिः सततं कार्या ॥ ३१ ॥

पदार्थः--हे(अध्वर्यो) यज्ञ को युक्त करने हारे पुरुष तू (इन्द्राय)
परमैश्वर्यवान् के लिये (पातवे) पीने को (अद्रिभिः) मेघों से (सुतम्) उत्पन्न
हुए (सोमम्) सोमबलयादि ओषधियों के सार रूप रस को (पवित्रे)
शुद्धव्यवहार में (आनय) लेआ उस से तू (पुनीहि) पवित्र हो ॥ ३१॥

भावार्थः--वैद्यराजों को योग्य है कि शुद्ध देश में उत्पन्न हुई
ओषधियों के सारों को बना उस के दान से सब के रोगों की निवृत्ति
निरन्तर करें ॥ ३१ ॥

योभूतानामित्यस्य कौण्डिन्य ऋषिः । परमात्मा देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

योभू तानामधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधि-
श्रिताः । य ईशो महतो म हाँस्ते न गृह्णामि
त्वाम् हं मयि गृह्णामि त्वाम् हम् ॥३२॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्यधिपतिः ।

यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः । यः । ईशो । महतः ।

महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि ।
गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(यः) परमेश्वरः (भूतानाम्) पृथिव्यादितत्त्वानां तत्कार्याणां लोकानाम् (अधिपतिः) अधिष्ठाता (यस्मिन्) (लोकाः) संघाताः (अधि) (श्रिताः) (यः) (ईशे) ईष्टे । अत्र लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः (महतः) आकाशादेः (महान्) (तेन) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) (मयि) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सर्वहितेच्छो यो भूतानामधिपतिर्महतो महानस्ति य ईशे यस्मिन् सर्वे लोका अधिश्रितास्तेन त्वामहंगृह्णामि मयि त्वामहं गृह्णामि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—य उपासको अनन्तब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मभिन्नमुपास्यं किञ्चिद्वस्तु न जानाति स एवात्र विद्वान्मन्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सबके हित की इच्छा करने वाले पुरुष (यः) जो (भूतानाम्) पृथिव्यादि तत्वों और उन से उत्पन्न हुए कार्यरूप लोकों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता (महतः) बड़े आकाशादि से (महान्) बड़ा है (यः) जो (ईशे) सब का ईश्वर है (यस्मिन्) जिस में सब (लोकाः) लोक (अधिश्रिताः) अधिष्ठित आश्रित हैं (तेन) उस से (त्वाम्) तुझ को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ (मयि) मुझ में (त्वाम्) तुझ को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो उपासक अनन्त ब्रह्म में निष्ठा रखने वाला ब्रह्म से भिन्न किसी वस्तु को उपास्य नहीं जानता वही इस जगत् में विद्वान् माना जाना चाहिये ॥ ३२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२२५

उपयामगृहीतोसीत्यस्य काक्षीवतसुकीर्त्तिं ऋषिः । सोमो-
 देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
 पुनस्तमेवाह ॥
 फिर उसी वि० ॥

उपयामगृहीतोस्यशिवभ्यां त्वा स-
 रस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णा एष
 ते योनिरशिवभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वे-
 न्द्राय त्वा सुत्राम्णौ ॥ ३३ ॥

उपयामगृहीतइत्युपयामगृहीतः । असि । अशिव-
 भ्यामित्यशिवभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय ।
 त्वा । सुत्राम्णइतिसुत्राम्णे । एषः । ते । योनिः ।
 अशिवभ्यामित्यशिवभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा ।
 इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्णइतिसुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपयामैरुत्तमनि-
 यमैः संगृहीतः (असि) अशिवभ्याम्) पूर्णविदाऽध्या-
 पकीपदेशकाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) सुशिक्षि-
 तायै वाचे (त्वा) त्वाम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा)
 (सुत्राम्णे) सुष्ठुरक्षकाय । अत्र कृतो बहुलमित्यनेन
 करणे मनिन् (एषः) (ते) तव (योनिः) विदासंबन्धः

(अश्विभ्याम्) (त्वा) (सरस्वत्यै) प्रशस्तगुणायै वि-
दुष्यै (त्वा) (इन्द्राय) परमोत्तमव्यवहाराय (त्वा)
(सुत्राम्णे) सुष्ठु रक्षकाय ॥ ३३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यस्त्वमश्विभ्यामुपयामगृही-
तोऽसि यस्य त एषोऽश्विभ्यां सह योनिरस्ति तं त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे चाहं गृह्णामि सरस्वत्यै
त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे त्वा गृह्णामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः— यो विद्वद्भिः शिक्षितः स्वयं सुपूजो-
जितेन्द्रियो विविधविद्यो विद्वत्प्रियः स्यात् स एव
विद्याधर्मप्रवृत्तयेऽधिष्ठाता कर्तव्यो भवेत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् जो तू (अश्विभ्याम्) पूर्ण विद्या वाले अध्यापक
और उपदेशक से (उपयामगृहीतः) उत्तम नियमों के साथ ग्रहण किया हुआ
(असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (अश्विभ्याम्) अध्यापक और
उपदेशक के साथ (योनिः) विद्यासंबन्ध है उस (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै)
अच्छी शिक्षायुक्त वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) उत्कृष्ट ऐश्वर्य
के लिये और (त्वा) तुझ को (सुत्राम्णे) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारे के
लिये मैं ग्रहण करता हूँ (सरस्वत्यै) उत्तम गुण वाली विदुषी स्त्री के लिये
(त्वा) तुझ को (इन्द्राय) परमोत्तम व्यवहार के लिये (त्वा) तुझ को
और (सुत्राम्णे) उत्तम रक्षा के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूँ
॥ ३३ ॥

भावार्थः— जो विद्वानों से शिक्षा पाये हुए स्वयं उत्तम बुद्धिमान्
जितेन्द्रिय अनेक विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रेम करने हारा होवे वही विद्या
और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अधिष्ठाता करने योग्य होवे ॥ ३३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२३

प्राणपा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्र-
पाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मन-
सोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

प्राणपाऽइति प्राणपाः । मे । अपानपा इत्य-
पानपाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपा इति चक्षुःपाः ।
श्रोत्रपाऽइति श्रोत्रपाः । च । मे । वाचः । मे । विश्व-
भेषजइतिविश्वभेषजः । मनसः । असि । विलायकः
ऽइतिविऽलायकः ॥ ३४ ॥

पदार्थः (प्राणपाः) यः प्राणं पाति रक्षति (मे) मम
(अपानपाः) योऽपानं पाति (चक्षुष्पाः) यश्चक्षुः पाति
(श्रोत्रपाः) यः श्रोत्रं पाति (च) (मे) मम
(वाचः) (मे) (विश्वभेषजः) (मनसः) (असि)
(विलायकः) येन विविधतया लीयते विलप्यते ॥ ३४ ॥

अन्वयः-- हे विदुन् यतस्त्वं मे प्राणपा अपानपा मे
चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे वाचो विश्वभेषजो मनसो विज्ञा-
नसाधकस्य विलायकोऽसि तस्मात् त्वं पितृवत् सत्कर्त्त-
व्योऽसि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्धेया बाल्याऽवस्थामारभ्य विद्यासु-
शिक्षाभ्यां जितेन्द्रियत्वं विद्यासत्पुरुषसङ्गप्रियत्वं धर्मा-
त्मपरोपकारित्वं च ग्राहयन्ति ते मातृवत् मित्रवच्च
विज्ञेयाः ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् जिससे तू (मे) मेरे (प्राणपाः) प्राण का
रक्तक (अपानपाः) अपान का रक्तक (मे) मेरे (चक्षुष्पाः) नेत्रों का रक्तक
(श्रोत्रपाः) श्रोत्रों का रक्तक (च) और (मे) मेरी (वाचः) वाणी का
(विश्वभेषजः) संपूर्ण ओषधिरूप (मनसः) विज्ञान का सिद्ध करने वाले
मन का (विलायकः) विविध प्रकार से संबन्ध करने वाला (असि) है
इस से तू हमारे पिता के समान सत्कार करने योग्य है ॥ ३४ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि जो बाल्यावस्था का आरम्भ
कर विद्या और अच्छी शिक्षा से जितेन्द्रियपन विद्या सत्पुरुषों के साथ
प्रीति तथा धर्मात्मा और परोपकारीपन को ग्रहण कराते हैं वे माता के समान
और मित्र के समान जानने चाहियें ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

निचूदुपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्ये-
न्द्रेण सुत्रास्मा कृतस्य । उपहूत उप-
हूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२२८

अश्विनकृतस्येत्यश्विनकृतस्य । ते । सरस्वति-
कृतस्येति सरस्वतिकृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेति
सुत्राम्णा । कृतस्य । उपहूतः इत्युपहूतः । उप-
हूतस्येत्युपहूतस्य । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अश्विनकृतस्य) यौ सद्गुणमश्नुया-
ते तावदश्विनौ तावेवाश्विनौ ताभ्यां कृतस्य । अत्राश्विन्
शब्दात् स्वार्थेऽण् वृद्धयभावस्त्वार्थः (ते) तव (सरस्वति-
कृतस्य) विदुष्या स्त्रिया कृतस्य । अत्र स्वार्थेऽण् संज्ञाछन्द-
सोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (इन्द्रेण) विद्वैश्वर्येण रा-
जा (सुत्राम्णा) सुष्ठुतया रक्षकेण (कृतस्य) (उपहूतः)
सत्कृत्याहूतः (उपहूतस्य) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्नुपहूतोऽहंतेऽश्विनकृतस्य सर-
स्वतिकृतस्य सुत्राम्णेन्द्रेण कृतस्योपहूतस्यान्नादिकं भक्ष-
यामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदैश्वर्ययुक्तेर्जनैरनुष्ठितमनु-
ष्ठेयम् । सुशिक्षितनिष्पादितमन्त्रमस्तव्यं सत्कर्तुः सत्कार-
श्च कार्यः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (उपहूतः) बुलाया हुआ मैं (ते) तेरा (अश्वि-
नकृतस्य) जो सद्गुणों को व्याप्त होते हैं उन के लिये (सरस्वतिकृतस्य)
विदुषी स्त्री के किये (सुत्राम्णा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारे (इन्द्रेण) वि-
द्या और ऐश्वर्य से युक्त राजा के (कृतस्य) किये हुए (उपहूतस्य) समीप में
लाये अन्नादि का (भक्षयामि) भक्षण कर्ता हूँ ॥ ३५ ॥

भावार्थः--मनुष्यों को योग्य है कि विद्वान् और ऐश्वर्ययुक्त जनों ने अनुष्ठान किये हुए का अनुष्ठान करें और अच्छी शिक्षा किये हुए पाक कर्त्ता के बनाये हुए अन्न को खावें और सत्कार करने वाले का सत्कार किया करें॥३५॥

समिदुइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समिदुऽ इन्द्रं उषसामनीके पुरोरुचा
पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता-
वज्रं बाहुर्जघान वृत्रं विदुरौ ववार॥३६॥

समिदुऽइति सम्ऽइद्वः । इन्द्रः । उषसाम् । अनी-
के । पुरोरुचेति पुरऽरुचा । पूर्वकृदिति पूर्वकृत् । व-
वृधानऽइति ववृधानः । त्रिभिरिति त्रिभिः । देवैः ।
त्रिंशता । वज्रं बाहुरितिवज्रं बाहुः । जघान । वृत्र-
म् । वि । दुरः । ववार ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (समिदुः) प्रदीप्तः (इन्द्रः) सूर्यः
(उषसाम्) प्रभातानाम् (अनीके) सैन्ये (पुरोरुचा)
प्राक् प्रसृतया दीप्त्या (पूर्वकृत्) पूर्वं करोतीति पूर्व-
कृत् (वावृधानः) वर्द्धमानः (त्रिभिः) (देवैः) (त्रिं-
शता) त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः पृथिव्यादिभिर्दिव्यैः पदार्थैः
(वज्रं बाहुः) वज्रो बाहौ यस्य सः (जघान) हन्ति
(वृत्रम्) प्रकाशावरकं मेघम् (वि) विगतार्थे (दुरः)
द्वाराणि (ववार) विवृणोति ॥ ३६ ॥

अन्वयः-- हे विद्वन् पूर्वकृद्वावृधानो वज्रबाहुः सन्नु-
पसामनीके यथा पुरोरुचा समिद्ध इन्द्रस्त्रिभिरधिकैः त्रिंश-
ता देवैः सह वर्त्तमानः सन् वृत्रं जघान दुरो विववार
तथातिवलयोद्भिः सह शत्रून् हत्वा विद्याधर्मद्वाराणि
प्रकाशितानि कुरु ॥ ३६ ॥

भावार्थः-- अत्र वाचकलु०—विद्वांसः सूर्यवद्विद्याधर्म-
प्रकाशकाः स्युर्विद्वदभिः सह शान्त्या प्रीत्या सत्याऽसत्य-
योर्विवेकाय संवादान्कृत्वा सुनिश्चित्य सर्वान्निःसंशया-
ज्जनान् कुर्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः-- हे विद्वन् (पूर्वकृत्) पूर्व करने हारा (वावृधानः)
वहता हुआ (वज्रबाहुः) जिसके हाथ में वज्र है वह (उपसाम्) प्रभात वेला-
ओं की (अनीके) सेना में जैसे (पुरोरुचा) प्रथम विथुरी हुई दीप्ति से
(समिद्धः) प्रकाशित हुआ (इन्द्रः) सूर्य (त्रिभिः) तीन अधिक (त्रिंशता)
तीस (देवैः) पृथिवी आदि दिव्य पदार्थों के साथ वर्त्तमान हुआ (वृत्रम्)
मेघ को (जघान) मारता है (दुरः) द्वारों को (विववार) प्रकाशित
करता है वैसे अत्यन्त बलयुक्त योद्धाओं के साथ शत्रुओं को मार विद्या और
धर्म के द्वारों को प्रकाशित कर ॥ ३६ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वान् लोग सूर्य के समान
विद्या धर्म के प्रकाशक हों विद्वानों के साथ शान्ति प्रीति से सत्य और असत्य
के विवेक के लिये संवाद कर अच्छे प्रकार निश्चय करके सब मनुष्यों को
संशय रहित करें ॥ ३६ ॥

नाराशंसइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । तनूनपाद्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथा प्रकारान्तरेण विद्वद्द्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के वि० ॥

नराशं॑सः॒ प्रति॒ शूरो॑ मि॒मान॑स्तनू॒-
नपा॒त्प्रति॑ य॒ज्ञस्य॑ धाम॑ । गोभि॑र्व॒-
पावा॑न्मधु॑ना सम॒ज्जन्नि॑हर॑ण्यैश्च॒न्द्री
य॑जति॒ प्रचे॑ताः ॥ ३७ ॥

नराशं॑सः । प्रति॑ । शूरः॑ । मिमानः॑ । तनून-
पादिति॑ तनूऽनपात् । प्रति॑ । यज्ञस्य॑ । धाम॑ ।
गोभिः॑ । वपावानिति॑ वपाऽवान् । मधुना॑ । सम-
ज्जन्नि॑ति॑ समऽज्जन् । हिर॑ण्यैः । च॒न्द्री । यज-
ति॑ । प्रचे॑ता इति॑ प्रऽचे॑ताः ॥ ३७ ॥

पदार्थः-- (नराशंसः) यो नरैराशस्यते स्तूयते सः
(प्रति) व्याप्तौ (शूरः) सर्वतो निर्भयः (मिमानः)
योऽनेकानुत्तमान् पदार्थान्मिमीते (तनूनपात्) यस्तनूं
न पातयति (प्रति) (यज्ञस्य) सत्यव्यवहारस्य
(धाम) (गोभिः) धेनुवृषभैः (वपावान्) वपन्ति यथा
क्रिययासा वपा सा प्रशस्ता विद्यते यस्य सः
(मधुना) मधुरगुणेन रसेन (समज्जन्) व्यक्तीकुर्वन्

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२३

(हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (चन्द्रौ) चन्द्रं बहु सुवर्णं विद्यते यस्य सः (यजति) (प्रचेताः) प्रकृष्टं चेतः प्रज्ञा यस्य सः ॥३७॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नराशंसो यज्ञस्य धाम प्रति मिमानः शूरस्तनूनपाद् गोभिर्वपावान् मधुना समज्जन् हिरण्यैश्चन्द्रौ प्रचेताः प्रति यजति सोऽस्माभिराश्रयितव्यः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कश्चिन्निन्दितो भीरुः स्वशरीरनाशक उद्यमहीनोऽलसी मूढो दरिद्रश्च नैव संगन्तव्यः ॥३७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (नराशंसः) जो मनुष्यों से प्रशंसा किया जाता (यज्ञस्य) सत्य व्यवहार के (धाम) स्थान का और (प्रति, मिमानः) अनेक उत्तम पदार्थों का निर्माण करने हारा (शूरः) सब ओर से निर्भय (तनूनपात्) जो शरीर का पात न करने हारा (गोभिः) गाय और बैलों से (वपावान्) जिस से क्षेत्र बोये जाते हैं उस प्रशंसित उत्तम क्रिया से युक्त (मधुना) मधु-रादि रस से (समज्जन्) प्रकट कर्ता हुआ (हिरण्यैः) सुवर्णादि पदार्थों से (चन्द्रौ) बहुत सुवर्णवान् (प्रचेताः) उत्तम प्रज्ञायुक्त विद्वान् (प्रति, यजति) यज्ञ करता कराता है सो हमारे आश्रय के योग्य है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि किसी निन्दित भीरु अपने शरीर के नाश करने हारे उद्यमहीन आलसी मूढ़ और दरिद्री का संग कभी न करे ॥ ३७ ॥

ईडितइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईडितो देवैर्हरिवांशः । अभिष्टिराजुह्वी-
नो हविषा शर्द्धमानः । पुरन्दरो गौत्र-
भिद्वज्रबाहुरायानुयज्ञमुपनो जुषाणः ॥३८॥

ईडितः । देवैः । हरिवानिति हरिऽवान् । अभिष्टिः ।
 आजुह्वानऽइत्याऽजुह्वानः । हविषां । शर्द्धमानः ।
 पुरन्दरऽइतिपुरम्ऽदरः । गोत्रभिदिति गोत्रऽभित् ।
 वज्रबाहुरिति वज्रबाऽहुः । आ । यातु । यज्ञम् ।
 उप । नः । जुषाणः ॥ ३८ ॥

पदार्थः— (ईडितः) स्तुतः (देवैः) विद्वद्भिः
 (हरिवान्) पृथस्ता हरयोऽश्वा विद्वन्ते यस्य सः (अ-
 भिष्टिः) अभितः सर्वत इष्टयो यज्ञा यस्य सः । अत्र
 छान्दसो वर्णलोपो वेति इकारलोपः (आजुह्वानः) सर्वतो
 विद्वद्भिः कृताह्वानः (हविषा) सद्विद्वद्यादानाऽऽदा-
 नेन (शर्द्धमानः) सहमानः (पुरन्दरः) यो रिपुपुराणि
 दृणाति सः ((गोत्रभित्) यो गोत्रं मेघं भिनत्ति सः
 (वज्रबाहुः) वज्रहस्तः (आ) (यातु) आगच्छतु (य-
 ज्ञम्) (उप) (नः) (जुषाणः) प्रीतः सन् ॥ ३८ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथा हरिवान् वज्रबाहुः पु-
 रन्दरः सेनेशो गोत्रभित्सूर्योरसानिव स्वसेनां सेवते तथा
 देवैरीडितोऽभिष्टिराजुह्वानो हविषां शर्द्धमानो जुषाणो
 भवान्नो यज्ञमुपायातु ॥ ३८ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सेनापतिः सेनां
 सूर्यो मेघं च वर्द्धयित्वा सर्वं जगद्रक्षति तथा धार्मिकैर-
 ध्यापकैरध्येतृभिः सहाऽध्यापनाध्ययने कृत्वा विद्यया स-
 र्वप्राणिनो रक्षणीयाः ॥३८॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जैसे (हरिवान्) उत्तम घोड़ों वाला (वज्रबाहुः) जिस की भुजाओं में वज्र विद्यमान (पुरन्दरः) जो शत्रुओं के नगरों का विदीर्ण करने द्वारा सेनापति (गोत्रभित्) मेघ को विदीर्ण करने द्वारा सूर्य जैसे रसों का सेवन करे वैसे अपनी सेनाका सेवन कर्त्ता है वैसे (देवैः) विद्वानों से (ईदितः) प्रशंसित (अभिष्टिः) सब ओर से यज्ञ के करने हारे (आनुद्वा-
नः) विद्वानों ने सत्कार पूर्वक बुलाये हुए (हविषा) सद्धिया के दान और ग्रहण से (शर्द्धमानः) सहन करते (जुषाणः) और प्रसन्न होते हुए आप (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (उप, आ, यातु) अच्छ प्रकार प्राप्त हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति सेना को और सूर्य मेघ को बढ़ा कर सब जगत् की रक्षा कर्त्ता है वैसे धार्मिक अध्यापकों को अध्ययन करने हारों के साथ पढ़ना और पढ़ाना कर विद्या से सब प्राणियों की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३८ ॥

जुषाणइत्ययङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी विषय ॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनं सी-
दत्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथ-
मानं स्योनमादित्यैरुक्तं वसुभिः सजो-
षाः ॥ ३९ ॥

जुषाणः । बर्हिः । हरिवानिति हरिज्वान् । नः ।
इन्द्रः । प्राचीनम् । सीदत् । प्रदिशेति प्रऽ दिशा ।
पृथिव्याः । उरुप्रथा इत्युरुऽप्रथाः । प्रथमानम् ।
स्योनम् । आदित्यैः । उक्तम् । वसुभिरिति वसुऽ भिः ।
सजोषाऽइति सऽजोषाः ॥ ३९ ॥

१२३६

विंशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(जुषाणः) सेवमानः (बहिः) अन्त-
रिक्षम् । बहिरित्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (हरिवान्)
बहवो हरयो हरणशीलाः किरणा विद्यन्ते यस्य सः (नः)
अस्माकम् (इन्द्रः) जलानां धर्ता (प्राचीनम्) प्राक्-
तनम् (सीदत्) सीदति (प्रदिशा) उपदिशा (पृ-
थिव्याः) भूमेः (उरुपृथाः) बहुविस्तारः (प्रथमानम्)
(स्थोनम्) सुखकारकं स्थानम् (आदित्यैः) मासैः
(अक्तम्) प्रसिद्धम् (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (सजो-
षाः) सह वर्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा बहिर्जुषाणो हरिवान् उ-
रुपृथा आदित्यैर्वसुभिः सजोषा इन्द्रः पृथिव्याः प्रदिशा
प्रथमानमक्तं प्राचीनं स्थोनं सीदत् तथा त्वं नोऽस्माकं
मध्यं भव ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरहर्निशं प्रयत्नादादित्यवदविद्या-
न्धकारं निवार्य जगति महत्सुखं कार्यं यथा पृथिव्याः
सकाशात्सूर्यो महान्वर्तते तथाऽविदुषां मध्यं विद्वानिति
बोध्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (बहिः) अन्तरिक्ष की (जुषाणः) सेवन
करता हुआ (हरिवान्) जिस के हरणशील बहुत किरणें विद्यमान (उरुप्र-
थाः) बहुत विस्तार युक्त (आदित्यैः) सहीनों और (वसुभिः) पृथिव्यादि
लोकों के (सजोषाः) साथ वर्तमान (इन्द्रः) जलों का धारणकरता सूर्य
(पृथिव्याः) पृथिवी से (प्रदिशा) उपदिशा के साथ (प्रथमानम्) विस्तीर्ण
(अक्तम्) प्रसिद्ध (प्राचीनम्) पुरातन (स्थोनम्) सुखकारक स्थान की
(सीदत्) नियत होता है वैसे तू हमारे मध्य में हो ॥ ३६ ॥

भावायः—मनुष्यों को योग्य है कि रात दिन प्रयत्न से आ-
दित्य के तुल्य अविद्यारूपी अन्धकार का निवारण करके जगत् में बड़ा सुख
प्राप्त करें जैसे पृथिवी से सूर्य बड़ा है वैसे अविद्वानों में विद्वान् को बड़ा जानें ॥१९॥

इन्द्रमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोपदेशविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उपदेश वि० ॥

इन्द्रं दुरः कवृष्यो धावमाना वृषा-
णं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो दे-
वीरभितो विप्रयन्ताश्च सुवीरा वीरं
प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

इन्द्रम् । दुरः । कवृष्यः । धावमानाः । वृषाणम् ।
यन्तु । जनयः । सुपत्नीरिति सुपत्नीः । द्वारः । देवीः ।
अभितः । वि । प्रयन्ताम् । सुवीराऽ इति सुवीराः ।
वीरम् । प्रथमानाः । महोभिरिति महोभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (दुरः) द्वा-
राणि (कवृष्यः) शब्दे साधवः (धावमानाः) शीघ्रं गच्छ-
न्त्यः (वृषाणम्) अतिवीर्यवन्तम् (यन्तु) प्राप्तु वन्तु (जनयः)
जनिकाः (सुपत्नीः) शोभनाः (द्वारः) (देवीः) विद्यादिगुणैः
प्रकाशमानाः (अभितः) (वि) (प्रयन्ताम्) (सुवीराः) शो-
भनाश्च वीराश्च ते (वीरम्) बलवन्तम् (प्रथमानाः) पूर्या-
ताः (महोभिः) सुपूजितैर्गुणैः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवष्यो वृषाणं वीर-
मिन्द्रन्धावमानाः दुरो यन्तु यथा प्रथमानाः सुवीरा म-
होभिर्द्वारो देवीः सुपत्नीरभितो विश्रयन्तां तथा यूयम-
प्याचरत ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यत्र परस्परस्य प्रीत्या
स्वयंवरं विवाहं कुर्वन्ति तत्र मनुष्याः सदा नन्दन्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (कवष्यः) बोलने में चतुर (वृषाणम्)
अति वीर्यवान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले (वीरम्) वीर पुरुष के प्रति (धाव-
मानाः) दौड़ती हुई (जनयः) सन्तानों को जनने वाली स्त्रियां (दुरः) द्वा-
रों को (यन्तु) प्राप्त हों वा जैसे (प्रथमानाः) प्रख्यात (सुवीराः) अत्यु-
त्तम वीर पुरुष (महोभिः) अच्छे पूजित गुणों से युक्त (द्वारः) द्वार के तु-
ल्य वर्त्तमान (देवीः) विद्यादि गुणों से प्रकाशमान (सुपत्नीः) अच्छी स्त्रि-
यों को (अभितः) सब ओर से (विश्रयन्ताम्) विशेष कर आश्रय करें वै-
से तुम भी किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जिस कुल वा देश में परस्प-
र प्रीति से स्वयंवर विवाह करते हैं वहां मनुष्य सदा आनन्द में रहते हैं ॥ ४० ॥
उपासानक्तेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । उपासानक्ता देवते ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उपासानक्ता बृहती बृहन्तं पर्यस्व-
ती सुदुधे शूरमिन्द्रम् । तन्तुं ततां पे-
शसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सु-
रूक्मे ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता । उपसानक्तेत्युपसाऽनक्ता । बृहतीऽ-
इति बृहती । बृहन्तम् । पयस्वती ऽइति पयस्वती ।
सुदुघेऽइति सुदुघे । शूरम् । इन्द्रम् । तन्तुम् । त-
तम् । पेशसा । संवयन्ती ऽ इति समऽवयन्ती । देवानाम्
देवम् । यजतः । सुरूकमेऽइति सुसुरूकमे ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उपासानक्ता) उपाश्च नक्तं च ते (बृ-
हती) वर्द्धमाने (बृहन्तम्) महान्तम् (पयस्वती) रात्रय-
न्धकारयुक्ते (सुदुघे) सुष्ठुप्रपूरिके (शूरम्) निर्भयम्
(इन्द्रम्) सूर्यम् (तन्तुम्) विस्तारकम् (ततम्) वि-
स्तृतम् (पेशसा) रूपेण (संवयन्ती) प्रापयन्तयौ ।
अत्र सर्वत्र बृहती इत्यादौ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदी-
र्घः (देवानाम्) पृथिव्यादीनाम् (देवम्) द्योतकम्
(यजतः) संगच्छेते (सुरूकमे) सुष्ठुदीप्यमाने ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पेशसा संवयन्ती पयस्वती सु-
दुघे बृहती सुरूकमे उपासानक्ता ततं देवानां देवं बृहन्तमिन्द्रं
सूर्यं यजतस्तथैव तन्तुं शूरं पुरुषं यूयं सद्गच्छध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वे लोका अ-
खिलेभ्यो बृहत्तमं सूर्यलोकमाश्रयन्ति तथैव सर्वे श्रेष्ठतमं
पुरुषमाश्रयन्तु ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (पेशसा) रूप से (संवयन्ती) प्राप्त

कराने हारे (पयस्वती) रात्रि के अन्धकार से युक्त (सुदुग्धे) अच्छे प्रकार पूर्ण करने वाले (वृन्ती) बढ़ते हुए (सुरुक्मे) अच्छे प्रकाश वाले (उपासानक्ता) रात्रि और दिन (ततम्) विस्तारयुक्त (देवानाम्) पृथिव्यादिकों के (देवम्) प्रकाशक (बृहन्तम्) बड़े (इन्द्रम्) सूर्यमंडल को (यजतः) संग करते हैं वैसे ही (तन्तुम्) विस्तार करने हारे (शूरम्) शूरवीर पुरुष को-तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ४१ ॥

भावार्थः — इस मंत्र में वाचकलु — जैसे सब लोक सब से बड़े सूर्यलोक का आश्रय करते हैं वैसे ही श्रेष्ठ पुरुष का आश्रय सब लोग करें ॥ ४१ ॥

दैव्येत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । दैव्याध्यापकोपदेशकौ

देवते । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दैव्या मिमांना मनुषः पुरुत्रा हो-
तारविन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्य-
ज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योति-
र्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

दैव्या । मिमांना । मनुषः । पुरुत्रेति पुरुत्रा ।
होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेति सुवाचा ।
मूर्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् ।
ज्योतिः । हविषा । वृधातः ॥ ४२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२४१

पदार्थः— (दैव्या) देवेषु भवौ (मिमाना) निर्मातारौ (मनुषः) मनुष्यान् (पुरुत्रा) बहून् (होतारौ) दातारौ (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (प्रथमा) आदिमौ विद्वांसौ (सुवाचा) सुशिक्षिता वाग्ययोस्तौ (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (यज्ञस्य) संगन्तव्यस्य (मधुना मधुरेण (दधाना) धरन्तौ (प्राचीनम्) पुरातनम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (हविषा) होतव्येन द्रव्येण (वृधातः) वर्द्धताम्। अत्र लेटि विकरणव्यत्ययेन शः परस्मैपदं च ॥ ४२ ॥

अन्वयः— यौ दैव्या मिमाना होतारौ सुवाचा यज्ञस्य मूर्द्धन् प्रथमा वर्त्तमानौ पुरुत्रा मनुषो दधाना मधुना हविषा प्राचीनं ज्योतिरिन्द्रं वृधातस्तौ सर्वैर्मनुष्यैः सत्कर्तव्यौ ॥ ४२ ॥

भावार्थः— ये विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वान् मनुष्यानुन्नयन्ति तेऽखिलजनसुभूषकाः सन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः— जो (दैव्या) दिव्य पदार्थों और विद्वानों में हुए (मिमाना) निर्माण करने वाले (होतारौ) दाता (सुवाचा) जिन की सुशिक्षित वाणी वे विद्वान् (यज्ञस्य) संग करने योग्य व्यवहार के (मूर्द्धन्) ऊपर (प्रथमा) प्रथम वर्त्तमान (पुरुत्रा) बहुत (मनुषः) मनुष्यों को (दधाना) धारण करते हुए (मधुना) मधुरादिगुणयुक्त (हविषा) होम करने योग्य पदार्थ से (प्राचीनम्) पुरातन (ज्योतिः) प्रकाश और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को (वृधातः) बढ़ाते हैं वे सब मनुष्यों के सत्कार करने योग्य हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः— जो विद्वान् पढ़ाने और उपदेश से सब मनुष्यों को उन्नति देते हैं वे संपूर्ण मनुष्यों को सुभूषित करने वाले हैं ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीरित्यस्याङ् गिरसः ऋषिः । तिस्रो देव्यो-
देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमाना इन्द्रं
जुषाणा जनयो न पत्नीः । अच्छिन्नं त-
न्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती
विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

तिस्रः । देवीः । हविषा । वर्द्धमानाः । इन्द्रम् ।
जुषाणाः । जनयः । न । पत्नीः । अच्छिन्नम् । तन्तु-
म् । पयसा । सरस्वती । इडा । देवी । भारती ।
विश्वतूर्तिरिति विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याकाः (देवीः) दे-
दीप्यमानाः (हविषा) दानाऽदानेन प्राणेन वा (वर्द्ध-
मानाः) (इन्द्रम्) विद्युतम् (जुषाणाः) सेवमानाः
(जनयः) जनित्र्यः (न) इव (पत्नीः) स्त्रियः (अ-
च्छिन्नम्) छेदभेदरहितम् (तन्तुम्) विस्तीर्णम् (पय-
सा) शब्दार्थसंबन्धरसेन (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानवती
(इडा) शुभैर्गुणैः स्तोतुं योग्या (देवी) देदीप्यमाना
(भारती) धारणपोषणकर्त्री (विश्वतूर्तिः) विश्वस्मिन्
स्त्वरमाणा ॥ ४३ ॥

मनुर्वेदभाष्ये ॥

२२४३

आन्वयः—हे मनुष्या या विश्वतूर्तिदेवी सरस्वतीडा भारती च तिस्रो देवीर्देव्यः पयसा हविषा वर्द्धमाना जनयः पत्नीर्नवाऽच्छिन्नं तन्तुमिन्द्रं जुषाणाः सन्ति ता यूयं सेवध्वम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—या विद्वत्संयुक्ता वाङ्मना-डीधारणशक्तयस्त्रिविधाः सर्वाभिव्याप्ताः सर्वदा प्रसूता व्यवहारहेतवः सन्ति ता मनुष्यैर्व्यवहारेषु यथावत्प्रयोक्तव्याः ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (विश्वतूर्तिः) जगत् में सीधता करनेहारी (देवी) प्रकाशमान (सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त वा (इडा) शुभगुणों से स्तुति करने योग्य तथा (भारती) धारण और पोषण करनेहारी ये (तिस्रः) तीन (देवीः) प्रकाशमान शक्तियाँ (पयसा) शब्द अर्थ और संबंध रूप रससे (हविषा) देने लेने के व्यवहार और प्राण से (वर्द्धमाना) बढ़ती हुई (जनयः) सन्तानोत्पत्तिकरने हारी (पत्नीः) स्त्रियों के (न) समान (अच्छिन्नम्) छेदभेदरहित (तन्तुम्) विस्तारयुक्त (इन्द्रम्) बिजुली का (जुषाणाः) सेवन करने हारी हैं उनका सेवन तुम लोग किया करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालं०—जो विद्वानों से युक्त वाणी

नाही और धारण करने वाली शक्ति ये तीन प्रकार की शक्तियाँ सर्वत्र व्याप्त सर्वदा उत्पन्न हुई व्यवहार के हेतु हैं उनको मनुष्य लोग व्यवहारों में यथावत् प्रयुक्त करें ॥ ४३ ॥

त्वष्टेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । त्वष्टा देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वज्जन के वि० ॥

त्वष्टा दधच्छुम्भिन्द्राय वृष्णोऽपा-
कोऽचिष्टुर्युशसैपुरूणि । वृषा यज-

वृषणं भूरिरेता मूर्द्धन् यज्ञस्य समन-
क्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय । वृष्णे ।
अपाकः । अचिष्टुः । यशसे । पुरुणि । वृषा । यज-
न् । वृषणम् । भूरिरेता इति भूरिरेताः । मूर्द्धन् ।
यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (त्वष्टा) विद्युदिव वर्त्तमानो विद्वान्
(दधत्) दधन् (शुष्मम्) बलम् (इन्द्राय) परमैश्वर्या-
य (वृष्णे) परशक्तिबन्धकाय (अपाकः) अप्रशस्यः ।
पाक इति प्रशस्युना० निचं० ३।८ (अचिष्टुः) गमनकर्त्ता
(यशसे) कीर्त्य (पुरुणि) बहूनि (वृषा) सेक्ता
(यजन्) संगच्छमानः (वृषणम्) मेघम् (भूरिरेताः)
बहुवीर्यः (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (यज्ञस्य) रागतस्य जगतः ।
(सम्) (अनक्तु) कामयताम् (देवान्) विदुषः ॥४४॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा त्वष्टा वृषेन्द्राय वृष्णे
शुष्ममपाकोऽचिष्टुर् यशसे पुरुणि दधद् भूरिरेता वृषणं
यजन् यज्ञस्य मूर्द्धन् देवान् समनक्तु तथा त्वमपि
कुरु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यावन् मनुष्यः शुद्धान्तःकरणो न भवेत्
तावद्विद्वत्सङ्गसत्यशास्त्रप्राणायामाभ्यासं च कुर्याद्
यतः शीघ्रं शुद्धान्तःकरणः स्यादिति ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् जैसे (त्वष्टा) विद्युत् के समान वर्त्तमान विद्वान्
(वृषा) सेचनकर्त्ता (इन्द्राय) परमैश्वर्य (वृष्णे) और पराये सामर्थ्य को रोकने
हार के लिये (शुष्मम्) बलको (अपाकः) अप्रशंसनीय (अचिष्टुः) प्राप्त होने हारा

(यशसे) कीर्ति के लिये (पुरुषि) बहुत पदार्थों को (दधत्) धारण करते हुए (भूरिरेताः) अत्यन्तपराक्रमी (वृषणम्) मेघ को (यजन्) संगत करता (यज्ञस्य) संगति से उत्पन्न हुए जगत् के (मूर्द्धन्) उत्तम भाग में (देवान्) विद्वानों की (समनक्तु) कामना करे वैसे तू भी कर ॥ ४४ ॥

भावार्थः-- जब तक मनुष्य शुद्धान्तःकरण नहीं होवे तब तक विद्वानों का संग सत्यशास्त्र और प्राणायाम का अभ्यास किया करे जिससे शीघ्र शुद्धान्तःकरणवान् हो ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरित्यस्याङ् गिरस ऋषिः । वनस्पतिर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पार्श्वे स्तमन्यास-
मञ्जज्जमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यै
जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना
घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिः । अवसृष्ट इत्यवसृष्टः । न । पार्श्वः ।
स्तमन्या । समञ्जजन्ति समञ्जजन् । जमिता ।
न । देवः । इन्द्रस्य । हव्यैः । जठरम् । पृणानः ।
स्वदाति । यज्ञम् । मधुना । घृतेन ॥ ४५ ॥

पदार्थः-- (वनस्पतिः) वनस्य वृक्षसमूहस्य पतिः
पालकः (अवसृष्टः) आज्ञप्तः पुरुषः (न) इव (पार्श्वः)
दृढबन्धनैः (स्तमन्या) आत्मना । अत्र सुपां सुलुगिति
ठास्थाने यादेशः (समञ्जजन्) संपृञ्चानः (जमिता)

यज्ञः (न) इव (देवः) दिव्यसुखदाता (इन्द्रस्य)
 ऐश्वर्यस्य (हव्यैः) अत्तुमर्हैः (जठरम्) उदरमिव
 कोशम् (पृणानः) पूर्णं कुर्यन् (स्वदाति) आस्वदेत्
 अन्नं लेटि व्यस्ययेन परस्मैपदम् (यज्ञम्) अनुष्ठेयम्
 (मधुना) क्षौद्रेण (घृतेन) आउयेन ॥ ४५ ॥

अन्वयः-- यः पार्श्वेवनस्पतिरवसृष्टो न त्मन्या सम-
 ज्जन् देवः शमिता नेन्द्रस्य जठरं पृणानो हव्यैर्मधुना
 घृतेन च सह यज्ञं कुर्यन् स्वदाति स रोगहीनः स्यात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः-- अत्रोपमालं०—यथा वनस्पतिः वर्द्धमानः
 सन् फलानि ददाति यथा पार्श्वेर्बहुश्चोरः पापान्निवर्त्तते
 यथा वा यज्ञः सर्वं जगद्भक्षति तथा यज्ञसेवी युक्ताऽहार-
 विहारी जनो जगदुपकारको भवति ॥ ४५ ॥

पदार्थः-- जो (पार्श्वः) बड़ बन्धनों से (वनस्पतिः) वृक्ष समूह
 का पालन करनेहारा (अवसृष्टः) आज्ञा दिए हुए पुरुष के (न) समान
 (त्मन्या) आत्मा के साथ (समज्जन्) संपर्क करता हुआ (देवः) दिव्य
 सुख का देने हारा (शमिता) यज्ञ के (न) समान (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के
 (जठरम्) उदर के समान कोश को (पृणानः) पूर्ण करता हुआ (हव्यैः)
 खाने के योग्य (मधुना) सहित और (घृतेन) घृत आदि पदार्थों से (यज्ञम्)
 अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ को करता हुआ (स्वदाति) अच्छे प्रकार स्वाद
 लेवे वह रागिरहित होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में उपमालं—जैसे बड़ आदि वनस्पति बढ़कर
 फलों को देता है जैसे बन्धनों से बंधा हुआ चोर पाप से निवृत्त होता है वा
 जैसे यज्ञ सब जगत् की रक्षा करता है वैसे यज्ञ कर्त्ता युक्त आहार विहार
 करने वाला मनुष्य जगत् का उपकारक होता है ॥ ४५ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२४७

स्तोकानामित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । स्वाहाकृतयो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं सती वि० ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषा-
यमाणा वृषभस्तुराषाट् । घृतप्रुषा म-
नसा मोदमानाः स्वाहा देवाऽ अमृ-
ता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः ।
वृषायमाणः । वृषयमाणऽइति वृषयऽमाणः । वृष-
भः । तुराषाट् । घृतप्रुषेति घृतऽप्रुषा । मनसा । मो-
दमानाः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(स्तोकानाम्) अल्पानाम् (इन्दुम्)
आर्द्रस्वभाविनं जनम् (प्रति) (शूरः) शत्रूणां हिंसकः
(इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (वृषायमाणः) बलिष्ठः सन् (वृ-
षभः) उत्तमः (तुराषाट्) तुरान् हिंसकान् सहते (घृ-
तप्रुषा प्रकाशसेविना (मनसा) विज्ञानेन (मोदमा-
नाः आनन्दिताः सन्तः (स्वाहा) सत्यया क्रियया
(देवाः) विद्वांसः (अमृताः) आत्मना स्वस्वरूपेण मृ-
त्युरहिताः (मादयन्ताम्) तृप्ता भूत्वाऽस्मान् नन्दयन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यथा वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् शूर

इन्द्रस्तोकानामिन्दुं प्रत्याऽऽनन्दति तथा घृतप्रुषा मन-
सा स्वाहा च मोदमाना अमृता देवा मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०--ये जना अल्पगुणमपि-
जनं दृष्ट्वा र्द्रचित्ता भवन्ति ते सर्वतः सर्वान् सुखयन्ति ॥ ४६ ॥

पदार्थः--जैसे (वृषायमाणः) बलिष्ठ होता हुआ (वृषभः) उत्तम (तुरा-
षाद्) हिंसक शत्रुओं को सहने हारा (शूरः) शूरवीर ऐश्वर्य वाला
(स्तोकानाम्) थोड़ों के (इन्दुम्) कोमल स्वभाव वाले मनुष्य के (प्रति)
प्रति आनन्दित होता है वैसे (घृतप्रुषा) प्रकाश के सेवन करने वाले (मनसा)
विज्ञान से और (स्वाहा) सत्य क्रिया से (मोदमानाः) आनन्दित होते हु-
ए (अमृताः) आत्मस्वरूप से मृत्युधर्मरहित (देवाः) विद्वान् लोग (मादय-
न्ताम्) आप तृप्त हो कर हम को आनन्दित करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य अल्पगुणवाले
भी मनुष्य को देख कर स्नेहयुक्त होते हैं वे सब ओर से सब को सुखी कर
देते हैं ॥ ४६ ॥

आयात्त्वित्यय वामदेवऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजविषय को० ॥

आयात्त्वित्विन्द्रोऽब्रुः सुऽउप न इह स्तु-
तः सधमादस्तु शूरः । वावृधानस्तवि-
षीर्यस्य पूर्वीद्यौर्नक्षत्रमभिभूति पु-
ष्यात् ॥ ४७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२४२

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह ।
 स्तुतः । सधमादितिसधऽमात् । अस्तु । शूरः । वा-
 वृधानः । ववृधानऽइति ववृधानः । तविषीः । यस्य ।
 पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभिऽभूति ।
 पुण्यात् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(आ) यातु) आगच्छतु (इन्द्रः) प-
 रमैश्वर्यधारकः (अवसे) रक्षणादाय (उप) (नः)
 अस्मान् (इह) अस्मिन् काले (स्तुतः) प्रशंसितः (स-
 धमात्) समानस्थानात् (अस्तु) (शूरः) (वावृधानः)
 अत्यन्तं बहुयमानो जनः (तविषीः) सेनाः (यस्य)
 (पूर्वीः) पूर्वैर्विद्वद्भिः सुशिक्षयोत्तमाः कृताः । (द्यौः) सूर्य-
 प्रकाशः (न) इव (क्षत्रम्) राज्यम् (अभिभूति)
 शत्रूणामभिभवकर्त्री (पुण्यात्) पुष्टिकुर्यात् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—य इन्द्र इह स्तुतः शूरः पूर्वोस्तविषीर्वा-
 वृधानो यस्याभिभूति क्षत्रं द्यौर्न वर्तते यो नः पुण्यात्
 सोऽस्माकमवस उपायातु सधमादस्तु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत् न्यायविदोभयप्र-
 काशकाः सत्कृतहृष्टपुष्टसेनाः प्रजापोषका दुष्टविनाशका-
 स्युस्तं राज्याधिकारिणः सन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का धारण करने हारा (इह) इस
 वर्तमान काल में (स्तुतः) प्रशंसा को प्राप्त हुआ (शूरः) निर्भय वीर पु-

रक्ष (पूर्वीः) पूर्व विद्वानों ने अच्छी शिक्षा से उत्तम की हुई (तविपीः) सेवाओं को (वाटुधानः) अत्यन्त बढ़ाने द्वारा जन (यस्य) जिस का (अभिभूति) शत्रुओं का तिरस्कार करने द्वारा (क्षत्रम्) राज्य (द्यौः) सूर्य के प्रकाश के (न) समान वर्त्तता है जो (नः) हम को (पुण्यात्) पुष्ट करे वह हमारे (अवसे) रक्षा आदि के लिये (उप, आ, यातु) समीप प्राप्त होवे और (सधमात्) समान स्थान वाला (अस्तु) होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान न्याय और विद्या दोनों के प्रकाश करने वाले हों जिन की सत्कृत हर्ष और पुष्टि से युक्त सेना वाले भजा की पुष्टि और दुष्टों का नाश करने वाले हों वे राज्याधिकारी हों ॥ ४७ ॥

आनइत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ न इन्द्रो' दूरादान' आसाद'भि-
ष्टिकृदवसे यासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृ-
पतिर्वज्रबाहुः सुङ्गे समत्सु'तुर्वणिःप-
तुन्यून ॥ ४८ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् ।
अभिष्टिकृदित्यभिष्टिकृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।
ओजिष्ठेभिः । नृपतिरिति नृपतिः । वज्रबाहुरिति
वज्रस्बाहुः । सुङ्गइति समुङ्गे । समत्स्विति समत्सु ।
तुर्वणिः । पुतन्यून ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) शत्रु-
विदारकः (दूरात्) विप्रकृष्टादेशात् (आ) (नः)
(आसात्) समीपात् (अभिष्टिकृत्) योऽभिष्टिं सर्व-
त इष्टं सुखं करोति सः (अवसे) रक्षणादय (यासत्)
यायात् (उग्रः) दुष्टानामुपरि क्रोधकृत् (ओजिष्ठेभिः)
बलिष्ठैर्योद्धुभिः (नृपतिः) नृणां पालकः (वज्रबाहुः)
वज्रमिव दृढौ बाहू यस्य (सङ्गे) सह (समत्सु) सं-
ग्रामेषु (तुर्वणिः) शीघ्रशत्रुहन्ता (पृतन्यून्) आत्मनः
पृतनाः सेना इच्छून् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—योऽभिष्टिकृद्वज्रबाहुर्नृपतिरोजिष्ठेभिरुग्र-
स्तुर्वणिरिन्द्रो नोऽवसे समत्सु संगे दूरादासादायासन्नो-
ऽस्मान् पृतन्यून्सततमारक्षेन्मानयेच्च सोऽस्माऽभिरपि सदा
माननीयः ॥ ४८ ॥

भावार्थः—त एव राज्यं कर्तुं मर्हन्ति ये दूरस्थाः स-
मीपस्थाः सर्वाः प्रजा अवक्षेणदूतप्रचाराभ्यां रक्षन्ति-
शूरवीराणां सत्कारं च सततं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—जो (अभिष्टिकृत्) सब ओर से इष्ट सुख करे (वज्रबाहुः)
जिस की वज्र के समान दृढ़ भुजा (नृपतिः) नरों का पालन करने वाला (ओ-
जिष्ठेभिः) अति बल वाले योद्धाओं से (उग्रः) दुष्टों पर क्रोध करने और
(तुर्वणिः) शीघ्र शत्रुओं का मारने वाला (इन्द्रः) शत्रुविदारक सेनापति
(नः) हमारी (अवसे) रक्षादि के लिये (समत्सु) बहुत संग्रामों में (सङ्गे)
प्रसंग में (दूरात्) दूर से (आसात्) और समीप से (आयासत्) आने
और (नः) हमारे (पृतन्यून्) सेना और संग्राम की इच्छा करने वालों की
(आ) सदा रक्षा और मान्य कर वह हम लोगों का भी सदा माननीय होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—वे ही पुरुषराज्य करने को योग्य होते हैं जो दूरस्थ और
समीपस्थ सब मनुष्यादि प्रजाओं की यथावत् समीक्षण और दूत भेजने से रक्षा
करते और शूरवीर का सत्कार भी निरन्तर करते हैं ॥ ४८ ॥

आनइत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वर्चावा-
चीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठाति वज्री
मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाज-
सातौ ॥ ४६ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिभिरिति हरिऽभिः । यातु
अच्छ । अर्वाचीनः । अवसे । राधसे । च । तिष्ठाति ।
वज्री । मघवेति मघऽवा । विरप्शीति विऽरप्शी । इमम् ।
यज्ञम् । अनु । न । वाजसाताविति वाजऽसातौ ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) ऐ-
श्वर्यप्रदः सेनाधीशः (हरिभिः) सुशिक्षितैरश्वैः (यातु)
प्राप्नोतु (अच्छ) सुष्ठुरीत्या (अर्वाचीनः) विद्यादिव-
लेनाभिगन्ता (अवसे) रक्षणादाय (राधसे) धनाय
(च) (तिष्ठाति) तिष्ठेत् (वज्री) प्रशस्तशस्त्रविद्या-
शिक्षितः (मघवा) परमपूजितधनयुक्तः (विरप्शी)
महान् (इमम्) (यज्ञम्) सत्यं न्यायाख्यम् (अनु)
आनुकूल्ये (नः) अस्माकम् (वाजसातौ) संग्रामे ॥ ४६ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५३

अन्वयः— यो मघवा विरप्श्यर्वाचीनो वजीन्द्रो
हरिभिर्नोवसेराधसे च वाजसातौ तिष्ठाति स न इमं यज्ञ-
मच्छान्वयातु ॥४९॥

भावार्थः— ये युद्धविद्याकुशला महाबलिष्ठाः प्रजाध-
नवर्द्धकास्सुशिक्षिताऽश्वहस्त्यादियुक्ता मङ्गलकारिणस्सु-
स्ते हि राजपुरुषास्सन्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः— जो (मघवा) परम प्रशंसित धन युक्त (विरप्शी) महान्
(अर्वाचीनः) विद्यादि बलसे सन्मुख जाने वाला (वजी) प्रशंसित शस्त्र
विद्या की शिक्षा पाये हुए (इन्द्रः) ऐश्वर्य का दाता सेनाधीश (हरिभिः)
अच्छी शिक्षा किये हुए घोड़ों से (नः) हमलोगों की (अवसे) रक्षा आदि
के लिये (धनाय, च) और धन के लिये (वाजसातौ) संग्राम में (अनु,
तिष्ठाति) अनुकूल स्थित हो वह (नः) हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्यन्या-
यपालन करने रूप राज्यव्यवहार को (अच्छ, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥४९॥

पदार्थः— जो युद्धविद्या में कुशल बड़े बलवान् प्रजा और धन की वृद्धि
करनेहारे उत्तम शिक्षा युक्त हाथी और घोड़ों से युक्त कल्याण ही के आचरण
करनेहारे हों वेही राजपुरुष हों ॥ ४९ ॥

त्रातारमित्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रॐ हवै हवे सु-
हवॐ शूरमिन्द्रम् । हव्यामि शक्रं पु रुहू त-
मिन्द्रॐ स्वस्ति नो मघवा धातिवन्द्रः ॥५०॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवै-
हवॐ इति हवैऽहवे । सुहवमिति सुहवम् । शूरम् ।

इन्द्रम् । हवयामि शक्रम् । पुरुहूतमिति पुरुऽहूतम् ।

इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवेति मघऽवा । धातु ।

इन्द्रः ॥ ५० ॥

पदार्थः— (त्रातारम्) रक्षितारम् (इन्द्रम्) दुष्टविदारकम् (अवितारम्) प्रीणयितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यपूदम् (हवेहवे) युद्धेयुद्धे (सुहवम्) सुहृद्वाहानम् (शूरम्) शत्रुहिंसकम् (इन्द्रम्) राज्यधारकम् (हवयामि) आहवयामि (शक्रम्) आशुकर्तारम् (पुरुहूतम्) पुरुभिर्विद्वद्भिराहूतम् (इन्द्रम्) शत्रुदलविदारकम् (स्वस्ति) सुखम् (नः) अस्मभ्यम् (मघवा) (परमपूज्यः) (धातु) दधातु (इन्द्रः) पुरातनसेनाधारकः ॥ ५० ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष यं हवेहवे त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं सुहवं शूरमिन्द्रं शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं त्वां हवयामि स मघवेन्द्रस्त्वं नः स्वस्ति धातु ॥ ५० ॥

भावार्थः— मनुष्यासतमेव सर्वदा सत्कुर्युर्यो विद्यान्यायधर्मसेवकः सुशीलो जितेन्द्रियः सन् सर्वेषां सुखवर्द्धनाय प्रयतेत ॥ ५० ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष जित (हवेहवे) प्रत्येक संग्राम में (त्रातारम्) रक्षा करने (इन्द्रम्) दुष्टों के नाश करने (अवितारम्) प्रीति कराने (इन्द्रम्) उत्तम ऐश्वर्य के देने (सुहवम्) सुन्दरता से बुलाये जाने (शूरम्) शत्रुओं का विनाश कराने (इन्द्रम्) राज्य का धारण करने और (शक्रम्) कार्यों में शीघ्रता करनेहोर (पुरुहूतम्) बहुतों से सत्कार पाये हुए तथा (इन्द्रम्) शत्रुसेना के विदारण करनेहोर तुझको (हवयामि) सत्कार पूर्वक बुलाता हूँ सो (मघवा) बहुत धनयुक्त (इन्द्रः) उत्तम सेना का धारण करनेहारा तू (नः) हमारे लिये (स्वस्ति) सुख का (धातु) धारण कर ॥ ५० ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५५

भावार्थः—मनुष्य उसी पुरुष का सदा सत्कार करें जो विद्या न्याय और धर्म का सेवक सुशील और जितेन्द्रिय हुआ सब के सुख को बढ़ाने के लिये निरन्तर यत्न किया करे ॥ ५० ॥

इन्द्र इत्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पंडक्ति शृणुः । पदचमः स्वरः ॥

पुना राजविषयमाह ॥

फिर राज वि०

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ ॥ २॥ ॥ अवोभिः
सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां
द्वेषोऽ अभयं कृणोत सुवीर्यस्य पतयः
स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववानिति स्ववान् ।
अवोभिरित्यवःभिः । सुमृडिकेति सुमृडीकः ।
भवतु । विश्ववेदाऽइति विश्ववेदाः । वाधताम् । द्वेषः
अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सुवीर्यस्य । पतयः ।
स्याम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) ऐश्वर्यवर्द्धकः (सुत्रामा) सुष्ठु
रक्षकः (स्ववान्) बहवः स्वे स्वकीया उत्तमा जना विद्व-
न्ते यस्य सः (अवोभिः) न्यायपुरस्सरै रक्षणादिभिः (सु-
मृडीकः) सुखकरः (भवतु) (विश्ववेदाः) समग्रधनः
(वाधताम्) (द्वेषः) शत्रून् (अभयम्) (कृणोतु)
(सुवीर्यस्य) सुष्ठुपराक्रमस्य (पतयः) पालकाः (स्या-
म) भवेम ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः सुत्रामा स्ववान् विश्ववेदाः सुमृडीको-
ऽभत् । इन्द्रोऽवोभिः प्रजा रक्षेत् स द्वेषो वाधतामभयं कृ-
णोतु स्वयमपि तादृश एव भवतु यतो वयं सुवीर्यस्य पत-
यः स्याम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—यदि राजपुरुषा विद्याविनयाभ्यां युक्ता
भूत्वा प्रजा रक्षका नाभविष्यन्तर्हि सुखवृद्धिरपि नाभ-
विष्यत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा (स्ववान्)
स्वकीय बहुत उत्तम जनों से युक्त (विश्ववेदाः) समग्र धनवान् (सुमृडीकः)
अच्छा सुख करने और (इन्द्रः) ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला राजा (अवोभिः)
न्यायपूर्वक रक्षणादि से प्रजा की रक्षा करे वह (द्वेषः) शत्रुओं को (वाधता-
म्) हटावे (अभयम्) सब को भयरहित (कृणोतु) करे और आप भी वै-
सा ही (भवतु) हो जिस से हम लोग (सुवीर्यस्य) अच्छे पराक्रम के (पत-
यः) पालने हारे (स्याम) हों ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो विद्या विनय से युक्त हो के राजपुरुष प्रजा की रक्षा
करने हारे न हों तो सुख की वृद्धि भी न होवे ॥ ५१ ॥

तस्येत्यस्य गर्गऋषिः । इन्द्रोदेवता । भुरिक्-

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तस्य वयं सुमंतौ यज्ञियस्यापि भ-
द्रेसां मनसे स्याम । स सुत्रामा स्ववा-
नाऽइन्द्रोऽस्मेऽआराचिद्द्वेषः सनु-
तर्ह्युद्योतु ॥ ५२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५७

तस्य । वयम् । सुमताविति सुमता । यज्ञि-
यस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम् । सः ।
सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववानिति स्ववान् । इन्द्रः ।
अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः ।
युयोतु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्य) पूर्वोक्तस्य सभेशस्य राज्ञः (वयम्)
राजप्रजाः (सुमता) सुष्ठुसंमतौ (यज्ञियस्य) यज्ञमनु-
ष्ठातुमर्हस्य (अपि) (भद्रे) कल्याणकरे (सौमनसे)
शोभने मनसि भवे व्यवहारे (स्याम्) (सः) (सुत्रामा)
सुष्ठुत्रामा (स्ववान्) प्रशस्तं स्वं विद्यते यस्य सः
(इन्द्रः) पितृवद्वर्तमानः सभेशः (अस्मे) अस्माकम् (आ-
रात्) दूरात्समीपाद्वा (चित्) अपि (द्वेषः) शत्रून्
(सनुतः) सदा (युयोतु) दूरीकरोतु ॥ ५२ ॥

अन्वयः—यस्सुत्रामा स्ववानिन्द्रः सभेशोऽस्मे द्वेष आ-
राच्चित्सनुतर्युयोतु तस्य यज्ञियस्य सुमतौ भद्रे सौमनसेऽप्य-
नुकूलाः स्याम् सोऽस्माकं राजा वयं तस्य प्रजाश्च ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्तस्यैव संमतौ स्थातव्यं यः पक्षपात-
हीनो धार्मिकः न्यायेन प्रजापालनतत्परः स्यात् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार से रक्षा करने (स्ववान्) औ-
र प्रशंसित अपना कुल रखने हारा (इन्द्रः) पिता के समान वर्तमान सभा
का अध्यक्ष (अस्मे) हमारे (द्वेषः) शत्रुओं को (आरात्) दूर और समीप

से (चित्) भी (सनुतः) सब काल में (गुणोत्तु) दूर करे (तस्य) उस पूर्वोक्त (यज्ञियस्य) यज्ञ के अनुष्ठान करने योग्य राजा की (सुमतौ) सुन्दर मति में और (भद्रे) कल्याण करनेहारे (सौमनसे) सुन्दर मन में उत्पन्न हुए व्यवहार में (अपि) भी हम लोग राजा के अनुकूल बरतने हारे (स्याम) होंगे और (सः) वह हमारा राजा और (वयम्) हम उस की प्रजा अर्थात् उस के राज्य में रहने वाले हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—प्रतुष्यों को उस की संगति में स्थिर रहना उचित है जो पक्षपात रहित और न्याय से प्रजापालन में तत्पर हो ॥ ५२ ॥

आमन्दैरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृद्बृहतीछन्दः । मध्यमः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

आ म॒न्दैरि॒न्द्र ह॒रिभि॒र्याहि म॒यूर॒-
रोम॒भिः । मा त्वा केचि॒न्निय॑म॒न्विं न
पा॒शिर्नोऽति॑ ध॒न्वेव॒ तां ॥ इ॒हि ॥ ५३ ॥

आ । म॒न्दैः इ॒न्द्र । ह॒रिभि॒रिति॑ ह॒रिऽभिः ।
या॒हि । म॒यूर॒रोम॒भिरिति॑ म॒यूर॒रोम॒भिः । मा । त्वा ।
के । चि॒त् । नि । य॒मन् । विम् । न । पा॒शिर्नः ।
अ॒ति॒ध॒न्वेवेत्या॑ति॒धन्व॑इव । तान् । इ॒हि ॥ ५३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५८

पदार्थः—(आ) (मन्द्रैः) प्रशंसितैः (इन्द्र) पर-
मेश्वर्यवर्द्धक (हरिभिः) अश्वैः (याहि) (मयूररोम-
भिः) मयूरस्य रोमाणीव रोमा येषां ते (मा) (त्वा)
त्वाम् (केचित्) (नि) विनिग्रहार्थं (यमन्) यच्छे-
युः (विस्) पक्षिणम् (न) इव (पाशिनः) बहुपाशयुक्ता
व्याधाः (अतिधन्वेव) महेष्वसा इव (तान्) (इहि) ॥५३॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मन्द्रैर्मयूररोमभिर्हरिभि-
स्तान् शत्रून् विजेतुं याहि तत्र (त्वा) त्वां पाशिनो विद्ध
केचिन्मा नियमस्त्वमतिधन्वेवैहि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यदा शूराः शत्रुवि-
जयाय गच्छेयुस्तदा सर्वतो बलं समीक्ष्याऽलं सामग्र्या
शत्रुभिस्तद् युद्धं स्वविजयं कुर्युं यथा शत्रवो वशं न
कुर्युं स्तथाऽनुतिष्ठन्तु ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य के बढ़ाने हारे सेनापति तू
(मन्द्रैः) प्रशंसायुक्त (मयूररोमभिः) मोर के रोमों के सदृश रोमों वाले
(हरिभिः) घोड़ों से युक्त हो के (तान्) उन शत्रुओं के जीतने को (याहि)
जा वहां (त्वा) तुझ को (पाशिनः) बहुत पाशों से युक्त व्याध लोग (वि-
स्) पक्षि को बांधने के (न) समान (केचित्) कोई भी (मा) मत (नि-
यमन्) बांधे तू (अतिधन्वेव) बड़े धनुषधारी के समान (ऐहि) अच्छे प्रका-
र आओ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जब शत्रुओं के
विजय को जावें तब सब ओर से अपने बल की परीक्षा कर पूर्ण सामग्री

२२६०

विंशोऽध्यायः ॥

से शत्रुओं के साथ युद्ध करके अपना विजय करें जैसे शत्रु लोग अपने को
वश न करें वैसे युद्धारम्भ करें ॥ ५३ ॥

एवदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक्पंडक्ति शछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसि-
ष्ठासोऽऋभ्यर्चन्त्यर्कैः । स नः स्तुतो
वीरवद्भातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ५४ ॥

एव । इत । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमिति
वज्रबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।
सः । नः । स्तुतः । वीरवदिति वीरवत् । धातु ।
गोमदिति गोमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरि-
ति स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(एव) निश्चये (इत्) अपि इन्द्रम्) श-
त्रुविदारकम् (वृषणम्) बलिष्ठम्) (वज्रबाहुम्) व-
ज्रवद्भुजम् (वसिष्ठासः) अतिशयेन वसवः (अभि)
सर्वतः (अर्चन्ति) सत्कुर्वन्ति (अर्कैः) पूजितैः) क-
र्मभिः (सः) (नः) अस्मान् (स्तुतः) प्रशंसि-
तः (वीरवत्) वीरैर्युक्तम् (धातु) दधातु

(गोमत्) प्रशंसिता गावो गवादयः पशवो यस्मिन्
(यूयम्) (पात) स्वस्तिभिः कल्याणकरैः कर्मभिः
(सदा) सर्वस्मिन् काले (नः) अस्मान् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठासो यं वृषणं वज्रवाहुमिन्द्रमकै-
र्विद्वांसोऽभ्यर्चन्ति तमेव यूयमिदं च तस्य स्तुतो नो गोमत्
वीरवद्राज्यं धातुयूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमावाचकलु०—यथा राजपुरुषाः
प्रजा रक्षेयुस्तथैतान् पूजाजना अपि रक्षन्तु ॥ ५४ ॥

पदार्थः— हे (वसिष्ठासः) अतिशय वास करनेवाले जिस (वृषणम्)
बलवान् (वज्रवाहुम्) शस्त्रधारी (इन्द्रम्) शत्रु के मारनेवाले को (अकैः)
प्रशंसित कर्मों से विद्वान् लोग (अभ्यर्चन्ति) यथावत् सत्कार करते हैं (एव)
उसीका (यूयम्) तुम लोग (इत्) भी सत्कार करो (सः) सो (स्तुतः)
स्तुति को प्राप्त होके (नः) हमको और (गोमत्) उत्तम गाय आदि पशुओं
से युक्त (वीरवत्) शूरवीरों से युक्त राज्य को (धातु) धारण करे और
तुमलोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमको (सदा) सब दिन (पात)
सुरक्षित रखो ॥ ५४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालं०—जैसे राजपुरुष प्रजा की रक्षा
करें वैसे राजपुरुषों की प्रजाजन भी रक्षा करें ॥ ५४ ॥

समिद्धोऽग्निरित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनष्टुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोर्विषयमाह ॥

अथ स्त्रिपुरुषों का वि० ॥

समिद्धोऽग्निरश्विना तृप्तो घर्मो
विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सो-
मश्च शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

समिद्धोऽइति सम्ऽइद्धः । अग्निः । अश्विना ।
 तप्तः । घर्मः । विराडिति विराट् । सुतः । दुहे ।
 धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह ।
 इन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः— (समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्तः (अग्निः) पाव-
 कः (अश्विना) शुभगुणेषु व्याप्तौ (तप्तः) (घर्मः) यज्ञ
 इव संगतियुक्तः (विराट्) विविधतया राजते (सुतः)
 प्रेरितः (दुहे) (धेनुः) दुग्धादात्री गौरिव (सरस्वती)
 शास्त्रविज्ञानयुक्ता वाक् (सोमम्) ऐश्वर्यम् (शुक्रम्)
 शुद्धम् (इह) अस्मिन् संसारे (इन्द्रियम्) धनम् ॥५५॥

आन्वयः— यथैह धेनुस्सरस्वतीशुक्रंसोममिन्द्रियं च
 दोग्धि तथैतमहं दुहे अश्विना तप्तो विराट् सुतः समिद्धो-
 घर्मोऽग्निं यथा विश्वं पाति तथाहमेतत्सर्वं रक्षेयम् ॥५५॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप-अस्मिन् संसारे तुल्य-
 गुणकर्मस्वभावी स्त्रीपुरुषौ सूर्यवत्सत्कीर्तिप्रकाशमानौ
 पुरुषार्थिनौ भूत्वा धर्मणैश्वर्यं सततं संचिनुताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः— जैसे (इह) इस संसार में (धेनुः) दूध देने वाली गाय
 के समान (सरस्वती) शास्त्र विज्ञान युक्त वाणी (शुक्रम्) शुद्ध (सोमम्)
 ऐश्वर्य और (इन्द्रियम्) धन को परिपूर्ण करती है वैसे उसे मैं (दुहे) परि-
 पूर्ण करूँ । हे (अश्विना) शुभगुणों में व्याप्त स्त्री पुरुषो (तप्तः) तपा
 (विराट्) और विविध प्रकार से प्रकाशमान (सुतः) प्रेरणा को प्राप्त (समिद्धः) प्रदीप्त

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२६३

(धर्मः) यज्ञ के समान संगति युक्त (अग्निः) पावक जगत् की रक्षा करता है वैसे मैं इस सब जगत् की रक्षा करूं ॥ ५५ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में वाचकलु-इस संसार में तुल्य गुण कर्मस्वभाव वाले श्री पुरुष सूर्य के समान कीर्ति से प्रकाशमान पुरुषार्थी होके धर्म से ऐश्वर्य को निरन्तर संचित करें ॥ ५५

तनूपाइत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा
देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये वैदविद्यासंचरणमाह ॥

अब इस प्रकृत विषय में वैद्य विद्या के संचार
को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

तनू पाभिषजा सुतेऽश्विनो उभा सर-
स्वती । मध्वा रजांसीन्द्रियमिन्द्रा-
य पृथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

तनूपेति तनूपा । भिषजा । सुते । अश्विना ।
उभा । सरस्वती । मध्वा । रजांसी । इन्द्रियम् ।
इन्द्राय । पृथिभिरिति पृथिभिः । वहान् ॥ ५६ ॥

पदार्थः-- (तनूपा) यौ तनं पातस्तौ (भिषजा)
वैद्यकविद्यावेत्तारौ सुते उत्पन्ने जगति (अश्विना) व्या-
प्रशुभगुण कर्मस्वभावौ (उभा) उभौ (सरस्वती) सरो
बहु विज्ञानं विद्यते ययोस्तौ (मध्वा) मधुरेण द्रव्येण
(रजांसि) लोकान् (इन्द्रियम्) धनम् (इन्द्राय) राज्ञे
(पृथिभिः) मार्गैः (वहान्) वहन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भिषजा तनूपोभाश्विना विद्यासुशिक्षितौ स्त्रीपुरुषौ सरस्वती च मध्वा सुतेऽस्मिन् जगति स्थित्वा पथिभिरिन्द्राय रजांसोन्द्रियं च दध्यातां तथैतद्वहान् ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलु० यदि स्त्रीपुरुषा वैद्यकविद्यां न जानीयुस्तर्हि रोगान्निवृत्तिं स्वास्थ्यसंपादनं च कर्तुं धर्म व्यवहारे निरन्तरं चरितुं च न शक्नुयुः ॥५६॥

पदार्थः— हे मनुष्यो आप लोग जैसे (भिषजा) वैद्यक विद्या के जाने हारे (तनूपा) शरीर के रक्षक (उभा) दोनों (अश्विना) शुभगुण कर्म स्वभावों में व्याप्त स्त्री पुरुष (सरस्वती) बहुत विज्ञान युक्त वाणी (मध्वा) मीठे गुण से युक्त (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में स्थित होकर (पथिभिः) मार्गों से (इन्द्राय) राजा के लिये (रजांसि) लोकों और (इन्द्रियम्) धन को धारण करें वैसे इनको (वहान्) प्राप्त हूँ जेये ॥ ५६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० जो स्त्री पुरुष वैद्यक विद्या को न जानें तो रोगों को निवारण और शरीरादि की स्वस्थता को और धर्म व्यवहार में निरन्तर चलने को समर्थ नहीं होंगे । ५६ ॥

इन्द्रायेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रादेवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्राधान्येन भिषजां व्यवहारमाह ॥

अब प्रधानता से वैद्यों के व्यवहार को कहते हैं ॥

इन्द्रायेन्दुश्च सरस्वती नराशश्चैनं
नृगन्हुम् । अधातामश्विना मधु भे-
षजं भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशंसेन ।
नग्नहुम् । अधाताम् । अश्विना । मधु । भेषजम् ।
भिषजा । सुते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) दुःखविदारणाय (इन्दुम्)
परमैश्वर्यम् (सरस्वती) प्रशस्तविद्यायुक्तावाणी (नराशंसेन)
नरैः तुस्तेन (नग्नहुम्) यो नन्दयति स नग्नस्तमाददा-
तीति (अधाताम्) दध्याताम् (अश्विना) वैद्यकविद्या-
व्यापिनौ (मधु) ज्ञानवर्द्धकं मधुरादिगुणयुक्तम् (भेषजम्)
औषधम् (भिषजा) सदैवौ (सुते) उत्पन्नेऽस्मिन्-
जगति ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अश्विनाभिषजेन्द्राय सुते मधु भेषजम-
धाताम् । नराशंसेन सरस्वती नग्नहुमिन्दुमादधातु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्या द्विधा एके उवरादिशरीररोगाऽप-
हारकाश्चिकित्सकाः । अपरे मानसाविद्यादिरोगविनाशका
अध्यापकोपदेशकास्सन्ति यत्रैते वर्तन्ते तत्र रोगाणां
विनाशात्सर्वे प्राणिन आधिव्याधिमुक्ता भूत्वा सुखिनो
भवन्ति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) वैद्यक विद्या में व्याप्त (भिषजा) उत्तम वैद्य
जन (इन्द्राय) दुःख नाश के लिये (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (मधु)
ज्ञानवर्द्धक कोमलतादिगुणयुक्त (भेषजम्) औषध को (अधाताम्) धारण
करें और (नराशंसेन) मनुष्यों से स्तुति किये हुए वचन से सरस्वती प्रश-
स्तविद्यायुक्त वाणी (नग्नहुम्) आनन्द कराने वाले विषय को ग्रहण करने
वाले (इन्दुम्) ऐश्वर्य को धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्य दो प्रकारके होते हैं एक उवरादि शरीररोगों के
नाशक चिकित्सा करने वाले और दूसरे मन के रोग जो कि अविद्यादि

२२६

विंशोऽध्यायः ॥

मानस क्लेश हैं उन के निवारण करने हारे अध्यापक उपदेशक हैं जहां ये रहते हैं वहां रोगों के विनाश से प्राणी लोग शरीर और मन के रोगों से छूट कर सुखी होते हैं ॥ ५७ ॥

आजुह्वानेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रादेवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि
वीर्यम् । इडाभिरुश्विनाविषथुं समू-
र्जथुंसथुं रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आजुह्वानेत्याऽजुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय ।
इन्द्रियाणि । वीर्यम् । इडाभिः । अश्विनौ । इषम् ।
सम् । ऊर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) समन्तात् शब्दायमाना
(सरस्वती) प्रशस्तज्ञानवती स्त्री (इन्द्राय) परमैश्वर्य-
युक्ताय पत्ये (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि, ऐश्वर्यजनकानि
सुवर्णादीनि वा (वीर्यम्) शरीरबलकरं घृतादि (इडाभिः)
प्रशंसिताभिरोषधीभिः (अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव
वैद्यकविद्याकार्ये प्रकाशमानौ (इषम्) अन्नादिकम् (सम्)
(ऊर्जम्) पराक्रमम् (सम्) रयिम्) धर्मश्रियम् (दधुः)
दधुः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं
अश्विनाविडाभिरोषधिभिर्ऋषिं समूर्जं रयिं च संदधुः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—त एव विद्यावन्तः सन्ति ये मनुष्याणां
रोगान् नाशयित्वा शरीरात्मबलमुन्नयन्ति सैव पतिव्रता
स्त्री ज्ञेया या पत्युः सुखाय धनघृतादिवस्तु स्थापयति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) सब ओर से प्रशंसा किई हुई (सरस्वती)
उत्तम ज्ञानवती स्त्री (इन्द्राय , परमैश्वर्ययुक्त पति के लिये (इन्द्रियाणि)
श्रोत्र आदि इन्द्रिय वा ऐश्वर्य उत्पन्न करने वाले सुवर्ण आदि पदार्थों और
(वीर्यम्) शरीर में बल के काने वाले घृतादि का तथा (अश्विनौ) सूर्यचंद्र
के सदृश वैद्यक विद्या के कार्य में प्रकाशमान वैद्यजन (इडाभिः) अतिउ-
त्तम ओषधियों के साथ (दधम्) अन्न आदि पदार्थ (समूर्जम्) उत्तम परा-
क्रम (रयिम्) और उत्तम धर्मश्री को (संदधुः) सम्यक् धारण करें ॥ ५५ ॥

भावार्थः—वे ही उत्तम विद्यावान् हैं जो मनुष्यों के रोगों का नाश
करके शरीर और आत्मा के बल को बढ़ाते हैं, वही पतिव्रता स्त्री जाननी
चाहिये कि जो पति के सुख के लिये धन और घृत आदि वस्तु धर
रखती है ॥ ५५ ॥

अश्विनेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना नमुचेः सुतश्च सोमश्च शुक्रं
परिस्नुता । सरस्वतीतमाभरद्बर्हिषेन्द्राग्र
पातवे ॥ ५६ ॥

अश्विना । नमुचे । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् ।
परिस्नुतेति परिऽस्नुता । सरस्वती । तम् । आ । अभ-
रत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥ ५६ ॥

पदार्थः--(अश्विना) सद्गुणकर्मस्वभावव्यापिनौ (नमुचेः) यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि रोगस्य (सुतम्) सम्यक् निष्पादितम् (सोमम्) सोमादोषधिगणम् (शुक्रम्) वीर्यकरम् (परिस्तुता) परितः सर्वतो गच्छन्ताव्याहतगती । सु गतौ धातोः क्तिप् तुक् द्विवचनस्य सुपामित्यात्वम् (सरस्वती) प्रशंसिता गृहिणी तथा पुरुषः (तम्) (आ) (अभरत्) विभर्त्ति (बर्हिषा) सुखवर्द्धकेन कर्मणा (इन्द्राय) परमैश्वर्यसुखाय (पातवे) पातुं अत्र पा धातोस्तुमर्थतवेन् प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः--यौ परिस्तुताऽश्विना सरस्वतीबर्हिषेन्द्राय नमुचेर्निवारणाय च शुक्रं सुतं सोमं पातवे तमाभरत् समन्ताद्भरतः सदा तावेव सुखिनौ भवतः ॥ ५६ ॥

भावार्थः--ये साङ्गोपाङ्गान् वेदान् पठित्वा हस्तक्रियां विजानन्ति तेऽसाध्यानपि रोगान्निवर्त्तयन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः--जो (परिस्तुता) सब ओर से अच्छे चलन युक्त (अश्विना) शुभ गुण कर्म स्वभावों में ठ्याप्त (सरस्वती) प्रशंसा युक्त स्त्री तथा पुरुष (बर्हिषा) सुख बढ़ाने वाले कर्म से (इन्द्राय) परमैश्वर्य के सुख के लिये और (नमुचेः) जो नहीं छोड़ता उस असाध्य रोग के दूर होनेके लिये (शुक्रम्) वीर्यकारी (सुतम्) अच्छे सिद्ध किये (सोमम्) सोम आदि ओषधियों के समूह की (पातवे) रक्षा के लिये (तम्) उस रस को (आ, अभरत्) धारण करती और करता है वेही सर्वदा सुखी रहते हैं ॥ ५६ ॥

भावार्थः--जो अंग उपांग सहित वेदों को पढ़ के हस्तक्रिया जानते हैं वे असाध्य रोगों को भी दूर करते हैं ॥ ५६ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२६८

कवण्य इत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अथ विद्वद्भिः ॥

कवण्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न
दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसीऽ उभे दु-
हे कामान्तसरस्वती ॥ ६० ॥

कवण्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्य-
श्विभ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः । न । रो-
दसीऽ इति रोदसी । उभे इत्युभे । दुहे । कामान् ।
सरस्वती ॥ ६० ॥

पदार्थः—(कवण्यः) प्रशस्ताः । अत्र कु शब्दे
धातोर्बाहुलकादौणादिकोऽष्ट प्रत्ययः (न) इव (व्यच-
स्वतीः) व्याप्तिमत्यः (अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम्
(न) (इव) (दुरः) द्वाराणि (दिशः) (इन्द्रः) विदु-
त् (न) इव (रोदसी) दद्यावापृथिव्यौ (उभे) (दुहे)
पिपर्मि (कामान्) (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ६० ॥

अन्वयः—सरस्वत्यहमिन्द्र अश्विभ्यां व्यचस्वतीः
कवण्यो दिशो न दुरो न उभे रोदसी न वा कामान् दुहे ॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—यथेन्द्रः सूर्याचन्द्रमो-
भ्यां दिशां द्वाराणां चान्धकारं विनाशयति यथा वा भू-
मिप्रकाशौ धरति तथा विदुषी पुरुषार्थेनेच्छाः प्रबूरयेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(सरस्वती) अतिश्रेष्ठ ज्ञानवती मैं (इन्द्रः) बिजुली (अश्विभ्याम् सूर्य और चन्द्रमा से (व्यचस्वतीः) व्याप्त होने वाली कवचः) अत्यन्त प्रशंसित (दिशः) दिशाओं को (न) जैसे तथा (दुरः) दूरों को (न) जैसे वा (उभे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी को जैसे (न) जैसे (कामान्) कामनाओं को (दुहे) पूर्ण करती हूं ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं—जैसे बिजुली सूर्यचन्द्रमा से दिशाओं के और दूरों के अन्धकार का नाश करती है वा जैसे पृथिवी और प्रकाश का धारण करती है वैसे पंडिता स्त्री पुरुषार्थ से अपनी इच्छा पूर्ण करै ॥ ६० ॥

उपासानक्तमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

उपासानक्तमश्विना दिवेन्द्रं सा-
यमिन्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा समज्-
जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उपासा । उपसे युपसा । नक्तम् । अश्विना ।
दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः । संजानाने-
इति समज्जानाने । सुपेशसेति सुपेशसा । सम् ।
अज्जाते इत्यज्जाते । सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उपासा) प्रभाते । अत्रान्येषामपीत्यु-
पधादीर्घः (नक्तम्) रात्रौ (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (दिवा)
दिने (इन्द्रम्) विदुतम् (सायम्) संध्यासमये (इन्द्र-
यैः) इन्द्रस्य जीवरथ लिङ्गैः (संजानाने) (सुपेशसा)

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२११

सुरुपौ (सम्) (अज्जाते) प्रसिध्यतः (सरस्वत्या)
प्रशस्तसुशिक्षितया वाचा ॥ ६१ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसो यथा सुपेशसाऽश्विना सर-
स्वत्योषासा नक्तं सायं च दिवेन्द्रियैरिन्द्रं च संजानाने
समज्जाते तथा यूयमपि प्रसिध्यत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोपा रात्रिं सायं च
दिनं निवर्त्तयति यथा विद्वद्भिरविद्याकुशिक्षे निवार्य सर्वे
विद्यासुशिक्षायुक्ताः संपादनीयाः ॥ ६१ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् लोगो जैसे (सुपेशसा) अच्छे रूप वा-
ले (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा (सरस्वत्या) अच्छी उत्तम शिक्षा पाई
हुई वाणी से (उषासा) प्रभात (नक्तम्) रात्रि (सायम्) संध्याकाल
और (दिवा) दिन में (इन्द्रियैः) जीव के लक्षणों से (इन्द्रम्) विजुली
को (संजानाने) अच्छे प्रकार प्रकट करते हुए (समज्जाते) प्रसिद्ध हैं वैसे
तुम भी प्रसिद्ध होओ ॥ ६१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु०— जैसे प्रातः समय रात्रि को
और संध्याकाल दिन को निवर्त्त करता है वैसे विद्वानों को भी चाहिये कि
अविद्या और दुष्ट शिक्षा का निवारण करके सब लोगों को सब विद्या
ओं की शिक्षा में नियुक्त करें ॥ ६१ ॥

पातमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सामयिकं रक्षादिविषयं भैषज्यादिवि० ॥

अब विद्वद्विषय में सामयिक रक्षा विषय और भैषज्यादि वि० ॥

पातन्त्रोऽश्विना दिवा प्राहि नक्तं
सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा प्रा-
तमिन्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि ।
 नक्तम् । सरस्वति । दैव्या । होतॄरा । भिषजा ।
 पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(पातम्) रक्षतम् (नः) अस्मान् (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (दिवा) दिवसे (पाहि) रक्ष (नक्तम्) रात्रौ (सरस्वति) बहुविद्यायुक्तमातः (दैव्या) दिव्यगुणसम्पन्नौ (होतॄरा) सर्वस्य सुखदातारौ (भिषजा) वैद्यौ (पातम्) रक्षतम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यप्रदं सोमरसम् (सचा) समवेतौ (सुते) उत्पन्ने ऽस्मिञ्जगति ॥ ६२ ॥

अनवयः—हे दैव्याऽश्विना युवां दिवा नक्तं नः पातम् । हे सरस्वति नः पाहि । हे होतॄरा सचा भिषजा सुतइन्द्रं पातम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—यथा सदैवद्या रोगनिवारकान्यौषधानि जानन्ति तथाऽध्यापकोपदेशकौ मातापितरौ चाऽविद्यारोगनिवारकानुपायाज्जानन्तु ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (दैव्या) दिव्य गुण युक्त (अश्विना) पढ़ाने और उपदेश करने वाला तुम लोग (दिवा) दिन में (नक्तम्) रात्रि में (नः) हमारी (पातम्) रक्षा करो । (हे सरस्वति) बहुत विद्याओं से युक्त माता तू हमारी (पाहि) रक्षा कर । हे (होतॄरा) सब लोगों को सुख देने वाले (सचा) अच्छे मिले हुए (भिषजा) वैद्य लोगो तुम (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (इन्द्रम्) ऐश्वर्य देने वाले सोमलता के रस की (पातम्) रक्षा करो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जैसे अच्छे वैद्य रोग मिटाने वाली बहुत औषधियों को जानते हैं वैसे अध्यापक और उपदेशक और माता पिता अविद्या रूप रोगों को दूर करने वाले उपायों को जानें ॥ ६२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२९३

तिस्र इत्यस्य विदुर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्भेषज्यादिविषयमाह ॥

फिर भेषज्यादि वि० ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भार-
तीडा । तीव्रपरिस्रुतासोममिन्द्राय
सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती ।
इडा । तीव्रम् । परिस्रुतेति परिस्रुता । सोमम् ।
इन्द्राय । सुषुवुः । सुषुवरिति सुषुवुः । म-
दम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याविशिष्टाः (त्रेधा)
त्रिभिः प्रकारैः (सरस्वती) सुशिक्षिता वाणी (अश्वि-
ना) सद्बुद्धौ (भारती) धारिका माता (इडा) स्तोतुं
योग्योपदेशिका (तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभावम् (परिस्रुता)
परितः सर्वतः स्रवन्ति येन तेन (सोमम्) ओषधिरसं प्रे-
रणारण्यं व्यवहारं वा (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुषुवुः)
निष्पादयन्तु (मदम्) हर्षकम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सरस्वती भारतीडा च

तिस्रोऽश्विना चेन्द्राय परिक्षुता तीव्रं मदं सोमं त्रेधा सु-
षुवुस्तथा यूयमपेचनं सुषुनोत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सोमादोषधिरसं निर्माय पीत्वा-
ऽऽरोग्यं कृत्वा वाचं धियं वक्तृत्वं चोन्नेयम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सरस्वती) अच्छे प्रकार शिक्षा
पाई हुई वाणी (भारती) धारण करने हारी माता और (इडा) स्तुति
के योग्य उपदेश करने हारी ये (तिस्रः) तीन और (अश्विना) अच्छे
दो वैद्य (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (परिक्षुता) सब ओर से फरने के साथ
(तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभाव वाले (मदम्) हर्षकर्ता (सोमम्) ओषधि के
रस वा प्रेरणा नाम के व्यवहार को (त्रेधा) तीन प्रकार से (सुषुः) उ-
त्पन्न करें वैसे तुम भी इस की सिद्धि अच्छे प्रकार करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोम आदि ओषधियों के र-
स को सिद्ध कर उस को पीके शरीर आरोग्य करके उत्तम वाणी शुद्ध बु-
द्धि और यथार्थ वक्तृत्व शक्ति की उन्नति करें ॥ ६३ ॥

अश्विनेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः स-
रस्वती । इन्द्रे त्वष्टायशः श्रियं ५ रू-
पं ५ मधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । स-
रस्वती । इन्द्रे । त्वष्टा । यशः । श्रियम् । रूपं ५
रूपमिति रूपम् ऽरूपम् । अधुः । सुते ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(अश्विना) विद्याशिक्षकौ (भेषजम्)
 औषधम् (मधु) मधुरादिगुणोपेतम् (भेषजम्) (नः)
 अस्मभ्यम् (सरस्वती) विदुषी शिक्षिता माता (इन्द्रे)
 परमैश्वर्ये (त्वष्टा) तनूकर्त्ता (यशः) (श्रियम्) ल-
 क्ष्मीम् (रूपंरूपम्) अत्र वीप्सायां द्वित्वम् (अधुः)
 दध्यासुः (सुते) निष्पादिते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—नोऽश्विना सरस्वती त्वष्टा च विद्वांसः
 सुत इन्द्रे भेषजं मधुभेषजं यशः श्रियं रूपंरूपं चाऽधुः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्नुयुस्तदैतन्नु-
 त्तमान्यौषधानि यशः सुशोभां च निष्पादयितुं शक्नुयुः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नः) हमारे लिये (अश्विना) विद्या सिखाने वाले
 अध्यापकोपदेशक (सरस्वती) विदुषी शिक्षापाई हुई माता और (त्वष्टा)
 सूक्ष्मता करने वाला ये विद्वान् लोग (सुते) उत्पन्न हुए (इन्द्रे) पर-
 मेश्वर्य में (भेषजम्) सामान्य और (मधु, भेषजम्) मधुरादि गुणयुक्त
 औषध (यशः) कीर्ति (श्रियम्) लक्ष्मी और (रूपंरूपम्) रूप रूप का
 (अधुः) धारण करने को समर्थ हों ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग ऐश्वर्य को प्राप्त हों तब इन उत्तम
 औषधियों कीर्ति और उत्तम शोभा को सिद्ध करें ॥ ६४ ॥

ऋतुधेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ॥

(निष्पाद) अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

लिङ्ग लिङ्ग लिङ्ग पुनस्तमेव विषयमाह ॥

गान्धार (गान्धार) स्वरः (गान्धार) स्वरः
 (पुनः) पुनः पुनः फिर उसी वि० ॥

ऋतुधेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ॥

सुता । कीलालमश्विभ्यां मधु' दुहे धेनुः
सरस्वती ॥ ६५ ॥

ऋतुथेत्युत्था । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः ।
परिस्रुतेति परिऽस्रुता । कीलालम् । अश्विभ्यामित्य
श्विभ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(ऋतुथा) ऋतुप्रकारैः । अत्र वाछन्दसी-
तिऋतुशब्दादपि थाल् (इन्द्रः) ऐश्वर्यकरः (वनस्पतिः)
वटादिः (शशमानः) (परिस्रुता) परितः सर्वतः स्रवति
तेन (कीलालम्) अन्नम् (अश्विभ्याम्) वैदधाभ्याम्
(मधु) मिष्टादिकं रसम् (दुहे) पूर्णं कुर्याम् (धेनुः)
दुग्धदात्री गौरिव (सरस्वती) प्रशस्तशिक्षायुक्ता वाणी ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यथा धेनुः सरस्वती परिस्रुता सहर्तुथा
शशमान इन्द्रो वनस्पतिर्मधु कीलालमश्विभ्यां च कामान्
दोग्धि तथाऽहं दुहे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्य—यथा सदैव्याः शुद्धेभ्यो
वनस्पतिभ्यः सारग्रहणाय प्रयतन्ते तथा सर्वैः प्रयति-
तव्यम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—जैसे (धेनुः) दध देने वाली गौ के समान (सरस्वती)
अच्छी उत्तम शिक्षा से युक्त वाणी (परिस्रुता) सब ओर से भरने वाली
जलादि पदार्थ के साथ (ऋतुथा) ऋतुओं के प्रकारों से और (शशमानः) बढ़ता
हुआ (इन्द्रः) ऐश्वर्य करने हारा (वनस्पतिः) वट आदि वृक्ष (मधु)
मधुर आदि रस और (कीलालम्) अन्न को (अश्विभ्याम्) वैद्यों से
कामनाओं को पूर्ण करता है वैसे मैं (दुहे) पूर्ण करूँ ॥ ६५ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२९९

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अच्छे वैद्य जन उत्तम २ वनस्प
तियों से सार ग्रहण के लिये प्रयत्न करते हैं वैसे सब को प्रयत्न करना चाहिये ॥६५॥

गोभिरित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण प-
रिस्रुता । सम्धातुः सरस्वत्या स्वा-
हेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण ।
परिस्रुतेति परिस्रुता । सम् । अधातम् । सर-
स्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(गोभिः) धेनुभिः (न) इव (सो-
मम्) ओषधिरसम् (अश्विना) सुशिक्षितौ वैद्यौ (मा-
सरेण) प्रमितेन मण्डेन । अत्र माङ् धातोरौणादिकः
सरन् प्रत्ययः (परिस्रुता) सर्वतो मधुरादिरसयुक्तेन
(सम्) (अधातम्) (सरस्वत्या) सुशिक्षा ज्ञानयुक्तया
वाचा (स्वाहा) सत्यया क्रियया (इन्द्रे) सति परमैश्वर्ये
(सुतम्) निष्पादितम् (मधु) मधुरादिगुणयुक्तम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अश्विना परिस्रुता मासरेण सरस्व-

त्या स्वाहेन्द्रे गोभिर्दुग्धादि न सुतं मधु सोमं युवां समधा-
तम् ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—वैद्याः श्रेष्ठया हस्तक्रि-
यया सर्वौषधिरसं संगृह्णीयुः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) अच्छी शिक्षा पाए हुए वैद्यो (वासरेण) प्रमा-
ण युक्त मांड (परिसुता) सब ओर से मधुर आदि रस से युक्त सरस्वत्या)
अच्छी शिक्षा और ज्ञान से युक्त वाणी से और (स्वाहा) सत्यक्रियो से तथा
(इन्द्रे) परमेश्वर्य के होते (गोभिः) गोओं से दुग्ध आदि पदार्थों को जैसे
(न) वैसे (मधु) मधुर आदि गुणों से युक्त (सुतम्) सिद्ध किये (सोमम्)
ओषधिया के रस को तुम (समधातम्) अच्छे प्रकार धारण करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—वैद्य लोग उत्तम हस्तक्रिया से सब ओ-
षधियों के रस को ग्रहण करें ॥ ६६ ॥

अश्विनाहविरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वती-
न्द्रा देवताः । भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

॥ ३३ ॥ पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनाहविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया
सरस्वती । आशुक्रमासुराद्वसु मध-
मिन्द्राय जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया ।
सरस्वती । आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मधम् ।
इन्द्राय । जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२३९६

पदार्थः—(अश्विना) सुवैद्यौ (हविः) आदा-
तुमर्हम् (इन्द्रियम्) मनआदि (नमुचेः) अविनश्वरा-
त्कारणादुत्पन्नात्कार्यात् (धिया) प्रज्ञया (सरस्वती)
(आ) (शुक्रम्) वीर्यम् (आसुरात्) मेघात् (वसु)
(मघम्) पूज्यम् (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (जभिरे)
धरेयुः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—अश्विना सरस्वती च धिया नमुचेर्ह-
विरिन्द्रियमासुराच्छुक्रं मघं वस्विन्द्रायाजभिरे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैरैश्वर्यसुखप्राप्तय औषधानि-
संसेव्यानि ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अच्छे वैद्य और (सरस्वती) अच्छी शिखा-
युक्त स्त्री (धिया) बुद्धि से (नमुचेः) नाशरहित कारण से उत्पन्न हुए
कार्य से (हविः) ग्रहण करने योग्य (इन्द्रियम्) मन को (आसुरात्)
मेघ से (शुक्रम्) पराक्रम और (मघम्) पूज्य (वसु) धन को (इन्द्राय)
ऐश्वर्य के लिये (आजभिरे) धारण करें ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि ऐश्वर्य से सुख की प्राप्ति
के लिये औषधियों का सेवन किया करें ॥ ६७ ॥

यमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमव-

वर्द्धयन् । सविभेद बलं मधनसु चावासुरे
सचा ॥ ६८ ॥

यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम्
अवर्द्धयन् । सः । विभेद । बलम् । मधम् । नमुचौ
आसुरे । सचा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ
(सरस्वती) विदुषी स्त्री (हविषा) सुसंस्कृतहोमसाग्न्या
(इन्द्रम्) ऐश्वर्यम् (अवर्द्धयन्) वर्द्धयन्तु (सः) (विभे-
द) भिन्द्यात् (बलम्) (मधम्) परमपूज्यम् (नमुचौ)
अविनाशिकारणे (आसुरे) असुरे मेघे भवे (सचा)
संयुक्तौ ॥ ६८ ॥

अन्वयः—सचाऽश्विना सरस्वती च नमुचावासुरे
हविषा यमिन्द्रमवर्द्धयन् स मधं बलं विभेद ॥ ६८ ॥

भावार्थः—यद्योषधिरसं क्रियागुणैरुत्तमं कुरुस्त-
र्हि स रोगहन्ता स्यात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(सचा) संयोग किये हुए (अश्विना) अध्यापक और उपदे-
शक तथा (सरस्वती) विदुषी स्त्री । नमुचौ) नाशरहित कारण से उत्प-
न्न (आसुरे) मेघ में होने के निमित्त घरमें (हविषा) अच्छी बनाई
हुई होम की सामग्री से (यम्) जिस (इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (अवर्द्धयन्)
बढ़ाते (सः) वह (मधम्) परमपूज्य (बलम्) बल का (विभेद) भेदनकरे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—जो ओषधियों के रस को कर्तव्यता के गुणों से उत्तम करें
वह रोग वनाश करने हारा होवे ॥ ६८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२८९

तमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।
निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अव विद्वानों के वि० ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सर-
स्वती । दधाना अभ्यनूषत हविषा य-
ज्ञे इन्द्रियैः ॥ ६८ ॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा ।
सरस्वती । दधानाः । अभि । अनूषत । हविषा ।
यज्ञे । इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(तम्) (इन्द्रम्) घलादिगुणधारकं
सोमम् (पशवः) गवादयः (सचा) विद्यासमवेतौ (अ-
श्विना) वैदिकविद्यानिपुणावध्यापकोपदशकौ (उभा) द्वौ
(सरस्वती) सत्यविज्ञानयुक्ता (दधानाः) धरन्तः (अभि)
सर्वतः (अनूषत) प्रशंसत (हविषा) सामग्र्या (यज्ञे) इन्द्र-
द्वियैः) धनैः ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या सचाश्विनोभा इन्द्रियैर्यमिन्द्रं
दध्याताम् तं सरस्वती दध्यात् यं च पशवो दध्युस्तं हवि-
षा दधानाः सन्तो यज्ञे अभ्यनूषत ॥ ६९ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणाद् धनेन धनं वर्द्धयन्ति ते
प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो (सर्वा) विद्या से युक्त (अश्विना) वैद्य-
क विद्या में चतुर अध्यापक और उपदेशक (उभा) दोनों (इन्द्रियैः) ध-
नों से जिस (इन्द्रम्) बल आदि गुणों के धारण करने हारे सोन को धा-
रण करें (तस्) उस को (सरस्वती) सत्य विज्ञान से युक्त स्त्री धार-
ण करे और जिस को (पशवः) गौ आदि पशु धारण करें उस को
(हविषा) सामग्री से (दधानाः) धारण करते हुए जन (यज्ञे) यज्ञ में
(अभ्यनूषत) सब ओर से प्रशंसा करें ॥ ६९ ॥

भावार्थः—जो लोग धर्म के आचरण से धन के साथ धन की बढ़ाते
हैं वे प्रशंसा को प्राप्त होते हैं ॥ ६९ ॥

य इत्यस्य विदभिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यऽइन्द्रऽइन्द्रियं दधुः सविता वरु-
णो भगः । स सुत्रामा हविष्पतिर्यज-
मानाय सश्चत ॥ ७० ॥

ये । इन्द्रै । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः ।
भगः । सः । सुत्रामेति सुत्रामा । हविष्पतिः । हविः-
पतिरिति हविऽपतिः । यजमानाय । सश्चत ॥ ७० ॥

पदार्थः—(ये) (इन्द्रे) ऐश्वर्यं (इन्द्रियम्)
 धनम् (दधुः) (सविता) ऐश्वर्यमिच्छुकः (वरुणः) श्रेष्ठः
 (भगः) भजनीयः (सः) (सुत्रामा) सुष्ठुरक्षकः (हवि-
 ष्पतिः) हविषां पालकः (यजमानाय) यज्ञानुष्ठात्रे (स-
 श्रुत) भजतु । पञ्च सेवने लोडर्थे लङ् सुमागमोऽडभाव-
 श्च छान्दसः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् य इन्द्र इन्द्रियं दधुस्ते सु-
 खिनः स्युरतो यो भगो वरुणः सविता सुत्रामा हविष्पति-
 र्जनो यजमानायेन्द्रियं सश्रुतसेवते स प्रतिष्ठां प्राप्नुयात् ॥ ७० ॥

भावार्थ—यथा पुरोहितो यजमानस्यैश्वर्यं वर्धयति तथा
 यजमानोपि पुरोहितस्य धनं वर्धयेत् ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (ये) जो लोग (इन्द्रे) ऐश्वर्य में (इन्द्रियम्)
 धन को (दधुः) धारण करें वे सुखी होंगे । इस कारण जो (भगः) सेवा
 करने के योग्य (वरुणः) श्रेष्ठ (सविता) ऐश्वर्य की इच्छा से युक्त (सु-
 त्रामा) अच्छे प्रकार रक्षक (हविष्पतिः) होम करने योग्य पदार्थों की रक्षा करने
 हारा मनुष्य (यजमानाय) यज्ञ करने हारे के लिये धन को (सश्रुत)
 सेवे (सः) वह प्रतिष्ठा को प्राप्त होवे ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे पुरोहित यजमान के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे यज-
 मान भी पुरोहित के धन को बढ़ावे ॥ ७० ॥

सवितेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

सविता बरुणो दधुर्दयमानाय दा-
 शुषे । आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा ब-
 लमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

सविता । वरुणः । दधत् । यजमानाय । दाशुषे ।
 आ । अदत्त । नमुचेः । वसुः । सुत्रामेति सुत्रामा
 । बलम् । इन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः--(सविता) प्रेरकः (वरुणः) उत्तमः
 (दधत्) धारणं कुर्वन् (यजमानाय) संगच्छमानाय
 (दाशुषे) दात्रे (आ) (अदत्त) आदद्यात् (नमुचेः)
 धर्ममत्यजतः (वसु) द्रव्यम् (सुत्रामा) सुष्ठुरक्षकः (व-
 लम्) (इन्द्रियम्) सुशिक्षितं मनः ॥ ७१ ॥

अनवयः--वरुणस्सविता सुत्रामा दाशुषे यजमा-
 नाय वसु दधत् सन् नमुचेर्बलमिन्द्रियमादत्त ॥ ७१ ॥

भावार्थः--दातारं संसेव्य ततः पदार्थान् प्राप्य यः
 सर्वस्य बलं वर्धयति स बलवाञ्जायते ॥ ७१ ॥

पदार्थः--(वरुणः) उत्तम (सविता) प्रेरक (सुत्रामा) और अच्छे
 प्रकार रक्षा करने हारा जन (दाशुषे) देने वाले (यजमानाय) यजमान के
 लिये (वसु) द्रव्य को (दधत्) धारण करता हुआ (नमुचेः) धर्म को नहीं
 छोड़ने वाले के (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) अच्छी शिक्षा से युक्त
 मन का (आ, अदत्त) अच्छे प्रकार ग्रहण करे ॥ ७१ ॥

भावार्थः--देने वाले पुरुष की अच्छे प्रकार सेवा कर के उस से अच्छे
 पदार्थों के प्राप्त होकर जो सब के बल को बढ़ाता है वह बलवान् होता है ॥ ७१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२८५

वरुणइत्यस्यविदभिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा
देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता
श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलं दधा-
ना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भगेन । सविता ।
श्रियम् । सुत्रामेति सुत्रामा । यशसा । बलम् ।
दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वरुणः) उत्तमपुरुषः (क्षत्रम्) राज्यम्
(इन्द्रियम्) मनआदिकम् (भगेन) ऐश्वर्येण (सवि-
ता) ऐश्वर्योत्पादकः (श्रियम्) राज्यलक्ष्मीम् (सुत्रामा)
सुष्ठुत्राता (यशसा) कीर्त्या (बलम्) (दधानाः) (य-
ज्ञम्) (आशत) व्याप्नुत ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वरुणः सविता सुत्रामा
सूदयोगी सभेशो भगेन सह वर्तमानं क्षत्रमिन्द्रियं श्रियं
यज्ञं च प्राप्नोति तथा यशसा बलं दधानाः सन्तो यूय-
माशत ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप—ऐश्वर्येण विना राज्यं
राज्येन विना श्रीः श्रिया विनोपभोगाश्च न प्राप्यन्ते त-
स्मान्नित्यं पुरुषार्थं न वर्त्तितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वरुणः) उत्तम पुरुष (सविता) ऐश्वर्योत्पादक (सुत्राला) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा सभा का अध्यक्ष (भगेन) ऐश्वर्य के साथ वर्त्तमान (क्षत्रम्) राज्य और (इन्द्रियम्) मन आदि (श्रियम्) राज्यलक्ष्मी और (यज्ञम्) यज्ञ को प्राप्त होता है वैसे (यशसा) कीर्ति के साथ (बलम्) बल को (दधानाः) धारण करते हुए तुम (आशत) प्राप्त होओ ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु—ऐश्वर्य के विना राज्य राज्य के विना राज्यलक्ष्मी और राज्यलक्ष्मी के विना भोग प्राप्त नहीं होते इसलिये निम्न पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ ७२ ॥

अश्विनेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं
बलम् । हविषेन्द्रं सरस्वती यज-
मानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वी-
र्यम् । बलम् । हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । य-
जमानम् । अवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (गो-
भिः) सुशिक्षिताभिर्वाणीभिः पृथिवीधेनुभिर्वा (इन्द्रियम्)
धनम् (अश्वेभिः) सुशिक्षितैस्तुरङ्गादिभिः (वीर्यम्) प-
राक्रमम् (बलम्) (हविषा) उपादत्तेन पुरुषार्थेन (इ-
न्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (सरस्वती) सुशिक्षिता विदुषी स्त्री
(यजमानम्) सत्यानुष्ठानस्य यज्ञस्य कर्तारम् (अव-
र्द्धयन् ॥ ७३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२८^३

अन्वयः--अश्विना सरस्वती च गोभिरश्वेभिर्हवि-
षेन्द्रियं वीर्यं बलमिन्द्रं यजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

भावार्थः--ये येषां समीपे निवसेयुस्तेषां योग्यता-
स्ति ते तान् सर्वैः शुभगुणकर्मभिरैश्वर्यादिना च समुन्न-
येयुः ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापक उपदेशक और (सरस्वती) सु-
शिक्षा युक्त विदुषी स्त्री (गोभिः) अच्छे प्रकार शिक्षायुक्त वाणी वा पृ-
थिवी और गौओं तथा (अश्वेभिः) अच्छे प्रकार शिक्षा पाये हुए घोड़ों
और (हविषा) अंगीकार किये हुए पुरुषार्थ से (इन्द्रियम्) धन (वीर्यम्)
पराक्रम (बलम्) बल और (इन्द्रम्) ऐश्वर्य युक्त (यजमानम्) सत्य
अनुष्ठानरूप घञ के करने हारे को (अवर्द्धयन्) बढ़ावे ॥ ७३ ॥

भावार्थः— जो लोग जिन के समीप रहें उन को योग्य है कि वे उन
को सब अच्छे गुणकर्मों और ऐश्वर्य आदि से उन्नति को प्राप्त करें ॥ ७३ ॥

ता नासत्येत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा-

देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

(अश्विना) (इन्द्र) फिर उसी वि० ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी

नरा । सरस्वती हविषमतीन्द्र कर्मसु

नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता । नासत्या । सुपेशसेति सुपेशसा । हिर-
ण्यवर्त्तनीऽइति हिरण्यवर्त्तनी । नराः । सरस्वती ।
हविष्मती । इन्द्र । कर्मस्विति कर्मसु । नः ।
अवत ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नासत्या) असत्याचर-
णरहितौ (सुपेशसा) सुरूपा (हिरण्यवर्त्तनी) यौ हि-
रण्यं सुवर्णं वर्त्तयतस्तौ (नराः) सर्वगुणानां नेतारौ (स-
रस्वती) विज्ञानवती (हविष्मती) प्रशस्तानि हवीं-
ष्यादेतुमर्हाणि विद्वन्ते यस्याः सा (इन्द्र) ऐश्वर्यवान्
(कर्मसु) (नः) अस्मान् (अवत) ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र विद्वांस्ता नासत्या सुपेशसा
हिरण्यवर्त्तनी नराऽध्यापकोपदेशकौ हविष्मती सरस्वती
स्त्री त्वं च कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसोऽध्यापनोपदेशैः सर्वान् दु-
ष्टकर्मभ्यो निवर्त्य श्रेष्ठेषु कर्मसु प्रवर्त्य रक्षन्ति तथैवैते स-
र्वे रक्षणीयाः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य वाले विद्वन् (ता) वे (नासत्या)
असत्य आचरण से रहित (सुपेशसा) अच्छे रूप युक्त (हिरण्यवर्त्तनी)
सुवर्ण का वर्त्ताव करने वाली (नरा) सर्वगुण प्रापक पढ़ाने और उपदेश
करने वाली (हविष्मती) उत्तम ग्रहण करने योग्य पदार्थ जिस के विद्य-
मान वह (सरस्वती) विदुषी स्त्री और आप (कर्मसु) कर्मों में (नः)
हमारी (अवत) रक्षा करो ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् पुरुष पढ़ाने और उपदेश से सब को दुष्ट कर्मों
से दूर करके अच्छे कर्मों में प्रवृत्त कर रक्षा करते हैं वैसे ही ये सब के रक्षा
करने के योग्य हैं ॥ ७४ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२६

ताभिषजेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनः स्वतीन्द्रा-
देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा स-
रस्वती । स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय
दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता । भिषजा । सुकर्मणेति सुकर्मणा । सा ।
सुदुघेति सुदुघा । सरस्वती । सः । वृत्रहेति वृ-
त्रहा । शतक्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (भिषजा) शरीरात्मारोग-
निवारकौ (सुकर्मणा) सुष्ठुधर्म्यया क्रियया (सा) (सु-
दुघा) कामान् या सुष्ठु दोग्धि प्रपूर्ति सा (सरस्वती) पू-
र्णविद्यायुक्ता (सः) (वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति स
सूर्यः (शतक्रतुः) अतुलप्रज्ञः (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (दधुः)
दध्यासुः (इन्द्रियम्) धनम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा ता भिषजा सुकर्मणा सा
सुदुघा सरस्वती स वृत्रहेव शतक्रतुश्चेन्द्रायेन्द्रियं दधुरतथा
यूयमप्याचरत ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप-अस्मिञ् जगति यथा
विद्वांसः श्रेष्ठाचारिवत्प्रयत्य विद्याधने समुन्नयन्ति तथा
सर्वे मनुष्याः कुर्युः ॥ ७५ ॥

२२०

विंशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (ता) वे (भिषजा) शरीर और आत्मा के रोगों के निवारण करने हारे (सुकर्माणा) अच्छी धर्मयुक्त क्रिया से युक्त दो वैद्य (सा) वह (सुदुष्टा) अच्छे प्रकार इच्छा को पूरण करने हारी (सरस्वती) पूर्ण विद्या से युक्त स्त्री और (सः) वह (वृत्रहा) जो मेघ का नाश करता है उस सूर्य के समान (शतक्रतुः) अत्यन्त बुद्धिमान् (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (इन्द्रियम्) धन को (दधुः) धारण करें जैसे तुम भी आचरण करो ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जगत् में जैसे विद्वान् लोग उत्तम आचरण वाले पुरुष के समान प्रयत्न करके विद्या और धन को बढ़ाते हैं वैसे सब मनुष्य करें ॥ ७५ ॥

युवमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ॥ गान्धारः स्वरः ॥
पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के वि० ॥

युवश्च सुराममश्विना नमु चावासुरे
सचा । विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्म-
स्वावत ॥ ७६ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसु-
रे । सचा । विपिपानाऽइति विपिपानाः । सरस्व-
ति । इन्द्रम् । कर्मस्विति कर्मसु । आवत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठुरम्यम्
(अश्विना) रक्षादिकर्मव्यापिनौ (नमुचौ) प्रवाहेण
नित्यस्वरूपे (आसुरे) असुरो मेघ एव तस्मिन् (सचा)

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२१

समवेताः (विपिपानाः) विविधरक्षादिकर्तारः । अत्र व्य-
त्ययेन लुग्विषये श्लुरात्मनेपदं च बहुलं छन्दसीतीत्वम्
(सरस्वति) या प्रशस्तविज्ञानयुक्ता प्रजा तत्सम्बुद्धौ (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यम् (कर्मसु) (आवत) पालयत ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे अश्विना सचा युवं हे सरस्वती त्वं
च यथा नमुचावासुरे कर्मसु सुरामभिन्द्रमावत तथा वि-
पिपाना अप्याचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थेन महदैश्वर्यं प्राप्य धनं सुर-
क्षयाऽनन्दं भुञ्जते ते सदैव वर्द्धन्ते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) पालन आदि कर्म करने हारे अप्यापक
और उपदेशक (सचा) मिले हुए (युवम्) तुम दोनों और हे (सरस्वती)
अतिश्रेष्ठ विज्ञान वाली प्रजा तू जैसे (नमुचौ) प्रवाह से नित्यस्वरूप (आ-
सुरे) मेघ में और (कर्मसु) कर्मों में (सुरामन्) अति सुन्दर (इन्द्रम्) प-
रमैश्वर्य का (आवत) पालन करते हो वैसे (विपिपानाः) नाना प्रकार
से रक्षा करने हारे होते हुए आचरण करो ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो लोग पुरुषार्थ से बड़े ऐश्वर्य को प्राप्त हो कर धन की
रक्षा करके आनन्द को भोगते हैं वे सदा ही बढ़ते हैं ॥ ७६ ॥

पुत्रमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तरसे विद्वानों के वि० ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावशुः

काव्यैर्दं ७७ सनाभिः । यत्सुरामं व्यपि-

बः शचीभिः सरस्वती त्वा सघवन्न-

भिषणाक् ॥ ७७ ॥

पुत्रमिवेति पुत्रम् इव । पितरौ । अश्विनौ ।
 उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
 यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सर-
 स्वती । त्वा । मघवन्निति मघवन् । अभिष्णक् ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(पुत्रमिव) (पितरौ) (अश्विनौ)
 अध्यापकोपदेशको (उभा) (इन्द्र) विद्वैश्वर्ययुक्त वि-
 द्वन् (आवथुः) रक्षताम् । पुरुषव्यत्ययः (काव्यैः) क-
 विभिर्निर्मितैः (दंसनाभिः) कर्मभिः (यत्) (सुरामम्)
 सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तत् (वि) (अपिबः) पिबेः (श-
 चीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वती) सुशिक्षिता स्त्री (त्वा)
 त्वाम् (मघवन्) पूजितधनयुक्त (अभिष्णक्) उपसेवे-
 त । अत्र भिष्णञ् उपसेवायामित्यस्य कण्ठ्वादेर्लङि यको
 व्यत्ययेन लुक् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र त्वं शचीभिर्यत् सुरामं
 व्यपिबस्तत् सरस्वती त्वाभिष्णुभाश्विना काव्यैर्दंसना-
 भिः पितरौ पुत्रमिवत्वामावथुः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा मातापितरौ स्वस-
 न्तानान् रक्षित्वा नित्यमुन्मयेतां तथाऽध्यापकोपदेशकाः
 शिष्यान् सुरक्ष्य विद्यया वर्द्धयेयुः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) उत्तम धन (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य युक्त
 विद्वन् तू (शचीभिः) बुद्धियों के साथ (यत्) जिस से (सुरामम्) अति
 रमणीय मद्य के रस को (व्यपिबः) पीता है इस से सरस्वती उत्तम शिक्षावती

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२८३

स्त्री (त्वा) तुम्ह को (अभिष्णक्) समीप सेवन करे (उभा) दोनों (अश्विना) अध्यापक और उपदेशक (काठ्यैः) कवियों के किये हुए (दंसनाभिः) कर्माँ से जैसे (पितरौ) माता पिता (पुत्रमिव) पुत्र का पालन करते हैं वैसे तेरी (आवथुः) रक्षा करें ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०— जैसे माता पिता अपने सन्तानों की रक्षा करके सदा बढावें वैसे अध्यापक और उपदेशक शिष्य की रक्षा कर के विद्या से बढावें ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणा व-
शा मेषा अवसृष्टास आहुताः । कीला-
लपे सोमपृष्टाय वेधसे हृदा मतिं ज-
नय चारु मग्नये ॥ ७८ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणाः । व-
शाः । मेषाः । अवसृष्टास इत्यवसृष्टासः । आहु-
ता इत्याहुताः । कीलालप इति कीलालपे । सो-
मपृष्टायेति सोमपृष्टाय वेधसे । हृदा । मतिम् ।
जनय । चारुम् । अग्नये ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) व्यवहारे (अश्वासः) वा-
जिनः (ऋषभासः) वृषभाः (उक्षणः) सैत्तारः (वशाः)
बन्ध्या गावः (मेघाः) अवयः (अवसृष्टासः) सुशिक्षिताः
(आहुताः) समन्ताद्गृहीताः (कीलालपे) यः कीला-
लमन्त्ररसं पिबति तस्मै (सोमपृष्ठाय) सोमः पृष्ठो येन
तस्मै (वेधसे) मेधाविने (हृदा) अन्तःकरणेन (मति-
म्) बुद्धिम् (जनय) (चारुम्) श्रेष्ठाम् (अग्नये)
अग्निवत्प्रकाशमानाय जनाय ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्अश्वास ऋषभास उक्षणो वशा
मेघा अवसृष्टास आहुतास्सन्तो यस्मिन् कार्यकराः स्यु-
स्तस्मिंस्त्वं हृदा सोमपृष्ठाय कीलालपे वेधसेऽग्नये चारुं
मतिं जनय ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशवोऽपि सुशिक्षितास्सन्त उत्तमानि
कार्याणि कुर्वन्ति किं पुनर्विद्याशिक्षायुक्ता जनाः सर्वान्यु-
त्तमानि कार्याणि सादृन्वशक्रुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (अश्वासः) घोड़े और (ऋषभासः) उत्तम बैल तथा
(उक्षणः) अति बली वीर्य के सेवन करने वाले बैल (वशाः) बन्ध्या गायें और
(मेघाः) मेढा (अवसृष्टासः) अच्छे प्रकार शिक्षा पाये और (आहुताः)
सब ओर से ग्रहण किये हुए (यस्मिन्) जिस व्यवहार में काम करने हा-
रे हों उस में तू (हृदा) अन्तःकरण से (सोमपृष्ठाय) सोम विद्या को
पूछने और (कीलालपे) उत्तम अन्न के रस को पीने वाले (वेधसे) बुद्धि-
मान् (अग्नये) अग्नि के समान प्रकाशमान जन के लिये (चारुम्) अति
उत्तम (मतिम्) बुद्धि को (जनय) प्रगट कर ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशु भी सुशिक्षापाये हुये उत्तम कार्य सिद्ध करते हैं क्या
फिर विद्या की शिक्षा से युक्त मनुष्य लोग सब उत्तम कार्य सिद्ध नहीं कर
सकते ? ॥ ७८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२५

अहावीत्यस्य विदभिर्ऋपिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते सुचीव घृतं
 चम्वीव सोमः । वाजसनिथुरयिस्मे
 सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७८ ॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । सुची-
 वेति सुचिऽइव । घृतम् । चम्वीवेति चम्वीऽइव ।
 सोमः । वाजसनिमिति वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे-
 ऽइत्यस्मे । सुवीरमिति सुवीरम् । प्रशस्तमिति प्र-
 ऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(अहावि) हूयते (अग्ने) विद्वन् (हविः)
 होतुमर्हम् (आस्ये) मुखे (ते) तव (सुचीव) यथा
 सुह्मुखे (घृतम्) आज्यम् (चम्वीव) यथा चम्बौ
 यज्ञपात्रे (सोमः) ऐश्वर्यसम्पन्नः (वाजसनिम्)
 वाजस्य सनिर्विभागो यस्य तस्मिन् (रयिम्) राज्यप्रि-
 यम् (अस्मे) अस्मासु (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मा-
 त्तम् (प्रशस्तम्) उत्कृष्टम् (धेहि) (यशसम्) कीर्त्ति-
 करम् (बृहन्तम्) महान्तम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् ! येन त्वया सोमो हवि-
स्त आस्ये घृतं सुचीव चम्बीव हविरहावि स त्वमस्मे प्र-
शस्तं सुवीरं वाजसनिं यशसं बृहन्तं रयिं धेहि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—गृहस्थैस्तेषामेव भो-
जनादिना सत्कारः कर्तव्यो येऽध्यापनोपदेशसुकर्मानुष्ठानै-
र्जगति बलवीर्यकीर्त्तिधनविज्ञानानि वर्द्धयेयुः ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उत्तम विद्यायुक्त पुरुष जिस तूने (सोमः) ऐश्वर्य
युक्त (हविः) होम करने योग्य वस्तु (ते) तेरे (आस्ये) मुख में (घृतम्,
सुचीव) जैसे घृत सुच् के मुख में और (चम्बीव) जैसे यज्ञ के पात्र में होम
के योग्य वस्तु वैसे (अहावि) होमा है वह तू (अस्मे) हम लोगों में (प्र-
शस्तम्) बहुत उत्तम (सुवीरम्) अच्छे वीर पुरुषों के उपयोगी और (वा-
जसनिम्) अत्र विज्ञान आदि गुणों का विभाग (यशसम्) कीर्त्ति करने हारी
(बृहन्तम्) बड़ी (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धेहि) धारण कर ॥ ७९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उमालंकार है—गृहस्थ पुरुषों को चाहिये कि उन्हीं
का भोजन आदि से सत्कार करें जो लोग पढ़ाना उपदेश और अच्छे कर्मों के
अनुष्ठान से जगत में बल, पराक्रम, यश, धन और विज्ञान को बढ़ावें ॥ ७९ ॥

अश्विनेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्तीन्द्रा

देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्व-
ती वीर्यम् । वाचेन्द्रो बले नेन्द्राय दधु-
रिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२९

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती ।
वीर्यम् । वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः ।
इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

पदार्थः--(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (तेजसा)
प्रकाशेन (चक्षुः) प्रत्यक्षं चक्षुः (प्राणेन) जीवनेन (स-
रस्वती) विद्यावती (वीर्यम्) पराक्रमम् (वाचा) वा-
ण्या (इन्द्रः) समेशः (बलेन) (इन्द्राय) जीवाय (दधुः)
धरेयुः (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जीवस्य लिङ्गम् ॥ ८० ॥

अन्वयः--हे मनुष्या यथा सरस्वती अश्विनेन्द्रश्चे-
न्द्राय प्राणेन वीर्यं तेजसा चक्षुर्वाचा बलेनेन्द्रियं दधुस्त-
था धरन्तु ॥ ८० ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०--मनुष्या यथा यथा
विद्वत्संगेन विद्यां वर्धयेयुस्तथा तथा विज्ञानरुचयः स्युः
॥ ८० ॥

पदार्थः--हे मनुष्यो जैसे (सरस्वती) विद्यावती स्त्री (अश्विना) अ-
ध्यापक और उपदेशक और (इन्द्रः) सभा का अधिष्ठाता (इन्द्राय)
जीव के लिये (प्राणेन) जीवन के साथ (वीर्यम्) पराक्रम और (तेजसा)
प्रकाश से (चक्षुः) प्रत्यक्ष तंत्र (वाचा) वाणी और (बलेन) बल से (इ-
न्द्रियम्) जीव के विह्व की (दधुः) धारण करें वैसे तुम भी धारण करो ॥ ८० ॥

भावार्थः--इस मंत्र में वाचकलु०--मनुष्य लोग जैसे विद्वानों के संग
से विद्या को बढ़ावें वैसे विज्ञान में रुचि वाले हों ॥ ८० ॥

गोमदूषु णेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

विराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये पञ्चादिभिः पालनाविषयमाह ॥

अथ विद्वानों के विषयमें पशु आदिकों से पालना वि० ॥

गोमदूषु शासत्या अश्वावद्यातम-

श्विना । वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गोमदिति गोऽमत् । ऊँऽइत्यै । सु । नासत्या ।

अश्वावत् । अश्ववदिति अश्ववत् । यातम् ।

अश्विना । वर्त्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमिति नृपा-

य्यम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(गोमत्) गावो विद्यन्ते यस्मिंस्तत्
(उ) वितर्के (सु) (नासत्या) सत्यव्यवहारयुक्तौ (अ-
श्वावत्) प्रशस्ततुरङ्गयुक्तम् । अत्र सोमाश्वेन्द्रिय० इति
दीर्घः (यातम्) प्राप्नुतम् (अश्विना) विद्यावृद्धौ (व-
र्त्तिः) वर्त्तमानं मार्गम् (रुद्रा) दुष्टानां शोधयितारौ (नृ-
पाय्यम्) नृणां पाय्यं मानम् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे नासत्या रुद्राश्विना यथा युवां गो-
सद्वर्त्तिरु अश्वावन्नृपाय्यं सुयातं तथा वयमपि प्राप्नुया-
म ॥ ८१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—गोऽश्वहस्तिपृभृतिभिः
पालितैः पशुभिः स्वकीयमन्यदीयं च पालनं मनुष्यैः का-
र्यम् ॥ ८१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२२९

पदार्थः—हे (नासत्या) सत्य व्यवहार से युक्त (रुद्रा) दुष्टों को रोदन कराने हारे (अश्विना) विद्या से बड़ेहुए लोगों तुम जैसे (गोमत्) गौ जिस में विद्यमान उस (वर्तिः) वर्तमान मार्ग (उ) और (अश्वत्त) उत्तम घोड़ों से युक्त (नृपाय्यस्) मनुष्यों के मान के (सुयातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ वैसे हम लोग भी प्राप्त होवें ॥ ८१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—गाय, घोड़ा, हाथी, आदि पालन किये पशुओं से अपनी और दूसरे की मनुष्यों को पालना करनी चाहिये ॥ ८१ ॥

नयादित्यस्य मृत्समदऋषिः । अश्विनौ देवते ।

विराड्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अब राजधर्म वि० ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषणव-
सू । दुःशशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षदित्याऽ-
दधर्षत् । वृषणवऽसूइति वृषणवसू । दुःशशंसऽइ-
ति दुःशशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(न) (यत्) यस्मात् (परः) (न)
(अन्तरः) मध्यस्थः (आदधर्षत्) आदधर्षीत्समन्तादधृ-
ष्णुयात् (वृषणवसू) यौ वृष्णौ वासयतसूतौ (दुःशंसः)
दुःखेन शासितुं योग्यः (मर्त्यः) मनुष्यः (रिपुः) शत्रुः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे वृषण्वसू सभासेनेशौ युवां यत् यस्मा-
दुःशंसः परो मर्त्यो रिपुर्न स्यात् नान्तरश्च योऽस्मानादध-
र्षत् तं पूयन्ततो वशं नयतम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्यः प्रबलो दुःष्टतमः शत्रुर्भवेत्स
पूयत्नेन विजेतव्यः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (वृषण्वसू) श्रेष्ठों को बास कराने हारे सभा और सेना के
पति तुम (यत्) जिससे (दुःशंसः) दुःख से स्तुति करने योग्य (परः) अन्य
(मर्त्यः) मनुष्य (रिपुः) शत्रु (न) न हो और (न) न (अन्तरः) मध्यस्थ
हो कि जो हम को (आदधर्षत्) सब ओर से धर्षण करे उस को अच्छे यत्न से
वश में करो ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि जो अति बलवान् अत्यन्त दुष्ट शत्रु
होवे उस को बड़े यत्न से जीते ॥ ८३ ॥

तान इत्यस्य गृत्समदभृषिः । अश्विनौ देवते ।

निष्पृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

ता न आ वोढमश्विना रयिंपिश-
ङ्गसन्दृशम् । धिष्ण्यां वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् ।
पिशङ्गसन्दृशमिति पिशङ्गऽसन्दृशम् । धिष्ण्यां । व-
रिवोविदमिति वरिवऽविदम् ॥ ८३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२३०९

पदार्थः—(ता) तौ (नः) अस्मान् (आ) (वोढम्) वहतम् (अश्विना) सभासेनेशौ (रयिम्) धनम् पिशङ्गसंहशम्) यः पिशङ्गवत्सुवर्णवत्सम्यग् दृश्यते सः (धिष्ण्या) धिषण्या धिया (वरिवोविदम्) येन वरिवः परिचरणं विन्दन्ति तम् ॥ ८३ ॥

अनवयः—हेऽश्विना धिष्ण्या ता युवां नो वरिवोविदं पिशङ्गसंहशं रयिमावोढम् ॥ ८३ ॥

भावार्थः--सभासेनेशौ राज्यसुखाय सर्वमैश्वर्यं संपादनीयं येन सत्यधर्माचरणं वर्द्धेत ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सभा और सेना के पालने हारो (धिष्ण्या) जो बुद्धि के साथ वर्तमान (ता) वे तुम (नः) हम को (वरिवोविदम्) जिस से सेवन को प्राप्त हों और (पिशङ्गसंहशम्) जो सुवर्ण के समान देखने में आता है उस (रयिम्) धन को (आ,वोढम्) सब ओर से प्राप्त करो ॥८३॥

भावार्थः—सभापति और सेनापतियों को चाहिये कि राज्य के सुख के लिये सब ऐश्वर्य को सिद्ध करें जिस से सत्यधर्म का आचरण बढ़े ॥८३॥

पावकान इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह

किं अध्यापक और उपदेशक के वि० ॥

**पावका नः सरस्वती वाजैभिर्वा-
जिनीवती । यज्ञं वष्ट धियावसुः ॥ ८४ ॥**

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनी-
वतीति वाजिनीऽवती । यज्ञम् । वष्टु । धियावसु-
रिति धियाऽवसुः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पावका) पवित्रकारिका (नः) अ-
स्माकम् (सरस्वती) सुसंस्कृता वाक् (वाजेभिः) विज्ञ-
नादिभिर्गुणैः (वाजिनीवती) प्रशस्तविद्यायुक्ता (यज्ञम्)
(वष्टु) (धियावसुः) धिया वसुर्धनं यस्याः । तृती-
याया अलुक्— ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ यथा वाजेभि-
र्वाऽजिनीवती पावका धियावसुः सरस्वती नो यज्ञं वष्टु
तथा युवामस्मान् शिक्षेताम् ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्धार्मिकाणाम-
ध्यापकोपदेशकानां सकाशात् विद्यासुशिक्षे संगृह्य वि-
ज्ञानवृद्धिर्नित्यं कार्या ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाले और उपदेशक लोगो जैसे (वाजेभिः) वि-
ज्ञान आदि गुणों से (वाजिनीवती) अच्छी उत्तम विद्या से युक्त (पावका)
पवित्र करने हारी (धियावसुः) बुद्धि के साथ जिस से धन हो वह । सर-
स्वती) अच्छे संस्कार वाली वाणी (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (व-
ष्टु) शोभित करे जैसे तुम लोग हम लोगों को शिक्षा करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा
अध्यापक और उपदेशकों से विद्या और सुशिक्षा अच्छे प्रकार ग्रहण
करके विज्ञान की वृद्धि सदा किया करें ॥ ८४ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२३०३

चोदयित्रीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीशिक्षाविषयमाह ॥

अब स्त्रियों की शिक्षा का वि० ॥

चोदयित्री सूनृतीनां चेतन्ती सुम-

तीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

चोदयित्री । सूनृतीनाम् । चेतन्ती । सुमतीना-
मिति सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(चोदयित्री) प्रेरयित्री (सूनृतीनाम्)
सुशिक्षितानां वाणीनाम् (चेतन्ती) संज्ञापयन्ती (सुम-
तीनाम्) शोभनानां बुद्धीनाम् (यज्ञम्) (दधे) धरा-
मि (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सूनृतीनां चोदयित्री सु-
मतीनां चेतन्ती सरस्वती सत्यहं यज्ञं दधे तथायं युष्माभि-
रप्यनुष्ठेयः ॥ ८५ ॥

भावार्थः—या स्त्रीणां मध्ये विदुषी स्त्री स्यात्सा
सर्वाः स्त्रियः सदा सुशिक्षेत यतः स्त्रीणां मध्ये विद्यावृद्धि-
रस्यात् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो जैसे (सूनृतीनाम्) सुशिक्षा पाई हुई वाणि-
यों को (चोदयित्री) प्रेरणा करने वाली (सुमतीनाम्) शुभ बुद्धियों
को (चेतन्ती) अच्छे प्रकार ज्ञापन करती (सरस्वती) उत्तम विज्ञान से
युक्त हुई मैं (यज्ञम्) यज्ञ को (दधे) धारण करती हूँ वैसे यह यज्ञ तुम
को भी करना चाहिये ॥ ८५ ॥

भावार्थः—जो स्त्रियों के बीच में विदुषी स्त्री हो वह सब स्त्रियों को सदा सुशिक्षा करे जिस से स्त्रियों में विद्या की वृद्धि हो ॥ ८५ ॥

महोअर्ण इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता
गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

म॒होऽ॒र्णः॒ सर॑स्वती प्रचे॒तय॑ति-
के॒तुना॑ । धि॒यो॒ वि॒श्वा॒ वि॒ राज॑ति ॥ ८६ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । चे॒तय॑ति । के॒-
तुना॑ । धि॒यः । वि॒श्वा । वि । रा॒ज॒ति ॥ ८६ ॥

पदार्थः--(महः) महत् (अर्णः) अन्तरिक्षस्थं
शब्दसमुद्रम् (सरस्वती) वाणी (प्र,चेतयति) प्रज्ञा-
पयति (केतुना) प्रज्ञानेन (धियः) बुद्धयः (विश्वाः) स-
र्वाः (वि) (राजति) प्रकाशयति ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वती केतुना महो
अर्णः प्रचेतयति विश्वा धियो विराजति तथा विद्यासु
यूयं प्रवृत्ता भवत ॥ ८६ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०—कन्याभिर्ब्रह्मचर्येण वि-
द्यासुशिक्षे पूर्णं संगृह्य बुद्धयो वर्द्धयितव्याः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगों जैसे (सरस्वती) वाणी (केतुना) उत्तम
ज्ञान से (महः) बड़े (अर्णः) आकाश में स्थित शब्द रूप समुद्र को
(प्रचेतयति) उत्तम प्रकार से जतलाती है और (विश्वाः) सब (धियः)
बुद्धियों को (वि, राजति) माना प्रकार से प्रकाशित करती है वैसे वि-
द्याओं में तुम प्रवृत्त होओ ॥ ८७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२३५

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु-कन्याओं को चाहिये कि ब्रह्मचर्य से विद्या और सुशिक्षा को समग्र ग्रहण करके अपनी बुद्धियों को बढ़ावें ॥८६॥

इन्द्रायाहीत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सामान्योपदेशविषयमाह ॥

अथ सामान्य उपदेश वि० ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे
त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥८७॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभा-
नो । सुताः । इमे । त्वायवः इति त्वाऽयवः । अ-
ण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) समेश (आ) (याहि) आ-
गच्छ (चित्रभानो) चित्राभानवो विद्याप्रकाशा यस्य
तत् संबुद्धौ (सुताः) निष्पादिताः (इमे) (त्वायवः)
ये त्वां युवन्ति मिलन्ति ते (अण्वीभिः) अङ्गुलीभिः
(तना) विस्तृतगुणेन (पूतासः) पवित्राः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे चित्रभानो इन्द्र त्वं य इमे अण्वीभि-
स्सुतास्तना पूतासस्त्वायवः पदार्थाः सन्ति तानायाहि ॥८७॥

भावार्थः—मनुष्याः सक्रियया पदार्थान् संशोध्य
भुञ्जताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे (चित्रभानो) चित्र विचित्र विद्या प्रकाशों वाले (इन्द्र) सभापति आप जो (इमे) ये (अण्वीभिः) अङ्गुलियों से (सुता) सिद्ध किए (तना) विस्तारयुक्त गुण से (पूतासः) पवित्र (त्वायवः) जो तुम को मिलते हैं उन पदार्थों को (आ, याहि) प्राप्त हूजिये ॥ ८९ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अच्छी क्रिया से पदार्थों को अच्छे प्रकार शुद्ध करके भोजनादि करें ॥ ८९ ॥

इन्द्रायाहि धियेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वद्विषय अगले मंत्र में कहते हैं ॥

इन्द्रायाहि धियेऽपितो विप्रजूतः सु-
तावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूत
इति विप्रजूतः । सुतावतः । सुतावतइति सुत-
वतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विद्वैश्वर्ययुक्त (आ) (याहि)
(धिया) प्रज्ञया (इषितः) प्रेरितः (विप्रजूतः) वि-
प्रैर्मैधाविभिर्जूतः शिक्षितः (सुतावतः) निष्पादितवतः
(उप) (ब्रह्माणि) अन्नानि धनानि वा (वाघतः)
यश्चिक्षया वाचा हन्ति जानाति सः ॥ ८८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

२३०९

अन्वयः—हे इन्द्र इषितो विप्रजूतो वाघतस्त्वं धिया सुतावतो ब्रह्माण्युपायाहि ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वांसो जिज्ञासून् जनान् संगत्यैतेषु विद्याकोशं स्थापयन्तु ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य से युक्त (इषितः) प्रेरित और (विप्रजूतः) बुद्धिमानों से शिक्षा पाके वेगयुक्त (वाघतः) शिक्षा पाई हुई बाणी से जानने हारा तू (धिया) सम्यक् बुद्धि से (सुतावतः) सिद्ध किये (ब्रह्माणि) अन्न और धनों को (उप आ, याहि) सब प्रकार से समीप प्राप्त हो ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग जिज्ञासा वाले पुरुषों से मिल के उन में विद्या के निधि को स्थापित करें ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उपब्रह्माणि
हरिवः । सुते दधिष्व नृचनः ॥ ८९ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्मा-
णि । हरिर्वइति हरिवः । सुते । दधिष्व । नः
चनः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विदौश्वर्यवर्द्धक (आ) (याहि)
 (तूतुजानः) क्षिप्रकारी तूतुजान इति क्षिप्रकारिना०
 निघ० २। १५ (उप) ब्रह्माणि) धर्म्येण प्राप्तव्यानि
 (हरिवः) प्रशस्ता हरयोऽश्वा विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ
 (सुते) निष्पन्न व्यवहारे (दधिषू) धर (नः) अस्मान्
 (चनः) भोग्यमन्नम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे हरिव इन्द्र त्वमुपायाहि तूतुजानो नः
 सुते ब्रह्माणि चनश्च दधिषू ॥ ८९ ॥

भावार्थः—विद्या धर्मवृद्धये केनाप्यालस्यंन कार्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) अच्छे उत्तम घोड़ों वाले (इन्द्र) विद्या और
 ऐश्वर्य के बढ़ाने हारे विद्वन् आप (उपायाहि) निकट आइये (तूतुजानः)
 शीघ्र कार्यकारी हूँ के (नः) हमारे लिये (सुते) उत्पन्न हुए व्यवहार
 में (ब्रह्माणि) धर्म युक्त कर्म से प्राप्त होने योग्य धन और (चनः) भोग
 के योग्य अन्न को (दधिषू) धारण कीजिये ॥ ८९ ॥

भावार्थः—विद्या और धर्म बढ़ाने के लिये किसी को आलस्य न
 करना चाहिये ॥ ८९ ॥

अश्विनेत्यस्य मधुच्छन्दाः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनी पित्रतां मधु सरस्वत्या
 सजोषसा । इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुष-
 न्तां सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

३३०९

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । स-
जोषसेति सजोषसा । इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा ।
वृत्रहेति वृत्रहा । जुपन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥ ९० ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (पि-
बताम्) (मधु) मधुरादिगुणयुक्तमन्नम् (सरस्वत्या)
सुसंस्कृतया वाचा (सजोषसा) समानं जोषः सेवनं
ययोस्तौ (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुत्रामा) सुष्ठु रक्षकः
(वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति ससूर्यस्तद्वद्वर्त्तमानः (जु-
पन्ताम्) सेवन्ताम् (सोम्यम्) सोमे सोमलतादौप-
धिगणे भवम् (मधु) मधुरविज्ञानम् ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सजोषसाऽश्विना सर-
स्वत्या मधु पिबतां यथाचेन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा च सोम्यं
मधु जुपन्तां तथा युष्माभिरप्यनुष्ठेयम् ॥ ९० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः स्वात्मवत्सर्वेषां वि-
द्यासुखं वर्द्धितुमिच्छेयुर्यतः सर्वे सुखिनः स्युः ॥ ९० ॥

अत्र राजप्रजाधर्माङ्गाङ्गिगृहाश्रमव्यवहारब्रह्मक्षत्रस-
त्यव्रतदेवगुण प्रजारक्षकाऽभयपरस्परसंमतिस्त्रीगुणधनादि-
वृद्ध्यादिषर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिर-
स्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सजोषसा) समान सेवन करने हारे (अ-
श्विना) अध्यापक और उपदेशक (सरस्वत्या) अच्छे प्रकार संस्कार पाई
हुई वाणी से (मधु) मधुर आदि गुण युक्त विज्ञान को (पिबताम्), पान

करें और जैसे (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुत्राम्ना) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा (वृत्रहा) सूर्य के समान वर्त्ताव वर्त्तने वाला (सोम्यम्) सोमलता आदि ओषधिगण में हुए (मधु) मधुरादि गुण युक्त अन्न का (जुषन्ताम्) सेवन करें वैसे तुम लोगों को भी करना चाहिये ॥ ९० ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक अपने जैसे सब लोगों के विद्या, और सुख बढ़ाने की इच्छा करें जिससे सब सुखी हों ॥ ९० ॥

इस अध्याय में राज प्रजा, धर्म के अंग और अंगि, गृहाश्रम का व्यवहार, ब्राह्मण, क्षत्रिय, सत्यव्रत, देवों के गुण, प्रजा के पालक, अभय, परस्पर संमति स्त्रियों के गुण धन आदि की वृद्ध्यादि पदार्थों का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की इस से प्रथम अध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति है ऐसा जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां
श्रीयुतविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण
परमहंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्दयानन्द
सरस्वतीस्वामिना निर्मिते सुप्रमाण
युक्ते संस्कृतार्यभाषाभ्यां विभूषिते
यजुर्वेदभाष्येविंशतितमोऽध्यायः
पूर्ति मगात् ॥ २० ॥

समाप्ता चेयं पूर्वविंशतिः ॥

विज्ञापन ॥

पहिले कमीशन में पुस्तकें मिलती थीं अब नकद रुपया मिलेगा ॥

ढाक महसूल सब का मूल्य से अलग देना होगा ॥

विक्रयार्थ पुस्तकें	मूल्य	विक्रयार्थ पुस्तकें	मूल्य
ऋग्वेदभाष्य (९ भाग)	३६)	सत्यार्थप्रकाश	१॥)
यजुर्वेदभाष्य सम्पूर्ण	१६)	संस्कारविधि	॥)
सामवेदादिभाष्यभूमिका	१॥)	विवाहपद्धति	॥)
वेदाङ्गप्रकाश १४ भाग	४३॥॥	आर्याभिविनय	३॥)
उपाध्यायी मूल	३॥॥	शास्त्रार्थ फीरोज़ाबाद	१॥)
पंचमहायज्ञविधि	१॥॥	आ०स०के नियमोपनियम	॥)
निरुक्त	॥३॥	वेदविरुद्धमनखण्डन	२॥)
शतपथ (१ काण्ड)	॥)	वेदान्तिध्वान्तनिवारण नागरी	॥॥)
संस्कृतवाक्यप्रबोध	२॥)	” अंग्रेजी	१॥)
व्यवहारभानु	२॥)	भ्रान्तिनिवारण	१॥)
भ्रमोच्छेदन	॥॥)	शास्त्रार्थकाशी	॥॥)
अनुभ्रमोच्छेदन	॥॥)	स्वमन्तव्यामन्तव्यप्रकाश नागरी	॥॥)
सत्यधर्मविचार (मेला चांदापुर)नागरी-	१॥)	तथा अंग्रेजी	॥)
” उर्दू	१॥)	मूलवेद साधारण	५॥)
आर्यभट्टदेश्यरत्नमाला (नागरी)	॥॥)	तथा बहिषा	५॥॥)
” (मराठी)	१॥)	अनुक्रमणिका	१॥॥)
” (अंग्रेजी)	॥॥॥)	सत्यार्थप्रकाश (बंगला)	१॥॥)
गोकर्णानिधि	१॥)	शतपथब्राह्मण पूरा	४॥)
स्वामीनारायणमतखण्डन	१॥॥)	ईशादिदशोपनिषद् मूल	॥३॥)
हवनमन्त्र	॥)		

पुस्तक मिलने का पता—

प्रबन्धकर्ता

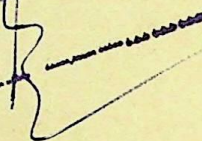
वैदिक यन्त्रालय

अजमेर

907

SAMPLE STOCK VERIFICATION
1988

VERIFIED BY

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार।

